

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XIV. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár

2016

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XIV. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár
2016

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő

Veres Valér

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László,
Dániel Botond (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasószerkesztés, korrektúra

András Zselyke

Fordítás, angol korrektúra

Bogdán Andrea

Borítóterv

Módi István-Hunor

DTP

Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

A folyóirat online elérhető a CEEOL (www.ceeol.com), GESIS és ProQuest
nemzetközi adatbázisokban.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(*double-blind peer review*) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

Proiect realizat cu sprijinul Primăriei
și Consiliului Local Cluj-Napoca

Tartalom

1. Összpont

- DÁNIEL Botond: A diáktanácsok vizsgálatának lehetséges irányai és módszerei 9
PÁSZTOR Gyöngyi–PÉTER László: Vállalkozói profilok a kreatív iparban és az IT-szektorban 29
KISS Csenge Bernadett–LÁSZLÓ Éva: A kiegészítés vizsgálata az idősgondozók és szociális munkások körében 49
MESZESÁN Péter–SIKLÓSI Rozália–SZUROMI Orsolya: A táj szerepe a vidéki társadalom fennmaradásában, a társadalom tájfenntartó szerepe a Gyergyói-medence példáján 65

2. Maszkulin alakzatok figurációs megközelítésben

- HADAS Miklós: Hegemón és ellenhegemón férfibeállítódások a középkorban 93

3. Mezőny

- KISS Dénes: Kastély a faluban. Kísérlet az épített örökség és annak társadalmi környezete közötti viszony vizsgálatára 131

4. Recenziók

- A. GERGELY András: Társas világok, viselkedésrepertoárok, antropogén együttműthetások. Pászka Imre új kötetéről 143
KUSTÁN MAGYARI Attila: Maffiaállam Magyarországon és a nagyvilágban – A Magyar Polip 3. recenziója 151

- A szerzőkről 157

ET ————— 1 ———
ÖSSZPONT

Dániel Botond

A diáktanácsok vizsgálatának lehetséges irányjai és módszerei

Kivonat

Tanulmányunkban a középiskolai diáktanácsnak, az iskolai demokrácia egyik legfontosabb intézményének, szociológiai vizsgálatával kapcsolatos kutatási irányokat határozzunk meg, kutatási kérdéseket ajánlunk és a vizsgálatok során használható elméleti modelleket mutatunk be. A legrészletesebben az iskolai demokrácia vizsgálatával foglalkoztunk, de szervezetszociológiai és iffúságszociológiai szempontból is ajánlunk kérdéseket.

Kulcsszavak: iskolai demokrácia, diáktanács, középiskola, demokratikus szocializáció

Abstract. Possible Directions and Methods of Studying Student Councils

This study analyses student governments (or student councils, as they are named in Romania), a particular form of self-organization of high school students, and an important institution of school democracy. The aim of this study is to define possible directions of research, to recommend research questions and to present theoretic methods used in the research of school democracy and student governments. School democracy is tackled in most detail, but we also propose research questions from the point of view of the sociology of organizations and sociology of youth.

Keywords: school democracy, student councils, high school, democratic socialization

BEVEZETÉS: A DIÁKTANÁCS SZEREPE AZ ISKOLÁBAN ÉS A DEMOKRATIKUS SZOCIALIZÁCIÓBAN

A diáktanács a fiatalok önszerveződésének egy sajátos formája, amely elsősorban középiskolai keretek között működik. Mind a magyarországi, mind a romániai oktatási rendszerben a diákönkormányzatok, diáktanácsok kötelező feladata a tanulók közösségeinek érdekképviselete, jogaik és érdekeik érvényesítése. Emellett lehetőségük van arra, hogy minden olyan kérdéssel foglalkozzanak, ami a tanulókat érinti, a diákönkormányzat döntésétől függ, hogy az érdekképviseleti tevékenységen kívül milyen feladatokat vállal fel. Ezek általában a rendezvényszervezés és a közösségépítés. Ugyanakkor a diáktanácsok feladata lenne még az iskolai nyilvánosság szervezése, a diákközvélemény alakítása is (Kósa 2011, Dániel 2016).

Az iskola a szocializáció egyik elsődleges ágense, amely nagy jelentőséggel bír a politikai viselkedés és kultúra kialakulásában is. A politika a hatalomról szól, a fiatalok pedig az iskolában, a nevelés és a kortárs csoportok működése során, sokféle módon tapasztalják meg az egyenlőtlenséget, a hierarchikus viszonyokat, a hatalmat. A diáktanács talán a legfontosabb demokratikus intézmény a középiskolában (Csákó 2009), amely hozzájárul a demokrácia tanulásához, az öntevékeny, együttműködő, közösségekben gondolkodó személyiség kialakulásához (Kósa 2011).

Az iskola egyrészt az intézményesített racionális hatalom működésének terepe, ugyanakkor itt nyílik első ízben szervezett tér ahhoz is, hogy a gyermek elvben és nagyjából egyenlő társak-

kal alakítson kapcsolatokat, tartós kortárs csoportokban (Csákó 2009). Egyik oldalon az intézményesített racionális hatalom a pedagógiai hatalomban nyilvánul meg. A nevelés Durkheim szerint a fiatal nemzedék módszeres szocializálása (Durkheim 1980 id. Csákó 2009), a pedagógus pedig ennek végrehajtására hatalommal bír. Nevelési törekvései, azaz módszeres szocializáló tevékenysége, a diákok számára olyan tapasztalatokat jelentenek, amelyek hatására véleményt, ítéletet alkotnak arról, hogyan viszonyul hozzájuk és társaikhoz az intézményi hatalommal bíró személy. Másik oldalon az egyenlőtlenség megtapasztalása a kortárs csoportokban is jelen van. Ezek a viszonyok csupán elvben egyenlők, a gyermekközösségekben viszonylag gyorsan megjelennek az egyenlőtlenségek, a hierarchizálódás. Az iskola így nemcsak az intézményesített racionális hatalom működésének terepe, hanem a kortárs csoportok strukturálódásának színhelye is, ahol a fiatalok szintén a hatalmi viszonyokat tapasztalják meg (Csákó 2009). Míg a nevelés módszeres szocializálást jelent, a kortárs csoportban létrejövő tapasztalatok spontán szocializációs folyamatok, nem a nevelés részei, de a nevelés terepei, alkalmi, amelyekhez a nevelés – mint tudatos szocializáció – mindenképpen viszonyul, még azzal is, ha nem vesz róluk tudomást. Összességében tehát, a diákok iskolai tapasztalatai a hatalom gyakorlásáról, a formális vagy informális hatalomgyakorláshoz való viszonyról és különféle hatalmak egymáshoz való viszonyáról szólnak. Ezen a tapasztalatok a felnövekvő gyermekekre gyakorolt hatásai miatt a politikai szocializáció folyamatának fontos részét képezik (Csákó 2009).

A szocializáció állandóan folyik, azokkal a tényezőkkel, amelyek éppen ténylegesen fellépnek. A szakirodalomban egyetértés van arról, hogy az iskolának fontos szerepe lenne a politikai szocializációban. A nevelésnek, mint a fiatal nemzedék módszeres szocializálásának, rendszert kellene vinnie a különböző szocializációs hatások (család, média, iskolán belüli és kívüli referenciaszemélyek stb.) rengetegébe, és módszeresen el kellene igazítani a felnövekvő nemzedéket ebben a rengetegben, és egy demokratikus társadalomban elsősorban a demokráciára kellene nevelnie (Csákó 2009). Amennyiben az iskola visszahúzódóan, passzívan áll a politikai nevelés kérdéséhez, „fragmentált szocializáció” jön létre (Szabó 2006), azaz a politikai orientáció kialakulhat a többi szocializációs tényező hatására, de az állampolgári kultúra kialakítása perifériára szorul.

Csákó szerint tehát az iskola a politikai szocializáció jelentős tényezője akkor is, amikor szándékában áll ilyenként fellépni, és akkor is, amikor tagadja, vagy el akarja háritani magától ezt a szerepet (Csákó 2009). Többen is egyetértenek abban, a rendszerváltás utáni Magyarországon ez az elhárító attitűd került előtérbe (Gazsó 1992, Csákó 2009, Csiha 2010), véleményünk szerint pedig ugyanez Romániáról, mint posztoszocialista országról, szintén elmondható.

A rendszerváltás utáni első években még csak alapjaiban sem alakult ki a demokratikus szocializáció társadalmi közege, az iskola politikai szocializációs válsága elhúzódott, az uralkodó mozzanat hosszabb időn át az orientációs zavar maradt (Gazsó 1992:144 id. Csákó 2009). A válság abban áll, hogy a központi nyomás megszűnésével előálló térbe nem nyomultak be új értékek és gyakorlatok, hanem vákuum keletkezett és zűrzavar. A pártpolitizálással együtt kirekesztették az iskolából a politikai intézményrendszer megismerését, és még inkább a tudatos állampolgári magatartás és kultúra kialakítását is (Csákó 2009). Az Úttörőszövetség és a KISZ működése nem volt kívánatos, szerepüket a diákönkormányzatok nem tudták átvenni, az iskola megszűnt a politikai élet iskolájának lenni (Csiha 2010:64).

Az iskola tehát a politikai szocializáció jelentős tényezője, a nevelésen keresztül rendszert kellene vinnie a szocializációs hatások rengetegébe, egy demokratikus társadalomban pedig elsősorban a demokráciára kellene nevelnie. Bár a tapasztalat azt mutatja, hogy csupán nagyon kis mértékben teljesíti ezen szerepét, számos eszközzel rendelkezik e funkció teljesítéséhez mind kognitív szinten, mind gyakorlati terepként, az attitűdök és viselkedésminták alakítása terén is (Csákó 2009).

Kognitív szinten tantárgyként és tantárgyakban nyújthat és megszerezhet ismereteket a politikáról és demokráciáról. Ugyanakkor mivel a fiatalok életének komoly hányadát keretező szervezet gyakorlati terepet is biztosít „annak kipróbálására és rögzítésére, hogy milyen viszonyulás- és cselekvésmódok lehetségesek a különböző generációk és egyenlőtlen pozíciók erőterében, valamint a fiatal generáción belüli viszonyok és a saját pozíció alakításában” (Csákó 2009). Továbbá az állampolgári nevelés, azonbelül az iskolai demokrácia megvalósításának fontos eszköze a demokratikus osztálytermi légkör megteremtése is. A nyitott tanórai légkör tantárgyaktól függetlenül megvalósítható (Dancs–Kinyó 2015:379).

Jól működő iskolai demokráciában a diákönkormányzat a demokrácia tanulásának, a demokratikus szocializációnak, fontos eszköze lehet. A diákok szabadon kifejezhetik véleményüket az iskolai életet érintő kérdésekben, véleményeiket és érdekeiket képviselhetik közvetlenül és képviselőkön keresztül, közösen cselekedhetnek a problémák megoldása érdekében, ezáltal a diáktanács az állampolgári részvétel iskolája is (Dániel 2016). Amennyiben az iskola lehetőséget biztosít a diákoknak arra, hogy valós hatásuk legyen az iskolai életre, a diákok megtapasztalhatják a tulajdonosság érzését, érezhetik, hogy cselekvésüknek hatása van a környezetükre. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy az iskola öntevékeny embereket képezzen (Fóti 2009). A diáktanács a fiatalok számára a társadalmi cselekvés jellegzetes kerete is egyben, közös célok kitűzésének és megvalósításának terepe, amely lehetőséget ad a közösséget érintő problémákra való közös megoldáskeresésre és cselekvésre. Az iskola, amely támogatja a diákok önállóságát és demokratikus részvételét, egyúttal arra szocializálja a diákokat, hogy felnőttként is aktívan vegyenek részt környezetük életében és döntéseiben, fogjanak össze a közösséget érintő problémák megoldására (Dániel 2016). Mindezek az iskola fő célkitűzéseivel is összhangban vannak, ugyanis az iskola feladatai között nem elhanyagolható szempont, hogy ép személyiséggel rendelkező, harmonikusan beilleszkedő, az eljövendő társadalmi szerepek betöltésére alkalmas fiatalokat neveljen, akik autonóm személyiségek és képesek kompetensen ellátni szerepkörüket (Albert-Lőrincz és mtsai 2016).

A szakirodalomban egyetértés van arról is, hogy a rosszul működő iskolai demokrácia problémás politikai szocializációhoz vezet: elbátortalanítja a diákokat az érdekképviseléstől, a politikai közönyt és a kiszolgáltatottság érzését szocializálja, kiábrándítja a fiatalokat a közösségi tevékenységből és paternalizmust tanít (Dániel 2016).

Szakértői vélemények és különböző kutatások eredményei is folyamatosan negatív képet festenek az iskolai demokrácia magyarországi (és erdélyi) helyzetéről. A rendszerváltás után az iskolai politikai szocializációra az orientációs zavar volt jellemző (Gazsó 1992), új értékek és gyakorlatok hiányában vákuum és zűrzavar keletkezett (Csákó 2005), az iskolai demokrácia szintje nagyon mélyen volt, az iskola gátolta az önálló véleményalkotás és érdekképviselés megtanulását, esetenként még büntette is a megszólalást (Pál 1992:10–12). Még a 2000-es évek elején megvalósított kutatások is azt találták, hogy az iskola elbátortalanítja a diákokat az érdek-

képvisellettől, a politikai közönyt és a kiszolgáltatottság érzését szocializálja, a diákok nem vesznek részt a döntéshozási folyamatokban, és a diáktanácsok leginkább végrehajtó szerepben működnek (Domokos–Kulcsár id. Kálmán 2003: 97–98; Csákó–Fóti–Pásztor–Trencsényi é. n.). Ugyanígy az „Iskola és társadalom, 2005” kutatás is a demokráciára nevelés súlyos hiányosságait és zavarát tárta fel: a tizenévesek politikai ismeretszintje alacsony, a demokratikus gyakorlaton keresztül való nevelés lehetőségét a magyar közoktatás lényegében nem használja ki, a törvényben biztosított jogoknak döntő része nem vált gyakorlattá, ebben a helyzetben pedig az iskolások az iskola demokratikusságának megítélésekor elsősorban az egyenlőség demokratikus elvét és a méltányosság paternalista elvét helyezik előtérbe. Az iskola arra szocializál, hogy a demokráciára inkább védőpajzsként tekintsenek a diákok, és nem aktivitásként (Csákó 2009). Végül legfrissebb, erdélyi kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a diákok által felsorolt problémák, amelyek az iskolai szabályokat és gyakorlatokat érintik, az intézményvezetésre, a tanárok óratar-tási és osztályozási módjára stb. vonatkoznak, szinte szóról szóra azonosak azokkal, amelyeket Pál Tamásék az 1990-es évek elején gyűjtöttek a középiskolákban, a középiskolás diákok problémái évek, évtizedek elteltével is hasonlóak (Dániel 2016).

A diáktanácsokkal, a középiskolás diákság e sajátos önszerveződési formájával nagyon keveset foglalkoznak a társadalomtudományok. Magyarországon, annak ellenére, hogy a legnagyobb létszámú ifjúsági szervezeteknek számítanak (a kollégiumi és hallgatói önkormányzatokkal együtt), a vizsgálatok során nem szokták a nonprofit szektor részének tekinteni őket, mivel nem önállóan nyilvántartásba vett jogi személyek, hanem a közoktatási törvény által legitimált szervezeti részei a közoktatási intézményeknek (Csiha 2010:51). A diákönkormányzatok kérdése leginkább az iskolaidemokrácia-kutatásokban kerül elő, mint az iskolai demokrácia egyik alapvető feltétele, a demokráciára nevelés gyakorlati terepe. Ebben a tekintetben számos kutatás és kutatási eredmény áll rendelkezésünkre (Domokos–Kulcsár 1997, Kálmán 2003, Csákó 2009, Balogi 2010, Kiss 2012)¹, bár véleményünk szerint továbbiakra is nagy szükség lenne.

Romániában egyetlen olyan kutatást, tanulmányt sem találunk, amely önállóan foglalkozna a diáktanácsok kérdéskörével. A diáktanácsok, mint szervezetek, Barna Gergely 2003–2004-es kutatásában jelennek meg, amikor az erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai jellemzőinek és funkcióinak leírására vállalkozik. Ebből a kutatásból annyi derül ki a diáktanácsok viszonylatában, hogy 2003–2004 fordulóján 51 középiskolás magyar diákszervezet, diáktanács működött Erdélyben, amelyek az ifjúsági szféra 16,6%-át alkották. Tevékenységüket tekintve leginkább szabadidős tevékenységek szervezésével foglalkoztak (a diáktanácsok nyolcvan százaléka), érdekvédelemmel (45%), informálással és tanácsadással (25%), kultúrával, köz-művelődés és hagyományörzéssel (24%) valamint oktatással, neveléssel (18%) (Barna 2004: 93–94). Ercsei Kálmán tanulmányában mintegy 70 kutatást magában foglaló adatbázis alapján tekintette át a romániai/erdélyi magyar ifjúságkutatás közel 25 évét. Eredményei alapján azt látjuk, hogy az erdélyi ifjúságkutatásban a politikai kultúrát elsősorban egyetemi hallgatók körében vizsgálták, viszonylag kevés kutatás foglalkozott a középiskolásokkal: Geambaşu Réka és

---

1 Csákó Mihály számos tanulmányt, fejezetet publikált, konferencia-előadást tartott az iskolai demokráciával kapcsolatos kutatásaiból. Ezek elérhetők a <https://sites.google.com/site/mcsako/muvek> címen.

Pásztor Gyöngyi 2002-es kolozsvári, valamint Sólyom Andrea 2004-es székelyudvarhelyi kutatása (Ercsei 2015:18). Az első kutatás kifejezetten a középiskolás diákok politikai beállítódásával foglalkozott (Geambaşu–Pásztor 2002), míg a második kutatás a politika iránti érdeklődéssel, tájékozódással és tájékozottsággal, véleményekkel és politikai cselekvéssel (választásokon való részvétel, politikai aláírásgyűjtés, civil szervezeti tagság), más nemzetiségekkel való viszonytal (Sólyom 2013:97).

Láthatjuk tehát, hogy a diáktanácsok a demokratikus szocializáció fontos intézményei, továbbá a kutatási eredmények egybehangzóan az iskolai demokrácia súlyosan deficitese állapotát rajzolják elénk. Eközben azt is elmondhatjuk, hogy Erdélyben már több mint 25 éve létezik a diákmozgalom, és szinte minden magyar nyelvű középiskolában találunk diáktanácsokat.² Ezért is ellentmondásos az a helyzet, hogy a diáktanácsokkal, a középiskolás diákság e sajátos önszerveződési formájával nagyon keveset foglalkoztak a társadalomtudományok.

Ebből kifolyólag tanulmányunk fő célja, hogy a diáktanácsok szociológiai vizsgálatával kapcsolatosan kutatási irányokat határozzunk meg, kutatási kérdéseket ajánljunk, és a vizsgálatok során használható elméleti modelleket mutassunk be. A szakirodalmi áttekintés és saját tapasztalataink alapján három fő kutatási területre teszünk javaslatot. Egyrészt kiemelten fontosnak tartjuk az iskolai demokrácia vizsgálatát, másrészt pedig úgy gondoljuk, hogy a diáktanácsokat és a diáktanácsban aktívan tevékenykedő diákokat érdemes a szervezetszociológia, illetve az ifjúságszociológia szemszögéből is vizsgálnunk.

AZ ISKOLAI DEMOKRÁCIA HELYZETÉNEK VIZSGÁLATA

Mivel az iskola és benne a diáktanács a demokratikus szocializáció kiemelten fontos közege, ezért a legfontosabb kutatási terület mindenképp az iskolai demokrácia helyzetének és folyamatainak vizsgálata. Mindezt véleményünk szerint mindhárom szinten érdemes vizsgálni: makrotársadalmi szinten, intézményi szinten és az egyének szintjén is. Makrotársadalmi szinten az elsődleges kérdés, hogyan látja a társadalom a diáktanácsok szerepét, mindezt pedig az oktatási rendszerben elfoglalt helyük alapján tudjuk megvizsgálni. Intézményi szinten számba vesszük egyrészt az iskolát, másrészt magukat a diáktanácsokat mint az iskolában működő szervezeteket. Vizsgálhatjuk az iskolában a demokratikus működés feltételeinek meglétét, a demokrácia intézményeiben való diákrészvétel mértékét, az iskolai nyilvánosságot, a tanári beleszólás mértékét, különös tekintettel a diáksegítő pedagógus szerepkörére. Egyéni szinten alapkérdésünk, hogy a diákok milyen demokráciaképpel rendelkeznek és mennyire gondolják demokratikusnak az iskolát, milyen kritériumok alapján minősítik annak, milyen attitűdökkel rendelkeznek, és milyen képességekkel érdekeik, véleményeik megfogalmazásához, képviseléséhez. Végül a diáktanács működésével kapcsolatos néhány kérdést ajánljuk kutatásra, a diáktanács jogkörének, valamint működési mechanizmusai demokratikusságának vizsgálatát.

2 A Romániai Magyar Középiskolások Országos Szövetségének jelenleg is 72 diákszervezet és 11 megyei szintű diáktanács a tagja – https://hu.wikipedia.org/wiki/Romániai_Magyar_Középiskolások_Szövetsége

AZ ISKOLAI DEMOKRÁCIA ÉS AZ OKTATÁSI RENDSZER

Az iskolai demokrácia legszélesebb környezetét maga az oktatási rendszer jelenti. Érdeemes az alapoktól elindulnunk és megvizsgálnunk, hogy társadalmi szinten hogyan képzelik el a diáktanácsokat, milyen funkciókat és feladatkört tulajdonítanak neki. Ezek az elképzelések leginkább az oktatási törvényekből, a diáktanácsok szerepével, szervezésével kapcsolatos jogszabályokból derülnek ki.

Korábban a magyarországi és romániai felfogást összehasonlítva (Dániel 2016) azt találtuk, hogy – legalább is a jogszabályok szintjén – a magyarországi oktatási rendszer demokratikusabban szervezett, a diákönkormányzatok szélesebb jogkörrel rendelkeznek, és törvényi szabályozás szintjén kevésbé szólnak bele szervezésükbe, működtetésükbe. Bár a deklarált célok (elsősorban diákok érdekképviselésének biztosítása) hasonlóak a két oktatási rendszerben, Romániában a diáktanácsok szervezésével, működtetésével kapcsolatos szabályok arról árulkodnak, hogy itt egy paternalisztikusabb, kevésbé demokratikus elképzelés uralkodik. Románia európai uniós csatlakozása után minisztériumi rendelettel hozták létre az Országos Diáktanácsot és az ennek alárendeltségébe tartozó megyei és iskolai diáktanácsokat. Az Országos Diáktanácsot az oktatási minisztérium konzultatív partnerévé tették, megyei szinten pedig a diáktanácsok legfontosabb partnerei a tanfelügyelőségek lettek. Az iskolai diáktanácsok feladatai között (az Országos Diáktanács által kiadott szabályzat szerint) a diákok érdekeinek képviselése és védelme, a tanár-diák kommunikáció javítása, diákok ötleteinek és javaslatainak megvitatása, képviselése mellett olyan feladatok is szerepelnek, mint hozzájárulni az iskolai fegyelem javításához (hiányzások csökkentése, iskolaelhagyás megelőzése), a diákok motiválása a tanórán kívüli tevékenységekben való részvételre, az iskolai rendszabályzat betartására való odafigyelés, az iskolák és tanfelügyelőségek által kezdeményezett megyei szintű oktatási projektek támogatása. (Dániel 2016). Úgy tűnik tehát, hogy a rendszer „saját képére és hasonlatosságára” képzelettel el a diáktanácsokat, hierarchikus szervezésben és az érdekképviselő mellett oktatási-nevelési tevékenységekben való aktív résztvevőként, a tanfelügyelőségek partnereiként és helyi támogatójaként.

Az erdélyi magyar diáktanácsok kétszeres társadalmi beágyazottságuk kapcsán sajátos helyzetben vannak. Míg etnikailag és kulturálisan a magyarországi diákönkormányzatokhoz állnak közelebb, addig a román diáktanácsokhoz hasonló jogi keretek között működnek (legalább is elviekben). Kutatásra érdemes témának tartjuk a magyarországi és romániai diákönkormányzati rendszerek rendszerszintű összehasonlítását, az iskolai demokrácia helyzetét a két rendszerben (alulról vagy felülről építkezés, hierarchia, diákönkormányzatok és tanfelügyelőségek viszonya, diáktanácsok érdekképviselői tevékenysége stb.), ugyanakkor azt is, hogy a kulturális különbségek mellett milyen etnikai viszonyok vannak a magyar és román diáktanácsok között.³

---

3 Ennek kapcsán egy rövid észrevételt máris teszünk. A magyar diáktanácsok többsége nem vagy csak alig vesz részt az országos rendszerben. A magyar diáktanácsoknak párhuzamosan léteznek megyei és országos struktúrái, ugyanakkor az állami rendszerben működő diáktanácsok országos és megyei szervezetei látványosan egynyelvűek (Facebook-oldalaik, blogjaik kizárólag román nyelven működnek, még a nagymértékben magyar többségű Hargita és Kovászna megyékben is). Nemzetközi tekintetben pedig azt látjuk, hogy a MAKOSZ önálló tagja a középiskolás diákok nemzetközi szervezeté-

A DEMOKRATIKUS MŰKÖDÉS FELTÉTELEINEK ÉS A DEMOKRÁCIA INTÉZMÉNYEIBEN VALÓ RÉSZVÉTEL FOKOZATAINAK VIZSGÁLATA

A modern demokrácia alapja a nyilvánosság és a részvétel lehetősége. Ezeknek pedig technikai és szervezeti feltételei vannak (Csákó 2009). Továbbá ahhoz, hogy a demokratikus társadalmakban a jogérvényesítés működhessen, létezniük kell azoknak az intézményeknek, amelyek védik a polgárokat a túlhatalommal szemben (Pál 1992).

A demokratikus közélet (technikai és szervezeti) feltételei az iskolában, Csákó (2009) szerint, a diákönkormányzat és a házirend létezése, valamint olyan nyilvánosságot biztosító fórumok, ahol a diákok véleményüket kifejezhetik: iskolaújság, iskolarádió, iskolai honlap és különböző internetes fórumok. A polgárokat védő intézmények között Pál Tamás a stabil törvények uralmát, a pártatlan bíraskodást, a kollektív érdekképviseletet és Csákóhoz hasonlóan a nyilvánosság biztosítását emelte ki. Az iskolában ezeket a funkciókat például az intézmény működési szabályzata vagy a házirend, fegyelmi bizottság működése és a diákönkormányzat tölti be (Pál 1992:8). Az iskolai diáktanács elsősorban az utóbbi két tényező megteremtésében vehet részt aktívan azáltal, hogy összegyűjti a diákok problémáit, véleményét, elképzeléseit és nyilvánosságot teremt ezeknek. Továbbá az iskolai törvények és a pártatlan bíraskodás létrehozására is van valamennyi befolyása (amint azt majd a diáktanács jogköreinek számbavételekor is látni fogjuk).

A demokratikus közélet működési feltételeinek meglétét viszonylag egyszerűen operacionalizálhatjuk. Csákó Mihály és munkatársai az „Iskola és társadalom 2005” kutatásban a diákoktól kérdezték meg, hogy az említett tényezők közül melyek léteznek az iskolában. A válaszok ugyanakkor azt is megmutatják, hogy a diákok milyen arányban tudnak a különböző nyilvánosságot teremtő fórumok (iskolaújság, internetes honlap, iskolarádió) létezéséről az adott iskolában (Csákó 2009).

A demokratikus működés feltételeinek megléténél talán még fontosabb a diákok részvétele az iskolai demokrácia intézményeiben. Az állampolgári részvétel fokozatait elsőként Sherry R. Arnstein fogalmazta meg (Arnstein 1969), amelyet később Roger Hart fogalmazott át a fiatalok részvételére vonatkozóan (Hart 1992). Mindkét modell a „részvételi létra” (ladder of participation) megnevezés alatt vált ismertté, és nyolc fokot azonosít (bár ezeket másként nevezi) az állampolgári részvétel létráján, amelyek a manipulációtól vezetnek az állampolgári kontrollig. Az első két fok csupán egyirányú, visszajelzés nélküli információáramlást szolgálja (a hatalom, illetve a felnőttek irányából), a következő három fokon már valódi interakciót találunk, az állampolgároknak joguk és lehetőségük van kifejezni az elképzeléseiket, viszont a döntés még mindig a közszerelőkhöz (illetve felnőttek) kezében van. Az állampolgári részvétel legmagasabb szintjét a felső három létrafok jelenti, ahol a tervezés közös döntéshozással és közös megvalósítással párosul. Ezek Arnsteinnél a partnerség, delegált hatalom és az állampolgári kontroll, Hartnál a felnőttek által kezdeményezett, de közös döntéshozással megvalósult tevékenységek, a fiatalok által kezdeményezett és vezetett (a felnőttek részéről kevés beleszólást

---

nek az OBESU-nak, míg az Országos Diáktanács szintén önállóan szerepel a tagok között, egyelőre tagjelölt státussal. (lásd <http://www.obessu.org/members-list>)

igénylő) tevékenységek, valamint a fiatalok által kezdeményezett, közös döntéshozás mellett, partnerségben megvalósuló tevékenységek (Arnstein 1969, Hart 1992).

Csákó és munkatársai hasonló logikában, egy négyfokú skálán, mérték a diákok részvételét az iskolai demokrácia előbb említett intézményeiben (diákönkormányzat, házirend, iskolai honlap, internetes fórum, iskolarádió, iskolai újság): vagy egyáltalán nem vesznek részt diákok, vagy kizárólag a tanári utasításokat hajtják végre, vagy részt vesznek, de a tanárok ellenőrzik a diákok tevékenységét, vagy teljesen önállóan tevékenykednek (Csákó 2009).

A részvétel fokozatai szervezeti szinten is értelmezhetők. Egy diákmozgalmi körökben elterjedt modell szerint a diákönkormányzatok önállóságukat tekintve hétféle fejlettségi szinten lehetnek (Kósa 2009: 11). A skála alján, a 0-s szinten álló, a legkevésbé önálló szervezetekről mondják azt, hogy csupán a demokrácia díszletei, reális tevékenység és beleszólás nélkül. Az első két szinten még alacsony a diák tanács önállósága, az első szinten még nincs saját tevékenységük, csupán végrehajtják a tanárok utasításait, kivitelezik a tanárok ötleteit, a második szinten már saját ötletek alapján szerveznek, de alacsony szervezethez és magas tanári részvétel mellett.⁴ A következő három szinten már magasabb a diák tanács önállósága, megjelenik a tervezés, az értékelés és az ellenőrzés. Az ötödik lépcsőfokon álló szervezetek már megtervezik saját tevékenységüket, időnként ki is értékeli ezeket, és képesek ellenőrizni azt, hogy mindenki ellátja-e feladatát, teljesíti-e mandátumát. A legfelső szinteken a diák tanács már döntéseket is hoz, akár operatív szinten is.

AZ ISKOLAI NYILVÁNOSSÁG VIZSGÁLATÁNAK NÉHÁNY DIMENZIÓJA

Régine Sirota (1988 id. Csákó 2009) két kommunikációs hálót különböztet meg az iskolában, egy formális, intézményi hálót és egy párhuzamos hálót. Csákó mindezt kiegészíti egy félformális kommunikációs hálóval (Csákó 2009). A formális, intézményi kommunikációs hálót az iskola szervezi, és az oktatás és nevelés csatornájaként működik. A formális kommunikációs hálóba való bekapcsolódást a pedagógusok ellenőrzik, ők engedik meg a belépést, ellenőrzik a részvétel „szabályosságát” (például a tartalmak felülbíráásával), és ők határozzák meg az egyes bekapcsolódások formáját és időtartamát is. A párhuzamos, informális hálót egyéb célokra a diákok hozzák létre és működtetik (Sirota 1998 id. Csákó 2009). A tanárok ugyanakkor nemcsak a formális kommunikáció aktorai és őrei, hanem ők maguk is létrehozhatnak egy félformális kommunikációs hálót. Ebben szintén csak azok a tanulók kerülhetnek be, akiket a tanár beenged, de a részvétel kevésbé formalizált, és bizonyos mértékig kölcsönös választáson alapul, bár nem jelent egyenlő résztvevők közötti viszonyt, mert a tanár valamennyire mindig tanár marad benne. Csákó szerint ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a pedagógusnak ebben a hálóban erősebb szocializációs hatása van, mint a tanórán (Csákó 2009), ez pedig a demokráciára való nevelésben is

---

4 A modellt nem kötelező konfliktualista szemmel nézni, amint azt hamarosan látni fogjuk, hiszen sok iskolában létezik olyan diák tanács, ahol a tanárok jó szándéktól vezérelve, mintegy oktató-nevelő jelleggel támogatják, vezetik, irányítják a diák tanácsot, ötleteket adnak a diákoknak a különböző tevékenységek szervezéséhez.

jelentőséggel bír. A demokratikus feltételekhez visszacsatolva fontos észrevegyük, hogy ezért nem elegendő egyszerűen csak azt vizsgálni, hogy létezik-e az iskolában iskolarádió vagy iskolaújság, hanem azt is figyelembe kell vennünk, hogy ki ezen csatornák „tulajdonosa”, mekkora a tanári-nevelői kontroll a nyilvánosságban elhangzó témák, tartalmak, kifejezőmódok fölött.

Az érdekképviselő és a nyilvánosság kapcsolatában nagyon érdekes kutatási kérdéseket jelent, hogy az iskolában milyen érdekképviselői formák léteznek, kihez fordulhatnak a diákok a problémáikkal, milyen eljárások vannak a problémák kezelésére, mekkora nyilvánosságot kapnak az adott ügyek.

A hétköznapiakban ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy az iskola, a diákönkormányzat mellett, alternatív problémamegoldási módokat biztosít, esetenként arra bátorítja a diákokat, hogy ezeket a csatornákat használják, csökkentve a diáktanács érdekképviselői szerepét. Az iskola ezen alternatív, problémamegoldó, érdekképviselői rendszere az osztályfőnökökön és a vezető tanácson keresztül működik. A diákok sok esetben az osztályfőnökhöz fordulnak segítségért, aki a maga módján az iskola vezetősége elé tárhatja a problémát (vagy megpróbálja saját maga megoldani, amennyiben a kompetenciái körébe tartozik az ügy). Az ilyen ügyek viszont sok esetben a nyilvánosság teljes hiánya mellett zajlanak, esetenként az osztályfőnök lebeszélheti a sérelmet szenvedett diákot saját maga képviselőtől, és az „ügysem lehet megoldani” válasszal zárja le az ügyet.⁵ Egy másik klasszikus példa a nyilvánosság kikerülésére, amikor a vezetőség nem hozza a diákok tudomására az iskolai élettel kapcsolatos ügyeket és döntéseket. Ezek az információk elakadhatnak a vezetőtanács üléseire időnként meghívást kapó képviselőnél is, amennyiben nem továbbítja a diákönkormányzat és a diákok fele az aktuális ügyeket.

Robert A. Dahl szerint ahhoz, hogy egy tanácskozást demokratikusnak nevezhessünk, négy feltételt kell biztosítani: a hatékony részvételt, a szavazategyenlőséget, lehetőséget a megértésre, ellenőrzést a napirend felett. A hatékony részvétel azt jelenti, hogy mielőtt egy döntésre sor kerülne, minden résztvevő számára egyenlő és hatékony lehetőséget kell adni arra, hogy álláspontját ismertté tegye. A szavazategyenlőség azt jelenti, hogy amikor elérkezik a döntés pillanata, akkor mindenkinek meglegyen a lehetősége szavazni, és a szavazatok súlya azonos legyen. Továbbá mindenkinek lehetőséget kell adni, hogy átgondolhassa, mérlegelhesse a döntés alternatíváit és várható következményeit, és ehhez megfelelő és érthető információkat kell biztosítani. Végül a közösség tagjai számára biztosítani kell a jogot, hogy napirendre tűzhessenek bármely őket érintő vagy érdeklő kérdést. (Dahl id. Fóti 2009: 23–24)

Ebből láthatjuk azt, hogy külön kutatási kérdést érdemelne az iskolai vezetőtanács gyűléseinek demokratikussága. Érdemes figyelni arra, hogy a diákok és a diákok képviselői mennyi információval rendelkeznek az aktuális ügyekről, napirendre tűzhetik-e az őket foglalkoztató problémákat, rendelkeznek-e döntési jogkörrel, vagy csupán véleményezhetik a vezetőtanács döntéseit.⁶

5 Például ha a diáknak valamilyen konfliktusa van egy tanárral, arra hivatkozva, hogy a tanár ügysem fog megváltozni, esetleg bosszúból további jogsértéseket fog elkövetni, és jobb nem foglalkozni az ügygel.

6 A tanácskozások demokratikussága ugyanakkor nemcsak az iskolai vezetőtanácsok működése esetében merül fel, hanem a diákönkormányzati tanácskozások demokratikusságát is érdemes lenne megvizsgálni. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

A tanári beleszólás mértékének vizsgálata

A diákok és tanárok közötti viszonyt, a diákönkormányzatok önállóságát modellezi Csákó Mihály, aki egy 2004-es kutatás eredményeképpen egy hipotetikus modellt állított össze. A modell két dimenzió – a diákaktivitás, valamint a tanári beleszólás mértéke – alapján az iskolai diákönkormányzatok működésének kilenc típusát határozza meg (Csákó 2005 id. Csákó–Fóti–Pásztor–Trencsényi é. n.)

A diákaktivitás szerint léteznek olyan iskolák, ahol nincs reális diákaktivitás, és a diákönkormányzat csak formálisan létezik, ahol van aktivitás, viszont csak a diákok egy szűk kisebbsége tevékenykedik a diáktanácsban, illetve ahol létezik önálló képviselő tömegbázissal együtt. A tanári beleszólás mértéke szerint egyes iskolákban a vezetőség nem törődik a diákönkormányzattal, van ahol az iskola a törvény betűje és szelleme szerint jár el, illetve olyan eset is, amikor az iskola a törvényes jogain túl beavatkozik a diákönkormányzat tevékenységébe.

1. táblázat. *A diákönkormányzat hipotetikus típusai*

Az iskolai diákönkormányzatok működési típusai		Tanári beleszólás		
		Nincs: Az iskola nem törődik a diákönkormányzattal	Van: Az iskola a törvény betűje és szelleme szerint jár el	Van: Az iskola törvényes jogain túl beavatkozik
Diákaktivitás	Nincs	Formális létezés	Demokratikus: oktató-nevelő jellegű	Antidemokratikus: iskolavezetés passzív „szíjártétele”
	Van: szűk kisebbség (stréber)	Formális: magán- vagy csoportérdeket testesít meg	Formális: nincs igazi képviselő	Antidemokratikus: az iskolavezetés aktív „szíjártétele”
	Van: önálló képviselő tömegbázissal	Demokratikus	Demokratikus: egyeztető	Demokratikus: konfliktusos

Forrás: Csákó 2005 id. Csákó–Fóti–Pásztor–Trencsényi (é. n.)

A különböző együttállásokban három esetben beszélhetünk csupán formálisan létező diáktanácsról, négy esetben demokratikusan működő diáktanácsról és két esetben antidemokratikus állapotról, amikor a diáktanács az iskolavezetés „szíjártételeként” működik.

A demokratikus működés feltétele szinte minden esetben az önálló képviselő és a tömegbázis létezése. Ehhez továbbá az is kell, hogy az iskola ne avatkozzon egyáltalán a diákönkormányzat tevékenységébe, vagy a törvény betűje és szelleme szerint járjon el. Utóbbi esetben beszélhetünk egy igazán kiegyensúlyozott viszonyok között működő, egyeztető típusú demokratikus működésről. Amennyiben az iskola megfelelően jár el, viszont nincs reális önálló diáktevékenység, akkor egy oktató-nevelő jellegű demokratikus helyzetről beszélhetünk. Abban az esetben pedig, amikor a diákság részéről megvan a demokratikus működéshez szükséges képviselő és

tömegbázis, viszont az iskola korlátozni szeretné a diáktanácsot, egy konfliktusokkal terhelt demokratikus állapotról beszélhetünk.⁷

A DIÁKSEGÍTŐ PEDAGÓGUS HOZZÁÁLLÁSÁNAK ÉS SZEREPÉNEK VIZSGÁLATA

A magyarországi diákönkormányzati rendszer fontos szereplője a diákmozgalmat segítő pedagógus (DMSP), aki – bár a megnevezés elsőre nem ezt sugallja – az iskola vezetését képviseli, feladata elsősorban a DÖK-kel való együttműködés. A jogszabályok szerint kizárólag pedagógus lehet, nem a tanulók választják, hanem az igazgató nevezi ki. Egy másik jogilag is létező szerepkör a diákönkormányzatot segítő felnőtt, aki a tanulók által felkért nagykorú személy, a diákokat képviseli, és azontúl, hogy általában segíti a DÖK munkáját, annak képviseletében is eljárhat, ha erre felhatalmazást kap (Kósa 2009:16). Sok esetben megtörténik, hogy a két szerepkört ugyanaz a személy tölti be. A romániai törvénykezésben csupán egyetlen szerep van meghatározva, és ezt az iskolában dolgozó nevelési tanácsadó látja el.

A tanári beleszólás mértékét a diákmozgalmat segítő pedagógus hozzáállása is jól jellemzi, sőt, mivel elvileg ő az a felnőtt személy, aki a leginkább foglalkozik a diákönkormányzatokkal, az ő szerepe és felelőssége még nagyobb a diáktanács demokratikusságának biztosításában.

Egy régebbi kutatás során a magyarországi diákmozgalom képviselői arra keresték a választ, hogy a diáktanács érdekképviseleti tevékenysége, konkrétan az Igazlító Napok során felvetett problémák nyílt kimondása miatt vezetett óriási feszültségekhez és a tantestületen belüli traumatizáló értékvitákhoz (Katona 2007). A kutatás eredménye azt mutatta, hogy két érték-konfliktus rajzolódik ki a tanári karban: az egyik egy szakmai, etikai és érzelmi hozzáállásbeli különbség, amely arról szól, hogy mennyire kell közel engedni magunkhoz a gyereket, a másik pedig a pedagógusok embereszményeiben létező különbség. A pedagógusok értékrendjéből kiemelt két dimenzió a „facilitatív”-„autoriter” – és a „jogi normákat és szabályozottságot követő” – „erkölcsi normákat és élethelyzetet követő” ellentétpárokból áll.

A modellben a szabályozottságot követő, autoriter értékrendű pedagógust nevezték „Hivatalnoknak”, akire a teljes távolságtartás jellemző, ennek ellentétpárja pedig a „Kályha”, amely egy facilitatív és erkölcs- – életvilág-megközelítés, aki „minden héten palacsintával tömi az osztályát a lakásán”. Ez az ellentétpár nem generál nyílt pedagógiai értékvitát, mert magánügynek tekinti egy-egy tantestület, hogy egyik kolléga közelebb engedi a gyerekeket, míg mások megtartják az öt lépés távolságot.

A másik ellentétpár a Prédikátorból és a DMSP-ből áll. A Prédikátor egy autoriter és erkölcssemptomú, a DMSP egy facilitatív és jogszempontú megközelítés. A modell szerint a

⁷ Az iskolai demokrácia helyzetének egyik legélesebb kritikusa Fóti Péter, aki éveken keresztül több tanulmányában is erőteljesen rámutat a magyarországi iskolák működésében létező demokráciadeficitre (Dániel 2016:38). A kritikákat olvasva észrevehetjük, hogy a Csákö Mihály által leírt modell jól összeegyeztethető Fóti Péter kritikáival. A Fóti általa említett antidemokratikus helyzetek és hibás működések (látszatdemokrácia, túlzott tanári beleszólás stb.) is jól magyarázhatóak a modellel. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy milyen törekeny egyensúlyi állapotra van szükség ahhoz, hogy a diákönkormányzat valóban az iskolai demokrácia jól működő intézménye legyen.

Prédikátor egy „erkölcsösöz”, aki viszonylag kiforrott embereszményét sablonként húzza rá a tanítványaira, és a poroszos hagyományú oktatási rendszer híve, míg a DMSP kereteket teremt ahhoz, hogy az iskolapolgárok felvessék a javaslataikat. Ez viszont egy fájdalmas és nyílt szembenállás, amely komoly vitákat generál a tantestületben.

1. ábra. A pedagógusok típusai értékrendjük, pedagógiai felfogásuk, diákmozgalomhoz való hozzáállásuk alapján

Forrás: Katona 2007

A facilitatív oldalon álló típusok közül a Kályhára inkább a személyiségfejlesztő, míg a DMSP-re inkább rendszerfejlesztő tevékenység jellemző (Katona 2007).

Az iskolai demokrácia vizsgálatában az iskolai (intézményi) környezet szintjén számos fontos jelenséget találhatunk, mindezekhez pedig jól használható elméleti modelleket és konkrét mérőeszközöket. A továbbiakban az egyéni szintre rátérve érdemes megnéznünk, hogyan vizsgálhatjuk a diákok demokráciaképét, az iskola demokratikus minősítésének kritériumait, a diákok érdekartikulációs képességeit.

A DIÁKOK DEMOKRÁCIKÉPE ÉS AZ ISKOLA DEMOKRATIKUS MINŐSÍTÉSÉNEK KRITÉRIUMAI

Az iskolai demokrácia kutatásakor egyik alapkérdés annak a vizsgálata, hogy a diákok milyen demokráciaképpel rendelkeznek, mennyire gondolják demokratikusnak az iskolát, és milyen kritériumok alapján minősítik annak.

Csákó szerint alapvetően kétféle demokráciafelfogásról beszélhetünk, egy politikai és egy társadalmi jellegű felfogásról, ezek pedig a szabadság, illetve az egyenlőség és a testvériség elvé-

hez köthetők. Kutatásai alapján kiderült (Csákó 2007), hogy a középiskolások demokráciaképe nem ennyire differenciált, a demokrácia jórészt hasonló felfogásán belül a fiatalok egyes csoportjai kissé nagyobb súlyt tulajdonítanak a politikai intézményekhez és a részvételhez kapcsolódó elemeknek, míg mások inkább a szociális elemeket hangsúlyozzák.

Az iskola demokratikus minősítésének kritériumaira egy nagyon jó mérőeszköz áll rendelkezésünkre, szintén Csákó Mihály kutatásainak módszertani eszköztárából. Csákó és munkatársai 13 tényezőt határoztak meg, ezek értékelésére kérték a diákokat. Az egyes itemek megfogalmazása mögött sajátos elvek és módszertani megfontolások álltak. A tényezők között öt a demokrácia szabadságelvét fejezi ki, három-három az egyenlőség és testvériség elvét, és találunk egy semleges itemet, és egy olyat is, amely törvénybe ütköző feltételt tartalmaz⁸. A 13 item ugyanakkor Almond és Verba nyomán kétféle minőséget testesít meg: az alattvalói attitűd vagy a résztvevői attitűd mutatói. Almond és Verba (1997) a politikai kultúra három alapvető típusát határozza meg: a parokiális, az alattvalói és a résztvevői politikai kultúrát. A parokiális kultúra az autonóm (gyakran vallási) helyi kisközösségek kultúrája, specializált politikai szerepek nélkül, a helyi vezetők politikai-gazdasági és vallási funkciókat is betöltenek, a parokiális szemlélőnek nincsenek elvárásai a politikai rendszertől. Az alattvalói attitűd lényegében passzív viszony. Az alattvaló tisztában van a kormányzati hatalom létezésével, érzékenyen igazodik is hozzá, büszkeséggel vagy fenntartásokkal viseltetik iránta, legitimnek tartja vagy megkérdőjelezi a törvényességét, viszont nem törekszik a hatalommal való párbeszédre, saját érdekeinek, véleményének képviselésére. A résztvevői kultúrában a társadalom tagjai általában explicit viszonyt alakítanak ki a rendszer egészéhez, késztetést éreznek a tevékeny szerepvállalásra (Almond–Verba 1997). A 13-as skálán négy item az alattvalói, nyolc pedig a résztvevői attitűdöt fejezi ki (Csákó 2009).

A PROBLÉMÁK MEGFOGALMAZÁSÁNAK KÉPESSÉGE

A demokratikust működéshez nem elégséges a résztvevői attitűd megléte, hanem készségek is szükségesek. A diákok önkifejezésének, érdekeik képviselésének egyik fontos feltétele, hogy képesek legyenek a problémáikat megfogalmazni.

Pál Tamás és Almási István érdekartikulációs modellje szerint a problémákat rendszerint különböző szinteken vagyunk képesek megfogalmazni. A beszélt nyelvben legtöbbször a jelzett szintű problémafokozatban találkozunk a problémákkal. Ilyenkor nevet adtunk egy jelenségnek. Megfogalmazott problémának nevezzük azt az artikulációs szintet, ahol a probléma okai és hatásai is láthatók. Ennél még mélyebbre lehet ásni, ha további fontos kontextusokat a jelenség köré gyűjtünk. Feltárt problémának tekinthetjük azt, ha a jelenség körül feltérképezzük a potenciális szövetségeket, azok kulcsmotivációit, a probléma megoldásával szembeni ellenérdekeltségek, ellenhatások dzsungelét (Katona 2008, 2013). Az iskolai környezetre kidolgozott

⁸ Az item a következő megfogalmazásban jelenik meg: „Mennyire szükséges az iskolai demokráciához: hogy az iskolavezetés írott házirendet határozzon meg”. A megfogalmazás azért jelent törvénybe ütköző cselekedetet, mert az írott házirend megléte törvényi kötelezettség az iskolák számára.

állampolgári technikák, mint például az Igazlító Nap technika is, egyik fontos célja, hogy megtanítsa a diákokat az érdekartikulációra, hogy képesek legyenek a problémákat kimondani, megfogalmazni, a megfelelő címzettekhez eljuttatni, röviden, lényegre törően, érvekkel alátámasztva elmondani (Pál 1992). Az érdekartikuláció tekintetében vizsgálható, hogy a diákok (és diákönkormányzati vezetők, képviselők) milyen érdekartikulációs szinten fogalmazzák meg a diákság problémáit és hogyan kommunikálják azokat a vezetőségnek.

A DIÁKTANÁCS JOGKÖREI ÉS MŰKÖDÉSÉNEK DEMOKRATIKUSSÁGA

Említettük már, hogy vissza fogunk térni a diáktanács működésének demokratikusságához. Ez a kérdés szintén azért fontos, mert ahogy láttuk, a diáktanács a demokrácia tanulásának gyakorlóterepét is jelenti, ezért nem mindegy, hogy milyen attitűdöket, mintákat szocializál a diákokban. Ezen a téren vizsgálhatjuk a diáktanács képviseleti rendszerének működését, illetve a diáktanács belső működésének demokratikusságát is. A képviseleti rendszerrel kapcsolatosan a fő kérdések a mandátum súlya, tartalma, formája (Kósa 2009: 8). Vizsgálható, hogy a diáktanács valójában kiket képvisel, és milyen szoros a kapcsolata a képviseltekkel? Milyen ügyeket karol fel, milyen ügyekben fordul a vezetőséghez? Mennyire tudatos a diákokban, diáktanácsosokban, hogy milyen jellegű és tartalmú képviseletre hatalmazzák fel a diákvezetőket? Egy további kérdéskör a legitimitással kapcsolatos. A legitimitás ideális esetben (titkos) választás útján jön létre, a diákok és a pedagógusok részéről is megvan, valamint képes az érdekek megfogalmazására és elismertetésére (Kósa 2009: 8).

Csákó és munkatársai a diákrészvétel kapcsán vizsgálták a diákönkormányzatok létrehozásának módját, választási rendszerét. A törvény szerint a diákönkormányzat a diákok saját kezdeményezéséből, önmaguk által létrehozott intézmény, amely maga határozza meg működésének szabályait is. Kutatásukban a diákönkormányzat létrehozására összpontosítottak, és azt vizsgálták, hogy mennyire demokratikus mechanizmusok szerint történik a diákképviselők kiválasztása. Ennek fokozatai a következők voltak: a törvényes megoldás, minden diák választó és választható, és a választás titkos szavazással történik; mindez igaz, de a választás nyílt szavazással történik; csak a tanár/osztályfőnök jelöltjeire lehet szavazni; jelölés és szavazás nélkül a tanár/osztályfőnök jelöli ki a képviselőket; bármely eljárást követnek (Csákó 2009).

A diáktanácsok demokratikus működésével kapcsolatosan érdemes megvizsgálni továbbá, hogy milyen konkrét jogkörökkel rendelkeznek, és ezeket hogyan tudják kitölteni és hogyan működik a valóságban a diákok képvisellete.

Az iskolai diákönkormányzatok különböző jogkörökkel rendelkeznek. Ezek a döntési jog, az egyetértési jog, véleményezési jog és a javaslattevési jog (Kósa 2009:12). A diákok különböző javaslatokat fogalmazhatnak meg az iskolai élet működését tekintve, és ezeket képviselőiknek keresztül eljuttathatják az iskola vezetőségéhez. Természetesen fontos megvizsgálni, hogy erre milyen eszközök, demokratikus fórumok állnak rendelkezésükre, és azt is, hogy mihez kezd a vezetőség ezekkel a javaslatokkal. A jogszabályok leginkább a véleményezési jogot hangsúlyozzák ki, amely feltételezi azt is, hogy a diákok tudomást szereznek a problémás kérdésekről, és szervezett formában elmondhatják véleményüket azzal kapcsolatosan. A javaslattevési és véle-

ményezési jog nem jelenti automatikusan azt, hogy a vezetőség és a tanári kar ezen javaslatokat és véleményeket el is kellene, hogy fogadja.

Az egyetértési jog már erősebb részvételt jelent az iskolai ügyekben. Magyarországon például a jogszabályban meghatározott ügyekben az iskolai szervezési és működési szabályzat elfogadásakor és módosításakor, a tanulói szociális juttatások elosztási elveinek meghatározásakor, az ifjúságpolitikai célokra biztosított pénzeszközök felhasználásakor, a házirend elfogadásakor, módosításakor szükséges a diákönkormányzat egyetértését kikérni, meghatározott eljárás szerint (Kósa 2009: 14–15). A magyarországi diákönkormányzatok ugyanakkor döntési jogkörrel is rendelkeznek: a saját működésükről, a diákönkormányzat működéséhez biztosított anyagi eszközök felhasználásáról, hatáskörei gyakorlásáról, egy tanítás nélküli munkanap programjáról, a munkáját segítő nagykorú személy megválasztásáról, az iskolai, kollégiumi diákönkormányzat tájékoztatási rendszerének létrehozásáról és működtetéséről (Kósa 2009: 13). Ezen a téren a fő kutatási kérdések tehát azok, hogy melyek a (romániai magyar) diáktanácsok jogkörei és ezeket milyen mértékben tudják az egyes diáktanácsok betölteni?

Az iskolai demokrácia vizsgálata mellett a diáktanácsok jelensége két másik fontos szemszögből is megközelíthető: egyrészt a szervezeti szintre koncentrálva a szervezetszociológia, másrészt a diáktanácsban részt vevő fiatalokra összpontosítva az ifjúságszociológia szemszögeből. A következőkben nézzük meg röviden ezeket a kutatási területeket, a diáktanácsok szervezetszociológiai elemzésével kapcsolatos lehetséges kutatási kérdéseket, valamint azt, hogy ifjúságszociológiai szemszögből milyen kérdések adódnak a diáktanácsban részt vevő fiatalokkal kapcsolatosan.

A DIÁKTANÁCSOK VIZSGÁLATA SZERVEZETSZOCIOLÓGIAI SZEMSZÖGBŐL

A szervezet az együttműködést igénylő tevékenységek végrehajtásának legfontosabb eszköze, emberek azonosítható tagokból álló csoportja, amely összehangolt, kollektív tevékenységet végez, valamilyen közös cél elérése érdekében. Az emberek gyakran azért alkotnak csoportokat, hogy olyan tevékenységeket végezzenek, amelyeket máskülönben, önerejükből nem tudnának véghezvinni. (Aldrich 1988 id. Giddens 2008: 489). Azt már láttuk, hogy a diáktanácsok, mint szervezetek, fő funkciója a diákok érdekeinek képviselete, társadalmi szinten pedig a demokratikus szocializáció elősegítése. Ugyanakkor a diákok általában más célokat (is) tulajdonítanak a diáktanácsnak, amelyek közül a legelterjedtebb a diákok szórakoztatása, szabadidejének szervezése, diák-diák és tanár-diák kapcsolatok fejlesztése.

Szervezetszociológiai szempontból vizsgálhatjuk a diáktanácsok, mint szervezetek, funkcióját, szerkezetét, működését és környezettel való viszonyát is. A funkció kapcsán számba vehetjük a diáktanács küldetését, céljait, tevékenységeit, illetve azt is fontos megfigyelni, hogy a diáktanácsosok mennyire ismerik a diákok igényeit és gondjait, és hogyan válaszolnak ezekre. A szerkezet kapcsán vizsgálhatjuk a diáktanács felépítését, a formális és informális struktúrát, a szerepeket, valamint a tagság méretét, az aktív tagok számát, a csatlakozás módját. A működés terén rengeteg olyan kérdés van, amelyek kutatása fontos lenne. A diáktanácsok demokratikus működéséről már volt szó, de az ott leírtak nemcsak a demokrácia szemszögeből, hanem szervezési szempontból is vizsgálhatók (például azzal a szándékkal, hogy megtudjuk az adott mű-

ködési folyamatok segítik vagy gátolják a szervezet hatékonyságát). Ezen a téren vizsgálható a diáktanácsok alapszabályzata, választási eljárásai, szerepkörei vagy például a gyűlések lefolyása. Továbbá szintén a működés kapcsán érdemes lehet kutatni a diáktanácsok gazdálkodását, belső kommunikációját, az emberi erőforrásokkal való gazdálkodását (beleértve a toborzást, a tagok motiválását, a képzést stb.). Mindezekkel kapcsolatosan, illetve ezek mellett vizsgálhatjuk a diáktanácsok terveit és problémáit, az utánpótlás biztosításának kérdését. A diáktanács és környezet viszonyában vizsgálható a diáktanács kapcsolata az iskolai környezettel, de a tágabb környezettel is, beleértve más iskolák diáktanácsaival való kapcsolatokat és együttműködéseket, a megyei és országos szervezetekkel való kapcsolatokat, de a helyi társadalom felé történő kommunikációjukat, a helyi közösség életébe való bekapcsolódást is (legyen szó akár jótékonyági, kulturális vagy környezetvédelmi akciókba való bekapcsolódásról vagy támogatók kereséséről).

A DIÁKTANÁCSOK VIZSGÁLATA IFJÚSÁGSZOCIOLÓGIAI SZEMSZÖGBŐL

Végül pedig egy harmadik megközelítési módot jelent az ifjúságszociológiai szemszög. Ebben a megközelítésben vizsgálatunk középpontjában állhat akár az egyén (a diáktanácsban tevékenykedő diákok), akár a diáktanácsosok csoportja. Egyéni szinten érdekes kérdéseket vet fel, hogy milyen társadalmi jellemzői vannak a diáktanácsos fiataloknak, milyen családi háttérrel rendelkeznek, milyen társadalmi csoportból kerülnek ki, milyen motivációkkal csatlakoznak a diáktanácshoz és miért maradnak meg aktív tagnak, a diáktanácsosság alatt milyen kompetenciákkal, tapasztalatokkal és társadalmi kapcsolatokkal gazdagodnak, ezeket hogyan tudják felhasználni későbbi életpályájuk során, milyen jövőtervekkel rendelkeznek. Külön izgalmas kérdés azon diáktanácsosok vizsgálata, akik nem csupán saját iskolájukban tevékenykednek, hanem megyei és országos szinten is aktívak, képzésekre járnak, megyei és országos struktúrákban vállalnak szerepeket, ezáltal másfajta tapasztalatra és széles körű kapcsolathálóra is szert tesznek. Izgalmas kérdés, hogy vajon más társadalmi háttérrel rendelkeznek-e, mint a többi diáktanácsos, miben más az értékrendjük, világszemléletük, jövőterveik.⁹

Szociológiai fogalmakkal kifejezve, a diáktanács ugyanakkor nemcsak egy szervezet, hanem egy sajátos szocializációs közeg is, egy speciális kortárs csoport, amelybe valamilyen szempontból hasonló érdeklődésű diákok kapcsolódnak be. Érdekes kérdés, hogy milyen sajátos szocializációs hatással van a fiatalok életére? Az osztályközösségekhez hasonlóan informális csoport, azonban összetételében (pl. életkorok szerint) és dinamikájában is más közösséget jelent. Izgal-

---

9 Egy friss, 2015-ös, középiskolai kutatás eredményeiből néhány figyelemfelkeltő információt megtudhatunk a diáktanácsosokról is, annak ellenére, hogy nem ők voltak a kutatás fókuszában. A Székelyföldön és Észak-Erdélyben élő középiskolások közül 1293 személyt kérdeztünk meg területileg és az iskola nyelvére vonatkozóan (önálló magyar és egyes tannyelvű) reprezentatív mintán. Az eredmények azt mutatták, hogy a diáktanácsban a diákok 10,6%-a vesz részt, ami a 17. tanórán kívüli tevékenység közül csupán a 12. leggyakoribb tevékenység volt. A diáktanácsban a magas tanulmányi átlaggal rendelkező diákok és a lányok vannak felülreprezentálva (a diáktanácsba járók 72,8%-a lány) (Olaru 2015: 95–97)

mas kérdés lehet annak vizsgálata is, hogy sajátos kortárscsoporthként vannak-e olyan jegyek, amelyek alapján szubkultúrának lenne nevezhető a diáktanácsosság?

EGY DIÁKTANÁCS-KUTATÁS RÖVID BEMUTATÁSA

A tavalyi év decemberében egy műhelymunkán vettünk részt középiskolás fiatalokkal. A célunk egyrészt a fent említett érdekkartikulációs modell megtanítása volt, másrészt pedig a középiskolások problémáinak megismerése, összegyűjtése. Mivel a résztvevők nagy része aktív diáktanácsos volt, felmerült a kérdés, hogy mit tud tenni a diáktanács ezen problémák enyhítéséért, és a maguk módján milyen problémákkal küzdenek a diáktanácsok, diáktanácsosok. Ezenkívül megfogalmazódott egy városi szintű pénzalap létrehozása is, amely a diáktanácsok kezdeményezéseit támogatná.

Mindezen előzmények alapján, a Gyergyói Községi és Szociális Erőforrásközpont keretében 2016. február–március hónapokban egy szociológiai kutatást szerveztünk. A kutatásnak kettős célja volt: elméleti szempontból egy feltáró kutatást kívántunk megvalósítani, amely a diáktanácsot mint a középiskolás diákok sajátos önszerveződési formáját vizsgálja különböző dimenziók mentén, gyakorlati szempontból pedig a diáktanácsok terveit, igényeit és problémáit gyűjtöttük össze annak érdekében, hogy az említett pénzalap céljait hasznosan tudjuk meghatározni.

A kutatás során öt gyergyószéki település (Gyergyószentmiklós, Gyergyóalfalu, Gyergyóditró, Maroshévíz, Borszék) hét magyar nyelvű középiskolájának diáktanácsosait kérdeztük meg, 14 egyéni és 2 fókuszcsoportos interjút készítettünk. Az interjúk mellett rövid szervezeti adatlapot is kitöltöttünk a diáktanácsok vezetőivel.

A kutatási kérdések közé a fenti témák közül többet is beválasztottunk. Vizsgáltuk a diáktanácsok céljait, tevékenységeit (azonbelül is kiemelten az érdekképviselőt), formális működését és azt is, hogy a diáktanács mennyire működik baráti társaságként. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a középiskolás fiatalok milyen motivációkkal csatlakoztak a diáktanácshoz, miért maradtak meg aktív tagoknak, saját céljaik mennyire találhatnak a diáktanács céljaival, milyen jövőtervekkel rendelkeznek. Továbbá arra is rákérdeztünk, hogy a diáktanácsosok szerint milyen problémákkal küzdenek a középiskolások, hogyan próbál és hogyan tud ezekre a diáktanács választ adni, milyen terveik vannak a diáktanácsban, és milyen problémákkal küzdenek.

Az adatok feldolgozása jelenleg is zajlik. A közelmúltban két TDK-dolgozat is készült a vizsgálat eredményeiből, és egy alaposabb elemzést is tervezünk elkészíteni, amely reményeink szerint további motivációt fog jelenteni a diákönkormányzatok iránt érdeklődőknek, hogy újabb (leíró és magyarázó jellegű) kutatásokat valósítsanak meg az erdélyi magyar diáktanácsok körében, és ezáltal az ifjúsági szféra ezen sajátos és különleges szejletét jobban megismerjük.

ZÁRÓGONDOLATOK

Az iskolai élet a tanulók számára olyan társadalmi gyakorlóterep, ahol a társadalmi szabályokat, normákat lehet megtanulni, részvételi és cselekvési módokat begyakorolni, és kipróbálni az

egyéni és csoportos érdekérvényesítés különböző formáit (Szabó 2006). A politikai szocializáció elméletében általában azt feltételezzük, hogy ezek a gyakorlatok bizonyos mértékig átvivődnek a felnőttkori politikai viselkedésbe (Csákó 2009). A diáktanács talán a legfontosabb demokratikus intézmény a középiskolában, és az egyik legjobb gyakorlótér.

A diáktanácsokkal, a középiskolás diákság sajátos önszerveződési formájával, nagyon keveset foglalkoznak a társadalomtudományok. Alig találunk olyan kutatást, amely a diáktanácsok szervezését, működését, iskolai demokráciában betöltött szerepét vizsgálná. Mindezt annak ellenére, hogy sokan és sokszor kihangsúlyozzák a diáktanácsok szerepét az iskolai demokrácia működtetésében és a fiatalok demokratikus szocializációjában, ugyanakkor Erdélyben már több mint 25 éve létezik aktív diákmozgalom, és szinte minden magyar nyelvű középiskolában találunk diáktanácsokat.

Tanulmányunk fő célja az volt, hogy a diáktanácsok szociológiai vizsgálatával kapcsolatosan kutatási irányokat határozzunk meg, kutatási kérdéseket ajánljunk, és a vizsgálatok során használható elméleti modelleket mutassunk be. A legrészletesebben az iskolai demokrácia vizsgálatával foglalkoztunk, de szervezetszociológiai és ifjúságszociológiai szemszögből is ajánlottunk kérdéseket.

Reméljük, hogy tanulmányunk elősegíti, hogy a közeljövőben elinduljon az erdélyi magyar diáktanácsok szisztematikus vizsgálata, és a bemutatott témakörökhöz tartozó kutatási kérdések közül egyre többre tudjunk válaszokat adni.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Albert-Lőrincz Enikő–Albert-Lőrincz Márton–Ludányi Ágnes–Tóth Helga (2016). A szervezetfejlesztés szükségessége az iskolákban. *PedActa*, 2016/1.
2. Almond, Gabriel A–Verba, Sidney (1997). Állampolgári kultúra. *Szociológiai Figyelő*, II. folyam, I. évfolyam, 1–2, 1997. december, 17–52. (<http://www.c3.hu/~szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Fr.htm>)
3. Arnsteint, Sherry R. (1969). A Ladder of Participation. *JAIPI*, Vol. 35, No. 4, 1969. július, 216–214. (<http://www.lithgow-schmidt.dk/sherry-arnstein/ladder-of-citizen-participation.html>)
4. Balogi Csilla (2010). Az iskolai demokrácia helyzete Székesfehérváron. *Nonprofit Monitor*, 3. sz., 1–36.
5. Barna Gergely (2004). Erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzése. *Erdélyi Társadalom*, 2004/2, 85–112.
6. Csákó Mihály (2009). Demokráciára nevelés az iskolában. In: Somlai Péter–Surányi Bálint–Tardos Róbert–Vásárhelyi Mária (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas Kiadó, Budapest, 155–188.
7. Csákó Mihály–Fóti Péter–Pásztor Erzsébet–Trencsényi László (é. n.). *Diákszerep, diákrészvétel, demokrácia. A tanulói és diákrészvétel, az iskolai demokrácia magyarországi helyzete*. <http://www.tanszabadsag.hu/blog/10-diakszerep-diakreszvetel-netgeneracio/>

8. Csiha Tünde (2010). *Az önkormányzatok és civil ifjúsági szervezetek együttműködése az önkormányzati feladatellátásban*. Doktori (PhD-) értekezés. Debreceni Egyetem, BTK.
9. Dancs Katinka–Kinyó László (2015). Az iskolai demokrácia és az osztálytermi légkör összefüggéseinek vizsgálata strukturális egyenletek modelljeivel. *Magyar Pedagógia*, 2015/4, 363–382.
10. Dániel Botond (2016). Diáktanácsok. A középiskolások önszerveződéséről. *Korunk*, 2016/5, 34–40.
11. Domokos Tamás–Kulcsár László (1997). Politikai skizofrénia. A veszprémi ifjúság és demokrácia program. *Ön-Kor-Kép*, 7. sz.
12. Ercsei Kálmán (2016). Erdélyi magyar fiatalokkal kapcsolatos kutatások térben és időben: egy áttekintés. *Erdélyi Társadalom*, 2016/2, 9–34.
13. Fóti Péter (2009). Az iskolai demokrácia alternatívái. A magyar iskola és az úgynevezett demokratikus iskolák tapasztalatainak összehasonlítása. *Család, Gyermek, Ifjúság*, 2009/6, 22–28.
14. Geambaşu Réka–Pásztor Gyöngyi (2002). A kolozsvári Báthory Líceum diákjainak politikai beállítottsága. *WEB 10. szám*, 27–34.
15. Giddens, Anthony (2008). *Szociológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
16. Hart, Roger (1992). *Children's Participation from Tokenism to Citizenship*. UNICEF Innocenti Research Centre, Florence.
17. Katona Csaba (2007). Humánforradalom a szervezetekben? *Részvételi demokrácia blog*. (http://reszvetelidemokracia.blog.hu/2007/11/26/humanforradalom_a_szervezetekben)
18. Katona Csaba (2008). Értékkampányok és az érdekartikuláció. *Részvételi demokrácia blog*. (http://reszvetelidemokracia.blog.hu/2008/09/11/ertekkampanyok_es_az_erdekartikulacio)
19. Katona Csaba (2013). Lehetek könyvelő? Nem baj, ha vannak gyerekeim? *Részvételi demokrácia blog*. (http://reszvetelidemokracia.blog.hu/2013/02/07/lehetek_konyvelo_nem_baj_ha_vannak_gyerekeim)
20. Kálmán Attila (2003). „Deáktér”. Diákokról, diákjogról. *Iskolakultúra*, 2003/2, 97–110.
21. Kiss Julianna (2012). *Aktív állampolgárság az iskolában és azon túl. A kutatási eredmények összefoglalása – munkaanyag*. Kurt Lewin Alapítvány.
22. Kósa András László (2009). Diákönkormányzat, segítő tanár és demokratikus részvétel. *Előadássorozat, Közéletre Nevelésért Alapítvány*.
23. Kósa András László (2011). Együttműködés iskolája, avagy a DÖK érdekképviseleti szerepe. *Előadássorozat, Közéletre Nevelésért Alapítvány*.
24. Olaru Júlia (2015). Az árnyékoktatás vizsgálata az észak-erdélyi és székelyföldi középiskolások körében. *Erdélyi Társadalom*, 13. évfolyam 2. szám, 2015/2, 85–106.
25. Pál Tamás (1992). *Igazlító Nap*. Iskolapolgár Alapítvány, Budapest.
26. Sólyom Andrea (2013). Politikai cselekvési minták középiskolások és egyetemisták körében. *Pro Minoritate*, 2. sz., 97–128.
27. Szabó Ildikó (2006). *Nemzeti tematika és politikai szocializáció*. MTA, Doktori értekezés, Budapest.

Pásztor Gyöngyi–Péter László

Vállalkozói profilok a kreatív iparban és az IT-szektorban¹

Kivonat

A feltáró jellegű tanulmány az észak-erdélyi kreatív iparágak és IT-szektorban vállalkozók szociodemográfiai profiljának megrajzolására törekszik. Empirikus alapját a régióban végzett kérdőíves kutatás és negyven vállalkozás és vállalkozó elemzése képezi. Az eredmények alapján a dinamikusan fejlődő ágazatban működtetői elsősorban ilyen speciális tudások és készségek birtokosai, amelyek eladhatók, és amire a gyorsan változó gazdaság körülményei között megjelent újszerű mikropiacok és sajátos niche-ek felfedezése és kiaknázása ad lehetőséget.

Kulcsszavak: gazdaság, vállalkozások, kreatív iparágak, vállalkozói szegmensek, Románia

Abstract. Profile of Entrepreneurs in the Creative Industries and IT Sector

The text deals with the creative industries and IT sector in the North -Western part of Transylvania, Romania in order to describe the social-demographic profile of entrepreneurs. The empirical base is represented by a questionnaire-based survey carried out in the region and the in-depth analysis of fourteen enterprises and their owners. The results show that the entrepreneurs engaged in local creative industries and IT possess marketable special knowledge and skills employed in special market niches.

Keywords: economy, enterprises, creative industries, IT, profiles, Romania

BEVEZETŐ

A helyi gazdaságok kontextusában, amelyek egyre inkább kötődnek a korporatív globális gazdasághoz és gyors ütemben tudásalapúvá válnak, a materiális tőke szerepe egyre inkább másodlagos lesz, a kreatív iparágak problematikája pedig stratégiai fontosságúvá válik. Hosszú távon ezek a gazdasági tevékenységek jelentik a fenntartható gazdaság motorját; regionális szinten az innovatív startupok fejlesztése hatékony eszközzé válhat a regionális és/vagy nemzeti „játékosok” számára, a globális gazdasági verseny feltételeihez való alkalmazkodásban. Ekképpen tevődik fel a megfelelő szakképzettséggel rendelkező személyek kérdése, vagy másképpen szólva, kik azok, akik tudnak/kiknek kellene vállalkozni az IT- és kreatív iparágakban.

Empirikus tanulmányunk elsősorban leíró jellegű, megérteni szeretnénk annak a sajátos társadalmi csoportnak a legfontosabb jellemzőit, akiket a szakirodalom kreatív iparágakban vállalkozóknak/foglalkoztatottaknak nevez. A szöveg szerkezete a következő: a cikk első részében bemutatjuk a fő fogalmakat és terminusokat, amelyeket a szakirodalom elemzési eszközöként használ a tárgyalat problémakör megragadására és leírására. Az alapvető definíciók felvazo-

¹ A szöveget román nyelvről Vita Emese fordította.

lása után elméleti kontextusba helyezzük a szakirodalomban tárgyalt téma elméleti vonatkozásait. A kreatív és IT-szektor vállalkozóinak általános jellemzését követően, a tanulmány második részében rátérünk a vállalkozók szociodemográfiai profiljának elemzésére: értsd a populáció volumenének becslése, iskolai végzettség szintje, nemek szerinti megoszlás, életkor, szükséges kvalitások és a tágabb társadalmi kontextusra vonatkozó adatok, amelyekben az IT- és a kreatív tevékenység folyik (motivációk, a gazdasági sikert facilitáló tényezőkről alkotott vélemények). A cikk utolsó részében kvalitatív adatokra alapozva bemutatjuk az IT- és a kreatív iparági szegmensek néhány ideáltípusát.

ELMÉLETI ASPEKTUSOK ÉS DEFINÍCIÓK

A *kreatív iparágak* definiálása jelenleg több vita tárgyát is képezi a szakirodalomban (lásd Caves 2000; Power 2002; Pratt 2005; Scott 2006; Hesmondhalgh–Pratt 2006; Fleming 2007; Galloway–Dunlop 2007; Mato 2009; Miller 2009), ami a jelenség dinamikus sajátosságából adódik, valamint a téma folyamatos evolúciójának és fejlődésének köszönhető. A kreatív iparágakba tartozó termékek azok a nem hagyományos termékek, amelyek a konvencionális, klasszikus könyvelés módszereivel nehezen kvantifikálhatók. Az UNCTD (2010) által közzétett egyik lehetséges meghatározás értelmében „a kreatív szektor azokat az iparágakat foglalja magában, amelyek az emberi kreativitáson alapulnak a jólét megteremtése érdekében”. Bár a legtöbb gazdasági területen (ha nem is mindeniken) szükséges a kreativitás, a kreatív iparágak esetében ez egy alaptényező: új, kreatív impulzusok és ötletek hiányában az iparág nem is létezhetne.

Egy pontosabb és több szerző által osztott meghatározás szerint a kreatív iparágak magukban foglalják azokat a kreativitást igénylő tevékenységeket, amelyek az alkotással, a gyártással és/vagy a forgalmazással kapcsolatosak, valamint ezeknek a többi szektorba való integrációjával. Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) szerint, amely jelentős mértékben hozzájárult a kreatív ipar meghatározhatóvá és mérhetővé tételéhez, a terminus azokat az iparágakat foglalja magában, amelyekben összekapcsolódik a kreatív tartalmak alkotási folyamata, a termelés és az értékesítés. Ezek rendszerint szerzői jogokkal védett tartalmak, és nagyon különböző formájú javakat és szolgáltatásokat jelentenek, a kulináris művészi mesterségektől kezdve, az etnofesztiválokon át a rádióműsorokig és a szabadidő eltöltésének különböző koncepciójáig.

Egy pragmatikusabb megközelítésben több szerző leíró definíciókra törekedett, azoknak a területeknek a megnevezésével, amelyeket meghatározónak vélték a kreatív ipar tekintetében. Hesmondhalgh (2002) „alapvető kulturális iparágakként” azonosítja a hirdetésekkel (reklámozással) és marketinggel foglalkozó területeket, a rádióműsor-szolgáltatást, film-, internet- és zeneszerkesztést (kiadás) és -reklámot, továbbá a videótartalmakat és számítógépes játékokat. Az ő meghatározása csak azokat az iparágakat foglalja magában, amelyek „szövegek” és „kulturális tárgyak” alkotását célozzák meg, és valamilyen formában feltételezik az ipari újratermelést. Howkins (2001) szerint a kreatív gazdaság magában foglalja a reklámokat, építészetet, művészetet, kézműveséget, tervezést (dizájn), divatot, filmeket, zenét, előadó-művészetet/a műsorkészítés folyamatát, szerkesztést/kiadást, kutatást és fejlesztést, szoftvereket, játékokat és játékszerkeket, tv- és rádió-, videójátékokat.

Ezeknek a tevékenységeknek a kvantifikálása, mérése szempontjából fontos a kreatív iparágak osztályozása. A gazdasági tevékenységek CAEN-kódok szerinti azonosítása a kreatív iparágakban a mérés mellett lehetővé teszi a kreatív ágazatok összehasonlítását is a különböző társadalmakban. Ezt a módszert alkalmazza a NESTA (National Endowment for Science, Technology and the Arts) is, amelynek 2015-ös jelentése kínál konzisztens becsléseket a kreatív iparban való munkaerőpiaci foglalkoztatottságról az EU 28 tagállamában. A jelentés megállapítja, hogy 2013-ban 11,4 millió személy, ami mintegy öt százalékát teszi ki az EU munkaerőjének, volt alkalmazva a kreatív iparban. Azok az országok, amelyekben a legnagyobb a kreatív iparágakban dolgozó munkaerő, egyben az EU három legnagyobb gazdaságai is: Németországban 3,2 millió (a munkaerő 5,8%-a) alkalmazott, Nagy-Britanniában 2,3 millió (7,9%), valamint Franciaországban 1,4 millió (a munkaerő 5,5%-a). Relatív értelemben a dolgok kissé másként festenek: Svédországban a legnagyobb a kreatív iparban dolgozó munkaerő arány (8,9%), ezt követően Nagy-Britanniában (7,9%). Romániában 1,4 milliót tettek ki a kreatív iparban alkalmazottak, ami az aktív munkaerő 4,48%-át jelenti.

A kreatív iparágak arányának pontos mérése és fejlődésük követése mellett a nemzeti és/vagy globális gazdaság tekintetében egy fontos szempont az elméletek problematizálásakor a *vállalkozói potenciál* azonosítása a kreatív iparágakban. Ebben a tekintetben Florida (2002) kutatásaiban megpróbálja azonosítani azokat az okokat, amelyek a kreatív osztályok egy nagyobb számú jelenlétéhez vezetnek, és implicit a kreatív iparágak növekedését eredményezik. *Kreatív osztályok* (2002) című könyvében az általa fontosnak tartott változók (tehetség, technológia és tolerancia) hatásának mérésére törekszik, amelyek San Francisco kreatív formálódásában szerepet játszhattak. Florida módszerét később a kreatív potenciál mérésére több társadalomban is alkalmazták. Az EU esetében alkalmazott módszer (lásd például Bobircă–Drăghici–Dumitrescu–Mihuț, 2009) azt mutatja, hogy a kreatív osztályok a foglalkoztatott népesség körülbelül harminc százalékát teszik ki, évente nyolcszázalékos növekedést regisztrálva. Finnország foglalja el az első helyet a rangsorban, az aggregált kreativitási index alapján. Svédország, Hollandia és Dánia hasonlóan magas értékeket mutat ebben a tekintetben.

Románia kreatív potenciálját magas ütemű növekedés jellemzi, még ha a rangsorban az utolsók között is szerepel, Bulgária, Lettország, Csehország és Litvánia mellett. Románia ugyanakkor első helyen szerepel a kreatív osztályok növekedési ütemét illetően.

ALKALMAZOTT MÓDSZERTAN

Az alábbi tanulmány elsődleges célja a kreatív iparban és IT-szektorban vállalkozók azonosítása és a vállalkozói profil megrajzolása Erdélyben. A tanulmány empirikus alapját olyan statisztikai adatok képezik, amelyek az erdélyi kisvárosok² vállalkozásainak kutatásából származnak. Az

2 Az „Integrált vállalkozásfejlesztési modell három régió városközpontjaiban” projekt keretében, mely az Európai Szociális Alap a Humán erőforrás Fejlesztési Operatív Programon (POSDRU /92/3.1/S/) keresztül 50583) valósult meg, és amelynek fő partnere a Romániai Vállalkozások Elmozdításáért Egyesület volt, az Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja egy átfogó kutatást rendezett, amely két

adatbázis 1005 megkérdezett vállalkozó válaszaiból származó adatokat tartalmaz, és reprezentatív az északnyugati, nyugati, valamint a központi régió kisvárosainak 18 év fölötti vállalkozóira. Továbbá a kvalitatív adatokat, negyven kreatív iparágban vagy IT-szektorban vállalkozó esete (adatlap és interjú), valamint két fókuszcsoportos interjú jelenti.

A kreatív iparágakat illetően a mi megközelítésünk egy szélesebb körű megközelítés, amely lehetővé teszi nemcsak az erős művész(et)i komponenssel rendelkező tevékenységek kreatív iparági besorolását, hanem olyan egyéb gazdasági tevékenységeket is, amelyek a szellemi tulajdonjogok által védett termékek és szolgáltatások előállításával kapcsolatosak. Ily módon kreatív iparágaknak tekintjük a tudástermeléssel és az információ előállításával vagy kiaknázásával kapcsolatos gazdasági tevékenységeket. A kreatív iparágak integrált csoportosításából kiindulva, amelyek az UNCTAD és az UNESCO által elfogadottak, a következő felosztást javasoljuk: *alapvetően művészeti tartalmú kreatív iparágak* (vizuális művészetek, előadó-művészetek stb.); *alapvetően kulturális tartalmú kreatív iparágak* (kulturális örökség, könyvtárak, kiállítások stb.); *kézművesség, médiatartalmakat előállító kreatív iparágak* (nyomtatás, filmek, tévéműsorok, rádió); IT, valamint az immateriális javak előállításával foglalkozó kreatív iparágak (dizájn, web, reklámozás, építészet, kutatásfejlesztés).³

A CÉLCSOPORT SZOCIODEMOGRÁFIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI PROFILJA

A rendelkezésünkre álló statisztikai vizsgálatok esetében a vállalkozások CAEN-kódok szerinti csoportosítása alapján meg tudtuk becsülni a kreatív ipar vállalkozóinak számát. Eszerint az összes vállalkozók körülbelül 5,2%-a sorolható a kreatív iparhoz. Ebben a fejezetben a kreatív ipar vállalkozóinak társadalmi háttérét, valamint pszichológiai és motivációs profilját határozzuk meg, összehasonlítva ezeket más gazdasági területek vállalkozóival. Ennek a lépésnek a célja, hogy meghatározzuk azokat a tényezőket, amelyek elvezetnek azon társadalmi csoportokhoz, amelyekben az átlagosnál magasabb a kreatív potenciál.

Szociodemográfiai profil

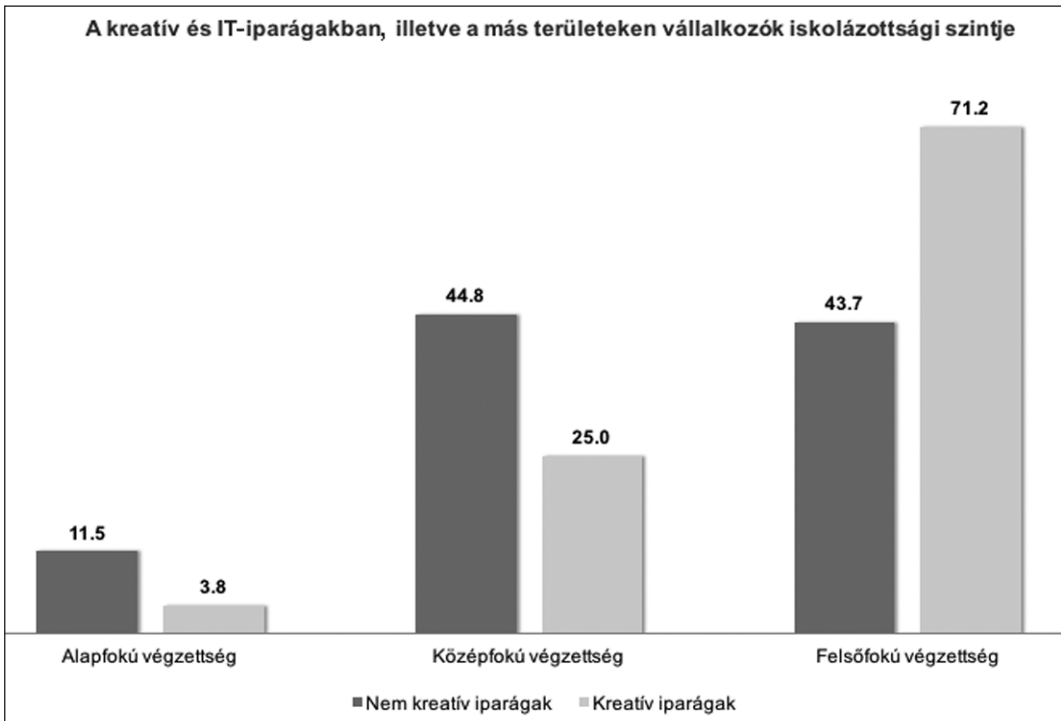
A kreatív iparágakban és IT-szektorban vállalkozók elemzőinek a megrajzolása céljából ezek jellemzőit minden esetben összehasonlítottuk a nem kreatív területeken vállalkozók jellemzőivel. A kreatív ipar vállalkozóinak iskolázottsági szintje jelentősen magasabb a többi tevékenységi területhez képest. Így, míg a nem kreatív területeken vállalkozók körében az átlagos iskolázottság szintje középfokú (44,8%), és több mint tíz százalékot tesznek ki az alacsony végzettségűek, a kreatív ipar vállalkozóinak többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezik (71,1%), és csak minden negyedik személynek van középfokú végzettsége.

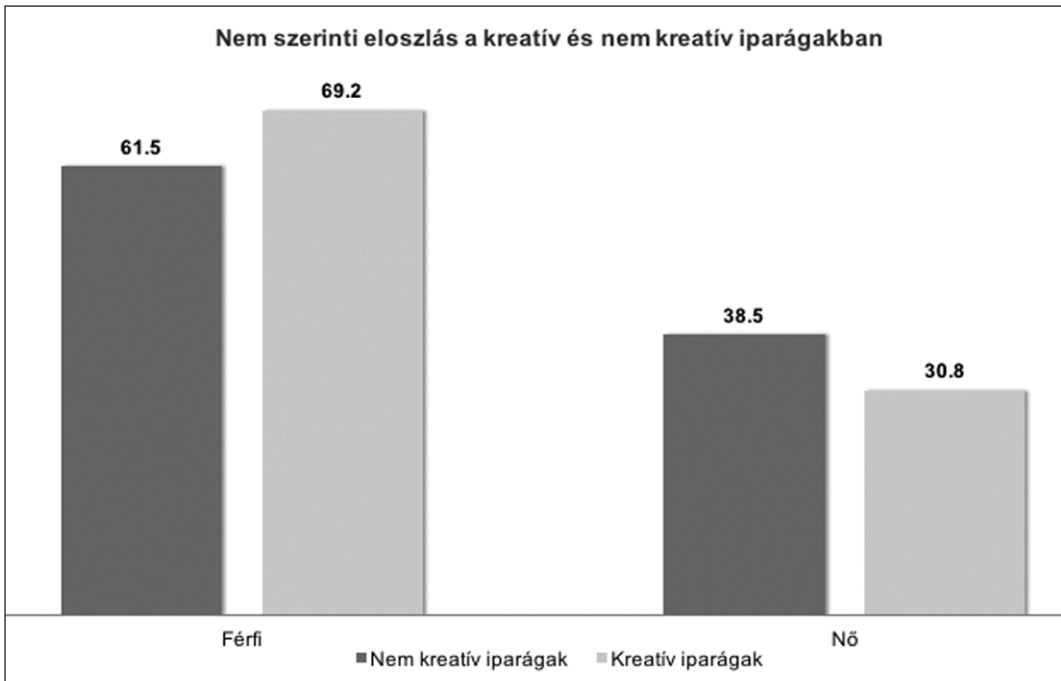
kvantitatív, survey-típusú adatfelvételt is magában foglalt. Az adatfelvételekre 2011. május–június folyamán került sor.

- 3 A kreatív ágazathoz tartoznak azok a gazdasági tevékenységek, amelyek a tudás és információ (gazdasági értékek előállítása – profit – szellemi tulajdon által) előállításával és kiaknázásával foglalkoznak. Másiképpen kulturális iparágaknak vagy kreatív gazdasági területeknek hívjuk: reklámozás, építészet, művészet, kézművesség, tervezés (dizájn), divat, film, zene, rendezvényszervezés, kiadás/szerkesztés (publishing), kutatás és fejlesztés, szoftverek, játékok/játszás, tv és rádió, videójátékok. CAEN-kódok, R-U szakaszok.

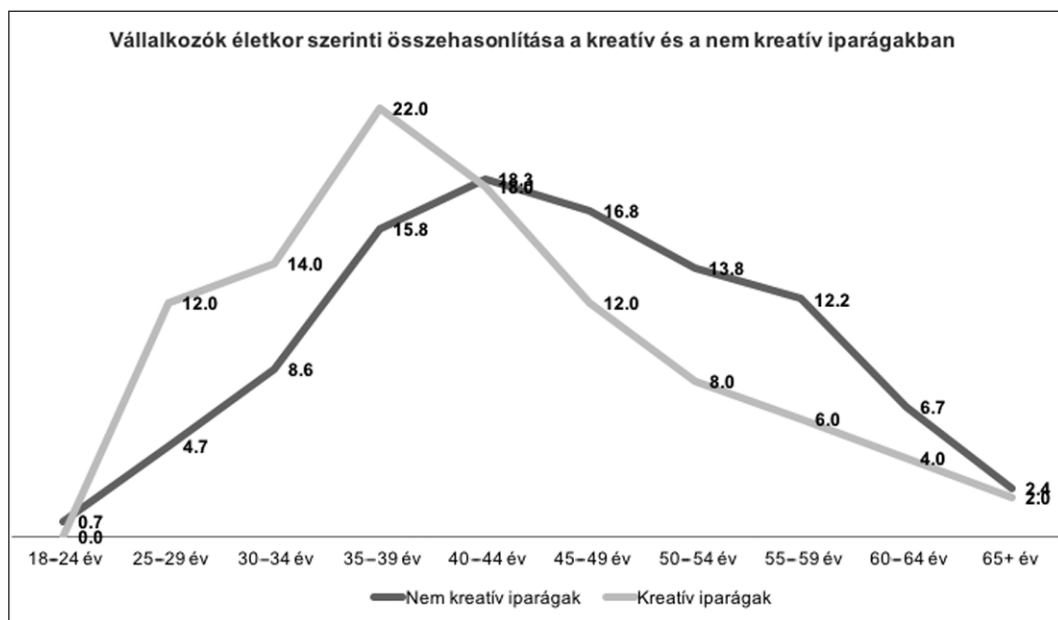
Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, r=3,15%

Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, r=3,15%

A vállalkozókra általánosságban jellemző nemek szerinti egyenlőtlenség megfigyelhető a kreatív iparágakban is. Még ha nem is nagyon nagy mértékben, a kreatív iparágak esetében a nemek közti különbségek pregnánsabbak. Miközben a nem kreatív iparágakban a női vállalkozók aránya 38,5%, a kreatív iparágakban ez az arány 30,8%.

A kreatív iparágak vállalkozói esetében az átlagéletkor 42,6 év (standard hiba 11,9), míg a nem kreatív iparágakban tevékenykedőké 45,5 év (standard hiba 10,3). Korcsoportok szerint vizsgálva a különbségeket, a kreatív iparágak vállalkozói esetében egy jóval meredekebb sor figyelhető meg, amely maximum pontját a 35–39 éves korcsoportnál éri el, míg a nem kreatív iparágak vállalkozóinak kor szerinti görbéje laposabb, a maximum pontja pedig a 40–44 éves korcsoportnál található.

Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, $r=3,15\%$

Összefoglalva tehát, a kreatív iparágak vállalkozói általában fiatalabbak és iskolázottabbak a más területeken vállalkozókhöz képest, a nemek tekintetében pedig körülbelül 7 a 3-hoz a férfiak és nők aránya.

Pszichológiai profil

A vállalkozók pszichológiai profilját a kutatás során egy sor más olyan tulajdonsággal együtt vizsgáltuk, amelyet a vállalkozók fontosnak tartanak a sikerességhez. Az össznépszerűségben belül a leggyakrabban említett tulajdonság az intelligencia (33,8%), becsületesség, tisztesség, erkölcsösség (32,2%), pénz és erőforrásokhoz való hozzáférés (31,2%), továbbá a szervezési készség és képesség az emberek vezetésére (21,7%). A többség tehát úgy gondolja, ahhoz, hogy valaki sikeres vállalkozóvá váljon, elsősorban intelligensnek kell lennie, becsületesnek, jó vezetőnek, továbbá elegendő tőkével kell rendelkeznie.

A kreatív illetve a nem kreatív iparágakban vállalkozók között jelentős különbségeket tapasztalunk. A kreatív iparágak vállalkozóinak körében legfontosabb személyes tulajdonságok és kompetenciák: intelligencia (37,6%), tisztesség, becsületesség (35,4%), szakmai kompetencia (29,2%), szervezési és vezetési képesség (26,9%), mobilitás, flexibilitás, dinamizmus (19,4%), valamint bizalom, optimizmus és a siker utáni vágy (19,4%). Összehasonlítva a nem kreatív iparágakkal, ezekben a vállalkozók olyan személyes tulajdonságok és kompetenciák mellett, mint amilyen a tisztesség, becsületesség (46,8%), a szervezési és vezetési képesség (29,6%) és intelligencia (25%), említik az anyagi erőforrások szükségességét (25,5%), a dolgozni akarást és kitartást (19,5%), továbbá a család támogatását (15,6%). Jelentős különbségeket találunk az olyan tulajdonságok terén, mint az intelligencia és a szakmai kompetencia, amelyeket a kreatív iparágak vállalkozói sokkal fontosabbnak tartanak, szemben a pénzzel és az anyagi erőforrásokkal, a munkára való hajlandósággal és a kitartással, továbbá a család támogatásával, mely tényezőket a kreatív iparágak vállalkozói kevésbé tartanak fontosnak a többi vállalkozóval szemben.

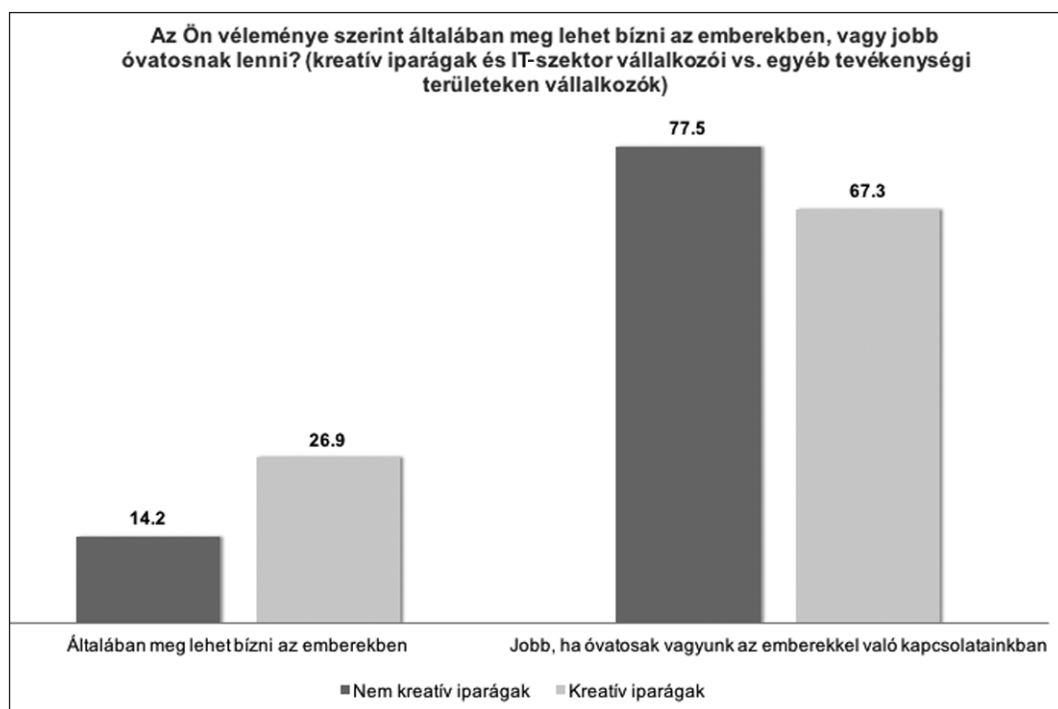
Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, r=3,15%

Társadalmi kontextus

Az elemzés egy fontos aspektusát képezik a társadalmi környezetről alkotott vélemények, mivel az egyes fogalmakon és személyes kompetenciákon túl, ezek szintén meghatározóak lehetnek a vállalkozás konkretizálása során.

Nagyon érdekes, hogy míg úgy tűnik, a kreatív iparágak vállalkozói individualistábbak, hiszen a sikeres vállalkozás megvalósításához a személyes kvalitásokat tartják leginkább fontos-

nak, köztük egyszersmind nagyobb az aránya azoknak, akik bíznak másokban. Miközben a nem kreatív iparágak vállalkozóinak több mint háromnegyede (77,5%) gondolja, hogy az emberekkel általában jobb körültekintőnek lenni, a kreatív iparágak vállalkozóinak körében ez az arány csak 67,3%. Megjegyzendő, hogy ezek az arányok alacsonyabbak, mint amit az össznépeség esetében tapasztalni lehet, ahol tíz megkérdezettből mindössze egy gondolja, hogy általában meg lehet bízni az emberekben, és több mint nyolcvan százalék véli, hogy jobb óvatosnak lenni másokkal kapcsolatban. Ilyen magas százalékos arány mellett nem lehetett azonosítani még egy olyan társadalmi csoportot, amelyet ennél magasabb fokú bizalmatlanság jellemezne. Röviden tehát, a népesség többsége nem bízik másokban, nemtől, kortól és iskolázottsági szinttől vagy foglalkozástól függetlenül.

Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, r=3,15%

Az általános bizalmatlanságon túl, a vállalkozók különböző akadályokba ütközhetnek a vállalkozás megvalósítása során. Ezen akadályok, még ha általánosak is, fontosságát az egyes csoportok nem ugyanolyan módon érzékelik. A kreatív és nem kreatív iparágak vállalkozói között jelentős különbségek vannak az egyes akadályoknak tulajdonított fontosság tekintetében. Eképpen a nem megfelelő adórendszert, a támogatások hiányát, az információhiányt a kreatív iparágak vállalkozói fontosabbnak tartják az egyéb területen vállalkozókhoz képest, továbbá a bürokrácia, az állami támogatás hiánya, a korrupció és a korlátozott piaci lehetőségek kevésbé fontos akadályként jelennek meg számukra, a nem kreatív területeken vállalkozókhoz viszonyítva.

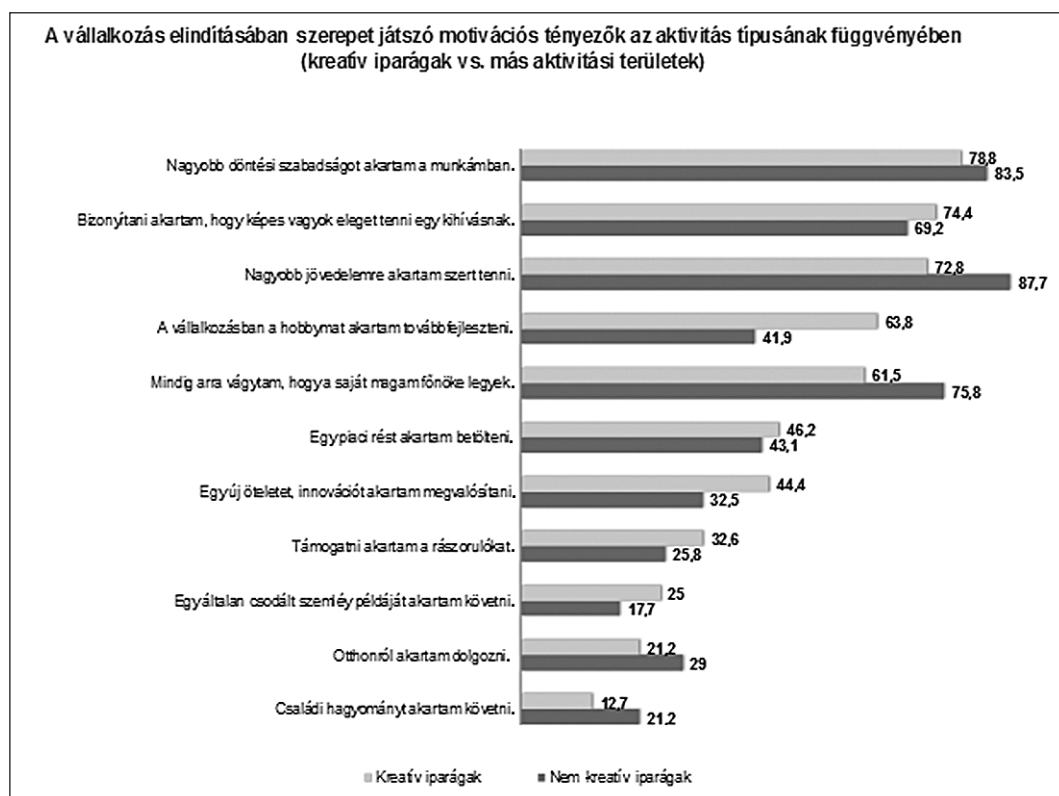

Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, r=3,15%

Motivációk

A vállalkozási folyamat megvalósításának egyik fontos aspektusát képezik a motivációk. Ezeknek a megragadása nemcsak az azonosításban segít, hanem a potenciális vállalkozók motiválásában is. Még ha az egyes motivációs tényezők fontossági sorrendje nagyjából azonos is, mértékük különbözik a vállalkozók csoportjaiban. Ekképpen a munkában való döntési szabadság (78,8%), a képességek bizonyításának vágya (74,4%), egy hobbynak az üzleti életben való továbbfejlesztése (63,8%), valamint egy új ötletnek a megvalósítása fontosabb motivációs tényező volt a kreatív iparágak vállalkozói számára, míg a nagyobb jövedelem (72,8%), az, hogy valaki saját maga főnöke kíván lenni (61,5%), valamint egy családi hagyomány továbbvitelének vágya (12,7%) kevésbé volt fontos a kreatív iparágak vállalkozói számára, a többi vállalkozóhoz képest.

Mivel a rendelkezésre álló statisztikai adatok nem bizonyultak elégségesnek egy részletesebb tipológia felállításához, az információt kvalitatív jellegű adatokkal egészítettük ki. A következőben rátérünk az interjúkból és a fókuszcsoportos beszélgetésekből származó adatok és információk elemzésére és a célcsoport kvalitatív leírására. Első lépésben bemutatjuk azt a magyarázó modellt, amely alapján a célcsoportot strukturáltuk, ezt követően rátérünk a főbb azonosított szegmensek részletesebb leírására.

Forrás: CCRIT, 2011; N=1005, r=3,15%

ALKALMAZOTT MAGYARÁZÓ MODELLEK

A célcsoporthoz tartozó egyének azonosítására és leírására szolgáló elméleti modell

A rendelkezésünkre álló információk és a kutatás során gyűjtött empirikus kvalitatív adatok birtokában egy olyan magyarozó modell alkotása volt a célunk, amely bemutatja a vizsgált régióban, nevezetesen Románia északnyugati régiójában a vállalkozói potenciállal rendelkező személyek főbb meghatározó jellemzőit. Az alábbiakban nagyon tömören leírjuk a magyarozó modellt alkotó változókat, valamint azokat a változókhöz kapcsolódó értékeket, amelyek a célcsoport azonosításában és jellemzésében jelentős szerepet játszanak.

Megjegyzendő, hogy az általunk felállított modell elsősorban egy elméleti modell, és ideáltípusokat jelenít meg, vagyis a legmeghatározóbb, legbeszédesebb jellemzőkkel bíró profilokat.

Egyrészt beszélhetünk klasszikus értelemben vett tulajdonságokról, mint az *iskolázottsági szint*, *életkor* vagy a *célcsoporthoz tartozó személyek neme*, azok esetében, akiknek szándékában áll és/vagy potenciálisan szeretnének egy vállalkozást alapítani a kreatív és IT-iparban. Ebben az értelemben a *foglalkozás* fontos elemnek tűnik, és elég jó mutatóként funkcionál a célcsoport felkutatása során.

Másrészt, a szakirodalommal megegyezően (lásd a tanulmány bevezető részét), a vállalkozói potenciált erőteljesen befolyásolja a vállalkozást indítani kívánó személyek társadalmi beágyazottságának mértéke. A társadalmi környezet szerepe fontos a szóban forgó személy szociális kapcsolatai és a rendelkezésére álló tőkék fajtája, típusa és volumene közötti korreláció szempontjából. Ebben a logikában a következő két változónak van magyarázó értéke: a *közösségi integráció mértékének*, továbbá a *rendelkezésre álló tőke típusának*. Az integráció mérésre használt változó értéke egy klasszikus Likert-skálán helyezkedik el (1-től 5-ig), a tőkeváltozó formái pedig a következők: gazdasági tőke (materális/anyagi), kulturális, társadalmi, szimbolikus, továbbá speciális tudások és egyéb típusú tőkék. A rendelkezésre álló tőke típusa és volumene szignifikáns módon befolyásolja a potenciális vállalkozók által preferált vállalkozói aktivitást, ha elfogadjuk azt a gondolatot, hogy az aktuális és a potenciális vállalkozók között létezik hasonlóság (lásd a fenti érvelést).

Hasonlóképpen az egyéni *kompetenciák* és *képességek* is fontos szerepet játszanak. A kutatás szerint vannak olyan momentumok/szakaszok a személyes és szakmai életciklus során, amelyek kedveznek az egyéni vállalkozás elindításának. Az életciklus bizonyos szakaszaiban felerősödik a *toló* („push”) tényezők hatása, amelyek a nyitott személyiségeket a vállalkozás elindítására ösztönzik, mint ahogy más időszakokban a *húzó* („pull”) tényezők lépnek inkább működésbe, amelyek elbátortalaníthatják a potenciális vállalkozókat. A modellünkbe beépítettük a *szakmai stádium* változót, amely a célcsoport számára a vállalkozásindítás legmegfelelőbb pillanatát jelöli. Ez a változó a következő értékeket veheti fel: a tanulmányok időszaka, közvetlenül a tanulmányok befejezése utáni időszak, a karrier eleje, a karrier egy előrehaladottabb szakasza, a karrier újrakezdésének szakasza (pl. a gyermeknevelési szabadság után), munkanélküliség után, szakmai átképzést követően, a nyugdíjba vonulást megelőzően, a nyugdíjba vonulás után, egyéb momentumok.

Az a kijelentés, miszerint a vállalkozók az alkalmazottakkal szemben nagyobb kockázatot vállalnának, közhely. A kockázatvállalás mértéke általában személyenként változik, mint ahogy a különböző típusú vállalkozói tevékenységek is eltérő mértékű kockázattal járnak. Ebből a megfontolásból a magyarázó modellünkbe bevezettük a *kockázatvállalás mértéke* nevű változót is, amelynek standard értékei (egy módosítás nélküli Likert-skálán) a következők lehetnek: nagyon alacsony szintű, alacsony szintű, közepes szintű, magas szintű és nagyon magas szintű.

Annak érdekében, hogy a célcsoport tagjainak vállalkozói profiljáról egy teljesebb és pontosabb képet adjunk további két változót vontunk be: az életfilozófiát kísérő *alapértékeket*. Itt a megkérdezettek által említett olyan értékekre gondolunk, mint a függetlenség, kreativitás, individualizmus, szakmai siker, közösség (hivatás), pénz, karrier, egyéb értékek. Ezeknek az értékeknek az azonosítása a kreatív iparban indított vállalkozás mögötti okok feltárásához járul hozzá. Annak érdekében, hogy teljes képet kapjunk, az általunk gyűjtött adatokból minden olyan egyéb aspektust is leírtunk, amelyek a kutatásunk szempontjából relevánsak lehetnek.

Mindezen információkat az alábbi táblázatban foglaltuk össze. Ismételten megjegyezzük, hogy egy orientatív szerkezetről van szó, amely ugyanakkor nagyon beszédes. A következő táblázat összefoglalja a leírt változókat.

1. táblázat. *A kreatív iparágak és IT-szektor vállalkozói potenciáljának jellemzését magyarázó modell: Változók és megfelelő értékek – ideáltípusok*

Változók	Lehetséges értékek
Iskolázottsági szint	Alapfokú végzettség, középfokú végzettség, felsőfokú végzettség, felsőfokú posztgraduális
Neme	Férfi, nő
Foglalkozás típusa	Megnevezés
A közösségi integráció foka	Nagyon alacsony mértékű, alacsony mértékű, közepes, nagymértékű, nagyon nagy mértékű
A rendelkezésre álló tőke típusa	Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, szimbolikus tőke, speciális tudás, egyéb típusú tőkék
Speciális kompetenciákkal való rendelkezés	Megnevezés
A szakmai karrier mely stádiumában alakult a cég	A tanulmányok időszaka alatt, közvetlenül a tanulmányok befejezése után, a szakmai karrier elején, a szakmai karrier egy előrehaladottabb szakaszában, a karrier újrakezdésének szakaszában (pl. a gyermeknevelési szabadság után), egy munkanélküliségi időszak után, szakmai átképzést követően, a nyugdíjazás elején, a nyugdíjazás után, egyéb momentumokban
A kockázatvállalás szintje	Nagyon alacsony szintű, alacsony szintű, közepes szintű, magas szintű, nagyon magas szintű
Alapértékek	Függetlenség, kreativitás, individualizmus, szakmai önmegvalósítás/siker, közösség, pénz, karrier, egyéb értékek
További meghatározó jellemzők	Megnevezés és/vagy leírás

Megjegyzés: Empirikus esetek elemzése alapján készült jellemzések

POTENCIÁLIS VÁLLALKOZÓI SZEGMENSEK A KREATÍV ÉS IT-IPARÁGAKBAN

Az alábbiakban részletesen be fogjuk mutatni a kutatás során azonosított vállalkozói szegmenseket, adataink alapját egy statisztikai másodelemzés, személyes egyéni interjúk, valamint egy vállalkozókkal, illetve potenciális vállalkozókkal készült fókuszcsoporthozos beszélgetés képezi. A csoportok elnevezése metaforikus jellegű, és célja a profilok minél valóságosabb megragadása. Ezek természetesen ideáltípusok, amelyek a valóságban keveredhetnek egymással; mi a legmeghatározóbb jellemzők mentén választottuk szét őket. Az eljárás széles körben alkalmazott a gazdaságszociológia területén, lásd például Weber (1987).

Összességében a következő lehetséges szegmenseket határoztuk meg: „Művész/Kézműves”, „Szakértő”, „Innovátor”, „Kilépő (Exiter)”, „Ajánlattevő”, „Kényszerített”, és végül az „Atipikus”.

Vessünk most egy pillantást ezekre, a fenti sorrend szerint (a sorrend nem tükrözi a szegmensek fontosságát és nagyságát).

1. A művész és a kézműves

A (vállalkozóvá vált) *Művész/Kézműves* szegmens talán olyan kollektív események alkalmával a legláthatóbb a társadalmi térben, mint a vásárok, fesztiválok vagy városnapok. Ezt a szegmenst leginkább felsőfokú (Művészeti Akadémiát végzett) vagy legalább középfokú (művészeti líceum) végzettséggel rendelkező nők alkotják. Olyan személyek például, akik szakmájukat tekintve dizájnerek és/vagy van ilyen képzettségük, művészi készséggel/jártassággal rendelkező művészettörténészek, textilmérnökök, vagy IT-sok, de jelentős számban találunk ebben a szegmensben olyanokat, akik hajlamosak a legfrissebb digitális művészeti megoldásokra. Ezek a társadalmi integráció szempontjából szorosan kapcsolódnak ahhoz a közösséghez, ahova tartoznak, a környezetükben élők támogatásának általában meghatározó szerepe van a vállalkozás felé vezető lépésekkor: itt a toló (push) tényezőkről beszélünk, azaz általában az első kliensek a szoros ismeretségi körből és a barátok közül kerülnek ki. Jelentős kulturális tőkét birtokolnak, széles körű társadalmi hálójukat hasznosítani tudják, és természetesen speciális művészeti és kézművesjellegű készségekkel rendelkeznek. Összességében egy kreatív szegmensről beszélünk. Átlag feletti (nagy vagy nagyon nagy) kockázatvállalási hajlandóság jellemző rájuk, elsősorban azért, mert nem rendelkeznek vállalkozói, könyvelési, marketing-, PR-, értékesítési és időmenedzsmentre vonatkozó ismeretekkel –elsősorban művészi képességekkel rendelkező emberekről beszélünk. A szegmensre jellemző alapértékek a kreativitás és az individualitás köré szerveződnek. Szimbolikus figurája a divattervező (*fashion designer*) vagy az ékszerkészítő, valamint a kreatív cikkíró. Egy kisebb számú, individualista szakértői-társadalmi csoportról beszélünk, amely olyan speciális alkotói tehetséggel és kreativitással rendelkezik, amelyet a piacon értékesíteni lehet. Egy fontos szegmensről van szó.

2. Szakértő

A racionális és tervező *Szakértő* szegmens a *Művész* egyfajta ellentéte. Jó szakmai felkészültséggel rendelkező (felsőfokú vagy éppen posztgraduális tanulmányok), főleg idősebb férfiak tartoznak ide. A tipikus könyvelő, tervező, építész, webdizájnér, IT-s, aki megfelelő szakmai tapasztalattal rendelkezik, kulturális tőkéjét jól kombinálja piacképes tudásával, szakmai karrierre vágyik, és saját számlára gyűjt. Közösségi integrációjuk gyengébb, viszont piaci keresletük jelenti számukra a tolóerőt (vonzást) a vállalkozás irányába. Olyan képességekkel és készségekkel vannak felruházva, mint a komolyság, jó alkalmazkodási képesség, amelyek kedveznek a vállalkozóvá válásnak. Közepes mértékű kockázatvállalási hajlandóság jellemző rájuk, és karrierjük különböző szakaszaiban vannak: a karrier előrehaladott szakaszában, az újrakezdés szakaszában (pl. gyereknevelési szabadságot követően), munkanélküliséget követő időszakban, szakmai átképzés periódusában, nyugdíjazást követően, gyakorlatilag életük valamilyen fordulópontján. Különböző tevékenységekhez kapcsolódó szakmaik szoros összefüggésben állnak az igen értékes posztfordista globális gazdasági tudásukkal – a K+F (kutatás és fejlesztés)-területek növekvő szerepének alapján: egy olyan, egyre fontosabb szegmensről beszélünk, amelyet piacképes tudással rendelkező egyének alkotnak, akiknek tudása iránt van piaci kereslet, és szolgáltatásaikat személyre szabottan kínálják az azt igénylőknek. Elsősorban külső motivációval rendelkező csoportról van szó. Mindenképpen figyelemre méltó szegmens.

3. Innovátor

Az *innovátorok* egy nagyon speciális szegmens, ugyanakkor becsléseink alapján, középtávon dinamikusan növekedő szegmensről van szó, az új igények megjelenésének köszönhetően (életstílusbeli, gyógyászati, fogyasztoi). Iskolázottság szempontjából egy heterogénebb csoportról beszélhetünk, amelyet főleg fiatal vagy középkorú férfiak alkotnak. Közösségi integrációjuk foka nagyon magas, jelentős társadalmi (bizalmi) tőkével rendelkeznek, közösségi szinten véleményvezérek, és a környezetükben folyó változásokkal szemben nagyon magas alkalmazkodási képességet mutatnak, továbbá nagyon magas a kockázatvállalási hajlandóságuk, környezetük véleménye szerint olykor „bizarr” vagy „megvalósíthatatlan” ötletekkel állnak elő. Önmaguk meghaladásának (saját hatáiraik feszegetésének) a vágya motiválja őket, keresik az önmegvalósítás lehetőségeit és az efelé vezető utakat. Esetükben a pénz jelentéktelen szerepet játszik. Tehát ez a szoros értelemben vett újító és nonkonformista csoport, amelynek tagjai pioníroknak tekinthetők új, innovatív ötleteik révén, olykor forradalmasítók, és nagyon nagy motivációval, valamint önbizalommal rendelkeznek. Motivációjuk belső. Nagyon kis csoport, de tagjai fontosak az iparágak szempontjából.

4. Kilépő (Exiter)

A Kilépő (Exiter) a jelenleg fennálló globális kapitalista és korporatív rendszer „terméke”. Ők a gazdasági rendszer struktúrájából adódóan elidegenedett, „magányos lázadók”, akik saját útjukat akarják járni. Felsőfokú végzettséggel és gazdag tapasztalatokkal/karrierrel rendelkezőként alkalmazotti státuszban dolgoznak a versenyszférában, de függetlenségre vágnak, maguk szeretnék rendelkezni a munkaidejük fölött (mikor dolgozzanak), ami viszont egy elérhetetlen kíváncsi a korporációk intézményes keretei között. A függetlenség irányába aspirálnak, családos felnőttkorúak, és jelentős mennyiségű gazdasági tőkét és tapasztalatot, valamint piacépes tudást halmoztak fel. Csapatosság és kreativitás jellemezi őket, nyitottak a változásra. Alkalmazotti pozícióban lévő és pénzügyileg potens személyek csoportjáról beszélünk, akik nagyvállalati keretek között tettek szert szakmai tapasztalatra, és hajlanak afelé, hogy saját útjukat járva függetlenné váljanak. A csoport nyitott az IT-startupok irányába.

5. Ajánlattevő

Olyan szegmensről van szó, amelynek tagjait iskolázott személyek alkotják, erőteljes hivatástudattal, nyitottak a közösség kulturális igényei iránt. Elsősorban középkorú vagy idősebb férfiakról beszélünk, intellektuális jellegű foglalkozással (humán tudományi végzettséggel, akik a civil szférában dolgoznak, alapítványi munkát végeznek), akikre extrém módú társadalmi integráció jellemző, tetemes kulturális és társadalmi tőke birtokosai. Nyitottak a többség társadalmi és kulturális igényeivel szemben. Nem rendelkeznek túl nagy kockázatvállalási hajlandósággal, bármikor támaszkodhatnak az alapvető foglalkozásukra. Olyan intellektuelekről beszélünk, akik készek közösségi kulturális események rendezőivé válni, vagy az üzletesebb stand-up comedyre. Ezt a szegmenseket olyan személyek alkotják, akiket a közösség iránti elhivatottság jellemez, és a materiális tényezők figyelmen kívül hagyásával kínálnak szociális és kulturális szolgáltatásokat. Egy kisebb létszámú csoport.

6. Kötelezett/Kényszerített

A *Kötelezett/Kényszerített* szegmens szemben áll az Innovátorral (és kisebb mértékben a Kisléppővel). Jól képzett, de gyengén fizetett csoport, motivált a szakmai önmegvalósításban, és a külvilág által sikeresnek titulált karrierépítésben, kulturális tőkével rendelkezik, karrierútjának elején áll, minden lehetőségre nyitott. Mivel a szakmai karrier elején van, kockázatvállaló, nincs nagy veszítenivalója, viszont lelkesedik a tapasztalatok iránt, kommunikációs készségei révén stratégiai vállalkozói szegmens. Eléggyé széles körű szegmens, képzett fiatalokból áll, akik karrierjük elején egy decens életszínvonalat szeretnének biztosítani önmaguk számára anélkül, hogy kivándorolnának. Ők képezik a jövő vállalkozóinak alappopulációját, egyik fő csoport.

7. Atipikus

Az *Atipikus* nehezen leírható szegmens. Szociológiai szempontból elég heterogén, olyan személyekről van szó, akik hosszabb idejű külföldi tapasztalattal rendelkeznek, főképp személyes okokból (családalapítás, iskoláskorú gyermekeik, időskorú szülei vannak az országban), gyűjtött gazdasági tőkével rendelkeznek, vissza akarnak térni az országba, és vállalkozást akarnak alapítani, és egy olyan, Romániában még nem létező modellt akarnak megvalósítani, amelyet külföldön láttak/tapasztaltak. Fiatalabb személyekről beszélünk, de vannak köztük idősebbek is, akik „újra fel szeretnék találni magukat”. Gyakorlatilag személyes és szakmai életciklusuk különböző szakaszaiban vannak, általában valamilyen jelentősebb változás utáni periódusban (hazatérés egy hosszabb külföldi tartózkodás után; válás; szülők, akiknek gyerekei már kiléptek a családból). Speciális technikai tudással rendelkeznek, és vannak kapcsolataik, speciális képzést igénylő tevékenységet szeretnének folytatni, amely nálunk még kellőképpen nem intézményesített (például divattanácsadó, személyi biztonsági tanácsadó, coach stb.). Nagyon speciális szegmens ez, egy szűk csoportja a legkülönfélébb tudásokkal rendelkezőknek, amely iránt ingadozó a piaci kereslet, és amely a gazdasági változásoknak megfelelően folyamatos alkalmazkodást igényel, és jelentős kockázati hajlandóságot mutat, ez a szegmens ugyanakkor extrém módon nyitott a vállalkozásra.

Az alábbi táblázatban az általunk használt modellnek megfelelően összefoglaltuk a vállalkozói szegmensekre (célcsoportra) vonatkozó összes releváns információt.

POTENCIÁLIS VÁLLALKOZÓK SPECIÁLIS SZEGMENSEI AZ IT- ÉS KREATÍV IPARÁGAK TERÜLETÉN

2. táblázat. Potenciális vállalkozók ideáltípusai az IT- és kreatív iparágak területén: Változók és a hozzájuk tartozó értékek – ideáltípusok szerint

Változó/ Célcsoportok	„Művész/Kézműves”	„Szakértő”	„Innovátor”	„Kilépő”	„Ajánlattevő”	„Kényszerített/ Kötelezett”	„Atipikus”
A vállalkozó iskolai végzettsége	Középfokú (szakirányú líceumi képzés), felsőfokú (művészeti és dizájn végzettség)	Felsőfokú végzettség, felsőfokú posztgraduális	Változó, de főképp felsőfokú	Felsőfokú	Felsőfokú, felsőfokú posztgraduális	Középfokú, felsőfokú	Főleg középfokú
A vállalkozó neme	Főleg nő	Férfi, nő	Férfi, nő	Főleg férfi	Főleg férfi	Férfi és nő	Férfi
A vállalkozó tipikus foglalkozása	Dizájn, művésztörténelem, festőművés, textilmérnök, IT-s	Könyvelő, tervező, építész, tanár, webdizájn, IT-s	Nem releváns	Mérnök, IT-s	Szabad szellemi foglalkozású	Szakképzettség igénylő, de közepesen fizetett szakmák (pl. tanár, orvos, könyvtáros)	Speciális képzett-séget igénylő szakmák Új, nem intézményesült tevékenységek
Közösségi integráció mértéke	Nagymértékű, nagyon nagy mértékű	alacsony mértékű, közepes	Nagyon nagy mértékű	Közepes	Nagyon nagy mértékű	Közepes, nagy mértékű	Főképp nagy mértékű
A rendelkezésre álló tőke típusa	Kulturális tőke, szociális kapcsolatok, speciális jártasság	Kulturális tőke, speciális ismeretek, szociális kapcsolatok és kontaktok	Szociális kapcsolatok	Gazdasági tőke, speciális ismeretek	Kulturális tőke, szimbolikus tőke, szociális kapcsolatok	Kulturális tőke	Speciális technikai ismeretek, szociális kapcsolatok és kontaktok

Változó/ Célcsoportok	„Művész/Kézműves”	„Szakértő”	„Innovátor”	„Kilépő”	„Ajánlattevő”	„Kényszerített/ Kötelezett”	„Atipikus”
Készségek és különleges képességek	Kreatív, innovatív	Komolyság, alkalmazkodási képesség	Alkalmazkodás, kommunikatív	Csapat szerelem, kreativitás	Hajlandóság közösségi tevékenységben való részvételre	Kommunikatív, szociális kapcsolatok	Alkalmazkodás, nagyon speciális kérések azonosítása, tapasztalat
Szakmai karrierjének stádiuma a cég alapításakor	Közvetlenül a tanulmányok befejezése után, a szakmai karrier kezdetén, a karrier egy előrehaladott fázisában, a karrierhez való visszatéréskor (pl. gyerekeknevelési szabadság után)	A karrier egy előrehaladottabb fázisában, a karrierhez való visszatéréskor (pl. gyerekeknevelési szabadság után), munkanélküliségi időszakot követően, szakmai átképzés időszakában, nyugdíjazást követően	A tanulmányok ideje alatt, közvetlenül a tanulmányok befejezése után	A karrier egy előrehaladott szakaszában	A karrier egy előrehaladott szakaszában, a karrierhez való visszatéréskor (pl. gyerekeknevelési szabadság után)	Közvetlenül a tanulmányok befejezése után	A személyes és szakmai életciklus különböző fázisában, általában valamilyen fő változást követően (hazatérés hosszabb idejű külföldi tartózkodás után, válás, gyermekek „kirepülése” a családból)
Kockázatvállalás szintje	Nagy és nagyon nagy	Közepes	Nagyon nagy	Nagy	Alacsony, közepes	Közepes, nagy	Nagyon nagy
Főbb értékek	Kreativitás, individualitás	Szakmai önmegvalósítás, pénz, karrier	Saját korlátjainak meghaladása (?)/Személyes önmegvalósítás módja	Függetlenség, kreativitás	Közösség	Szakmai önmegvalósítás, karrier	Pénz

Változó/ Célcsoportok	„Művész/Kézműves”	„Szakértő”	„Innovátor”	„Kilépő”	„Ajánlattevő”	„Kényszerített/ Kötelezett”	„Atipikus”
Tipikus figura	Fashion designer, ékszeres kézműves	Kurató, webdírájner, építész	Protézisgyár- tató (fogyatéka- kal élők számára), „Podcast manager”, „Big data analyst”	Korpora- tistából lett dokumen- tumfilmes	Közösségi kulturális rendezvény- szervező, Stand-up comedy-s	Táplálkozási tanácsadó, független hang- mérnök	Konyhaművész, „Fashion adviser”, Fesztiválszervező, „Wine-event host”, különféle mene- dzserek „pub- concept”
Egyéb megha- tározó tulaj- donságok	Kisebbségi szá- mú szakmai-társadalmi csoport, individualis- ta, olyan specifikus kreatív tudással rendelkezik, amelyet értékesíteni tud a piacon.	Olyan szemé- lyek, akik piacképes tudással rendelkeznek, amely iránt van piaci kereslet, személyre szabott szolgál- tatásokat kínálnak az azt igénylőknek.	Újító és non-kon- form csoport, amelynek tagjai pioníroknak tekinthetők. Új, innovatív ötleteik vannak, olykor forradalmasí- tók és rendkívül motiváltak, magas önbizalom- szint jellemző rájuk.	Modellérté- kű alkalm- zotok csoportja, potens finansziális háttérrel, akik nagyvállala- toknál tettek szert szakmai tapasztalat- ra, a saját útjukat akarják járni, és függetlenné válni	A közösség iránt elhiva- tott szemé- lyek, kulturá- lis és szociális szolgáltatáso- kat kínálnak, tekintet nélkül az anyagiakra.	Szakképzett fia- talok a pálya kezdetén, akik egy decens életszínvonalra törekednek az emigrálás lehetőségének figyelmen kívül hagyásával.	Szűk csoportja a különféle tudások- kal rendelkező személyeknek. Tudásuk iránt ingadozó a piaci kereslet, ami megköveteli a folyamatos gazdasági változá- sokhoz való alkalmazkodást, és jelentős kockázat- tal jár.

Megjegyzés: Az empirikus esetek elemzése alapján

ÖSSZEFOGLALÁS

Feltáró jellegű kutatásunk megállapításait röviden összefoglalva: a kreatív iparágak és az IT területén vállalkozók bár változatos társadalmi háttérrel rendelkeznek, mind szociodemográfiai, mind pszichológiai jellemzőik szerint jelentősen eltérnek a nem kreatív iparágakban vállalkozókhöz képest. A kreatív iparágakban vállalkozók az átlagosnál fiatalabbak és jelentősen magasabb az iskolázottsági szintjük, a vállalkozási sikerben számukra fontosabbak a személyes tulajdonságok és kompetenciák (intelligencia, tisztesség, becsületesség, szakmai kompetencia, mobilitás, flexibilitás, dinamizmus) szemben a az anyagi erőforrásokkal, a munkára való hajlandósággal és a kitartással, valamint a család támogatásával, amelyet kevésbé tartanak fontosnak a többi vállalkozóval szemben. Úgy tűnik tehát, hogy a kreatív iparágak vállalkozói individualistábbak, hiszen a sikeres vállalkozás megvalósításához a személyes kvalitásokat tartják leginkább fontosnak, egyezzersmind körükben nagyobb az aránya azoknak, akik bíznak másokban.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bobircă, Ana–DRĂGHICI, Alina–Dumitrescu, Sorin–Mihuț, Oana (2009). Măsurarea Economiei Creative – Studiu de caz România, *The Romanian Economic Journal*, XII, nr. 34., 117–144.
2. Caves, Richard (2000). *Creative Industries. Contracts between Art and Commerce*. Harvard University Press, Cambridge.
3. Csata, Zsombor (2015). Ethnicity and Economy. A Reserach Agenda for Transylvania. *Erdélyi Társadalom*, 2015(3), 9–24.
4. Fleming, Tom (2007). Investment and Founding for Creative Industries In: Henry, C. Ed. *Entrepreneurship in the Creative Industries: An International Perspective*, Edward Elgar Publishing, 107–125.
5. Florida, Richard (2002). *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life*, Basic Books, New York.
6. Galloway, Susan–Dunlop, Stewart (2007). A Critique of Definitions of the Cultural and Creative Industries in Public Policy, *International Journal of Cultural Policies*, vol 13/1, 17–31.
7. Hesmondhalgh, David–Pratt, Andy C. (2006). Cultural Industries and Cultural Policies, *International Journal of Cultural Policies*, vol 11/1, 1–14.
8. Howkins, John (2001). *The Creative Economy: How People Make Money From Ideas*, Penguin, UK.
9. Mato, Daniel (2009). All Industries are Cultural. A Critique of the Idea of ‘Cultural Industries’ and New Possibilities for Research, *Cultural Studies*, vol 23/1, 70–87.
10. Miller, Toby (2009). From Creative to Cultural Industries. Not All Industries Are Cultural, and No Industries Are Creative, *Cultural Studies*, vol 23/1, 88–99.
11. Power, Dominic (2002). “Cultural Industries” in Sweden: An Assessment of Their Place in the Swedish Economy, *Economic Geography*, vol. 78/2, 103–127.

12. Pratt, Andy C. (2005). Cultural Industries and Public Policy. An Oxymoron?, *International Journal of Cultural Policies*, vol 11/1, 31–44.
13. Scott, Allen J. (2006). Creative Cities: Conceptual Issues and Policy Questions, *Journal of Urban Affairs*, vol 28/1, 1–17.
14. UNESCO (2009). *Understanding Creative Industries: Cultural Statistics for Public-Policy Making*. UNESCO, Paris.
15. UNCTAD (2010). *The Creative Economy Report*, UNCTAD.

Kiss Csenge Bernadett–László Éva

A kiégés vizsgálata az idősgondozók és szociális munkások körében

Kivonat

Az idősgondozók és szociális munkások mint segítő szakemberek fokozottan veszélyeztetettek a kiégési szindróma, a krónikus munkahelyi stressz és a vele való sikertelen megküzdés következtében kialakuló érzelmi, fizikai kimerültség, az elszemélytelenedés és cinizmus, valamint a csökkenő teljesítmény (Maslach, 2003) tekintetében. Kutatásunk során ezt a foglalkozási csoportot céloztuk meg. A tanulmány, amely az első szerző, HR szakos hallgató 2015-ben védett szakdolgozatán alapszik, egy nemzetközi nonprofit szervezet Bihar megyei, idősgondozásra szakosodott munkacsoportot vizsgál¹ a kiégés jelenléte, illetve ennek kialakulási kockázatának szempontjából.

A vizsgálatban az összesen 37 személyből álló munkacsapat 34 tagja vett részt. A kutatást két szakaszban valósítottuk meg. Első lépésként egy kérdőíves felmérést végeztünk, amely a kiégés, önbecsülés, stresszel való megküzdési mechanizmusok, munkahelyi szorongás, étellel való elégedettség és munkamánia jellemzőit térképezi fel a vizsgált populációnál. Ezt követte egy félstrukturált interjú technikájával végzett interjúsorozat amelyben a szervezet 5 alkalmazottja vett részt.

Az eredmények azt mutatják, hogy a szervezet felmért alkalmazottai körében nincs jelen a kiégés, magas az életelégedettség, alacsony a munkahelyi szorongás értéke. Figyelemfelkeltő az alacsony önbecsülés (a csapat több mint 90%-a esetén), valamint a munkahelyi túlerheltség jelenléte (30%-nál). Az interjúk során több értékes javaslatot kaptunk a szervezetenél megvalósítható kiégésmegelőző politikák elősegítésére.

Kulcsszavak: kiégés, prevenció, szociális munkások, gondozók

Abstract. Burnout Research in the Case of Elderly Caregivers and Social Workers

Elderly caregivers and social workers as professional helpers are highly vulnerable to burnout syndrome, chronic job stress, emotional and physical exhaustion due to failure to cope with stress, as well as depersonalization, cynicism and declining performance (Maslach, 2003). During our research we targeted this occupational group. The study, which is based on the first author's, a HR student's thesis defended in 2015, investigates an international non-profit organizational working group from Bihor county, Romania, specialized in taking care of elderly, concerning burnout and the risks of its onset.

In the study, 34 members of the working group consisting of 37 members altogether, took part. It was carried out in two phases. The first step consisted in the completion of a survey related to characteristics of burnout, self-esteem, mechanisms of stress management, workplace anxiety, satisfaction with life and workaholicism in the studied population. This was followed by a series of interviews conducted by

¹ A tanulmány megírásakor, a szervezettel és a szakemberekkel való megegyezés alapján, a szervezet nevét konfidenciálisan kezeltük.

using the technique of semi-structured interviews, in which 5 employees of the organisation participated.

The findings show that in the case of the studied employees there is no burnout syndrome, the value of life satisfaction is high, while workplace anxiety is low. It is worth noticing that the value of self-esteem (in the case of 90% of the group members) is low and work overload is present in 30% of the members. During the interviews, we were given some valuable suggestions concerning the introduction of feasible burnout prevention policies within the organization.

Keywords: burnout, prevention, elderly caregivers, social workers

BEVEZETÉS

A teljesítménykényszer, a stressz, a munkamánia vagy munkafüggőség és a fokozott érzelmi megterhelés a burnout kialakulásának ideális körülményei. A kiégést elsősorban munkahelyi kontextusban figyelték meg és vizsgálták (pl. Maslach, 2003) de az utóbbi időben felfedezték az iskolapadban a diákok, egyetemisták között (Walburg, 2014, Salmela-Aro és mts. 2008). Ami a munkahelyi kiégést illeti, a kutatások azt mutatják, hogy leginkább azok vannak veszélyben, akik hosszú időn át emberekre irányuló, hosszan tartó koncentrációt és érzelmi bevonódást, aktív beavatkozást követelő munkát végeznek, miközben a gyors látványos eredmények, pozitív visszajelzések ritkák (szociális munkások, gondozók, egészségügyi asszisztensek, tanárok, pszichológiai tanácsadók, lelkészek, terapeuták – Bergner, 2010, Skovholt és mts., 2001).

Az emberekkel foglalkozó szakmák, mint például az orvosok, pedagógusok, ápolók, magukban hordozzák a kiégési szindróma veszélyét. Ez az a folyamat, amikor az egyébként motivált, érdelemgazdag személyiség telítődik azokkal a problémákkal, amelyekkel naponta találkozik munkájában, melynek következtében kevésbé hatékonyá, érdektelenné, elszemélytelenedetté válik, és így a depresszió és szerabúzus vagy akár az öngyilkosság veszélye fokozottan fennáll (Nagy és Nagy, 2014, Lambie, 2006, Maslach, 2003).

Szinte elvárt cselekvés, hogy az említett szakmabeliek folyamatosan adjanak önmagukból, hogy mindig a másik fél legyen számukra az első. De, csak akkor tud valaki folyton adni önmagából a munkája során, ha vannak események és élmények, amelyek során töltekezni, kapni is tud (Skovholt és mts., 2001). Ilyen alapforrás a személye és munkája iránti megbecsülés, a társas támogatás, kollégákkal való jó kapcsolatok, a jó munkakörülmények és a jól szervezett munka (Hamama, 2012).

A tapasztalat, a kutatásokkal összhangban azt mutatják, hogy a kiégés megelőzésében és kezelésében jelentős szerepe van mind az egyénnek, mind a munkaadóknak (Lambie, 2006, Maslach, 2003).

Jelen tanulmányban egy, Románia területén több megyében működő nemzetközi segélyszervezet, szociális szervezet Bihar megyei központjának idősgondozás-részlegén dolgozó alkalmazottakat vizsgáltuk egy többdimenziós kiégéskérdőívvel.

A tanulmány célja a szervezeten belüli helyzet felmérése a munkahelyi kiégés, valamint az ezzel összefüggésben felmerülő gondok azonosítása és jelzése. A kiégés témájának a szervezet figyelmébe ajánlásával lehetőséget nyújt ennek tervezettebb, tudatosabb megelőzésére, illetve, szükség esetén támaszt nyújthat a beavatkozásra.

ELMÉLETI KERET

A kiégéses tünetek vizsgálata több mint három évtizedes múlttal rendelkezik, ami tudománytörténeti szempontból nem tekinthető hosszú időnek.

A téma és a kutatások interdiszciplináris jellegét jól jelzi az, hogy a társadalomtudomány legkülönbözőbb képviselőinek érdeklődését keltette fel e jelenség tanulmányozása: pszichológusok, szociológusok, coachok, lelkészek, pedagógusok, szociális munkások, ápolók és orvosok próbálják az okait, következményeit, tüneteit és a lehetséges kezelési módjait megragadni.

A burnout fogalmát eredetileg a technológiában használták: az egykor jól működő energiaforrás fokozatos gyengülését írja le (Fejes, 2015). A pszichológia és orvostudomány területére mint fokozott érzelmi megterhelés hatására megjelenő, az egész személyiséget átható kimerülés került be, amit elsősorban az emberi problémák megoldásával hivatásszerűen foglalkozó szakemberek (orvosok, nővérek, szociális munkások, bűnügyi szakemberek, lelkészek, tanárok) körében ismertek fel (Fejes, 2015, Petróczi, 2007)

A kiégés kifejezés használata Herbert J. Freudenberger (1974) nevéhez fűződik, aki egészségügyi intézmények dolgozóinál figyelte meg és írta le a kiégés jellegzetes tünetegyüttesét. Azóta ennek a jelenségnek egyre nőtt a szakirodalma, mind az elméleti megközelítések, mind a gyakorlati szociálpszichológiai, egészségpszichológiai, valamint szervezettefejlesztési kutatások mentén. Freudenberger (1974: 159–161) megfogalmazásában a kiégés „krónikus emocionális megterhelések, stresszek nyomán fellépő fizikai, emocionális, mentális kimerülés, mely a reménytelenség és inkompetencia érzésével, célok és ideálok elvesztésével jár, s melyet a saját személyre, munkára, illetve másokra vonatkozó negatív attitűdök jellemeznek”.

A kiégéssel foglalkozó terület talán legjelentősebb képviselői Maslach és Jackson (Maslach és Jackson, 1997, Maslach, 2003), akik a kiégést háromdimenziós jelenségként írják le: személyes érzelmi kimerültség, deperszonalizáció és személyes hatékonyságtalanság. Maslach (1998) megközelítésében a kiégés a személyiség másokkal, valamint magával szembeni attitűdjével kapcsolatos jelenség, amely egy komplex szociális kontextusban fejlődik ki.

A megterhelés és a stressz szerepe meghatározó a kiégés megjelenésében (Nagy és Nagy, 2014), kialakulásának okát többnyire szervezeti tényezők (megnövekedett feladatmennyiség, a megnehezedett munkakörülményekhez való sikertelen alkalmazkodás, tisztázatlan feladatkörök stb.), valamint szervezeten belüli kapcsolati konfliktusokban látják, melyek terhelődhetnek bizonyos személyes élettérben felmerülő nehézségekkel (magánélet-munkahely egyensúly elvesztése, személyes terheltségek mint betegség stb.) (Antalka, 2014).

Bár a stressz nagyban meghatározza a kiégés kialakulását, ez utóbbi nem összetéveszthető a stresszel vagy a depresszióval. Annak ellenére, hogy tünetei hasonlítanak a krónikus stressz és depresszió tüneteire, lényeges különbségek figyelhetők meg a három jelenség között. Thomas Bergner (2010) úgy véli, hogy a kiégés diagnosztikához három fontos ismertetőjegy vezethet:

1. az érzelmi kimerültség – legfontosabb tünet
2. a deperszonalizáció – csökkenő elkötelezettséget jelent az ügyfelek és általában vett más emberek iránt
3. a csökkenő teljesítőképesség – leggyengébb tünet

Ez a három fő jellegzetesség megnyilvánulása erősen változhat az egyes szakmai csoportokon belül.

A KIÉGÉS FOLYAMATA

Maslach és Leiter (1997) szerint, akkor alakul ki a kiégési szindróma, mikor eltérés van a munka természete és a munkavállaló természete között. Ez az inkoherecia a következőkben nyilvánul meg:

1. túlterheltség (ebben az esetben nem az új célok elérése a lényeg, hanem elmenni egészen a határokig),
2. a tevékenységeink feletti kontrollvesztés (ebben az esetben az emberek jobban szeretik azt, hogy saját maguk álljanak elő ötletekkel és azokért legyenek a felelősök, mintsem inkább a régi, merev szakpolitikát),
3. az elvégzett munkánkért nem jár fizetség (ebben az esetben nem csak az anyagi juttatásra kell gondolni, ide tartozik még a pozitív, illetve a negatív feed-back is, és az az eset is, amelyben egyáltalán nincs visszajelzés),
4. bomlás a közösségben vagy izoláció,
5. nem részesülünk tisztességes bánásmódban,
6. ütköző értékekkel van dolgunk (ebben az esetben az olyan dolgokat kell tennie az embernek, amelyek nem etikusak, vagy nem egyeznek a személyes értékekkel) (Maslach és Leiter, 1997).

Edelwich és Brodsky (1980) a segítő szakmákban dolgozók esetében a kiégés kialakulásának négy szakaszát különböztette meg, amelyek ciklikusan ismétlődnek. Az első fázis jellemzően a lángoló lelkesedéssel, idealizmussal írható le – jellemzőek az irreális elvárások, a határok feloldódnak a segítő és a kliens között. Ezt a periódust a stagnálás, kiábrándulás követi, amit a teljesítőképesség, az érdeklődés, a nyitottság csökkenése jellemez, ahol a kollégákkal való beszélgetés teherré válik. A folyamat harmadik szakasza a frusztráció időszaka – a szakembert idegesítik a munkával kapcsolatos terhek, szakmai életében visszahúzódnak, jellemző a kliensek felelőssé tétele a sikertelenségért. A negyedik szakasz az apátia – a szakmai munka rutinszerűvé válik, a segítő teljesen kerüli a kollégáit, a kliensekkel való kapcsolat is minimumra korlátozódik.

A BURNOUT MEGELŐZÉSE ÉS KEZELÉSE

Ahogy azt már korábban említettük, a kiégés nem statikus, egyszeri jelenség, hanem olyan folyamat, amely ciklikusan ismétlődik. Mivel kialakulásáért egyrészt az egyén jellemzői, másrészt a munkaszervezet egyes jellemzői tehetők felelőssé, a ciklus is két szinten módosítható. A megelőzés (prevenció) és a beavatkozás (intervenció) megjelenhet az intézmény és az egyén szintjén is.

Az egyéni szintű stratégiák közé sorolhatóak azok, amikor a személy kilép a munkakörnyezetből, és megpróbálja önmagát fejleszteni, stresszmentesíteni. Ilyen stratégiák közé sorolhatóak a különböző relaxációs és hatékony stresszkezelés technikák tanulása, az önfejlesztés, az önismeret növelése, a szupervíziókon, tematikus, önszervezést elősegítő tréningeken való részvétel, a testmozgás és az egyéb kikapcsolódási, feltöltődési lehetőségek, valamint újabban a mindfulness-technikák gyakorlása (Szényei et alii, 2015, Bergner, 2010, Petróczi, 2007, Lambie, 2006, Skovholt et alii, 2001).

Leiter és Maslach (2005), valamint McCormack és Cotter (2013) olyan témákat ajánlanak a kiégéstől magukat megvédeni szándékozó szakembereknek, mint korlátozott munkaidő, delegálás, szelektálás a munkában (nemet mondás), a munka prioritizálása, a magánélet és munka egyensúlyának megtartása, kikapcsolódás, időnkénti újragondolása az elkötelezettségeknek, vakáció, a motiváció fenntartása, a reziliencia erősítése, jó közösségi kapcsolatok, méltányosság, összehangolt értékek.

A szervezeti szinten való beavatkozások esetén a szervezeti légkör, a munka hatékony megszervezése és a méltányos bérezés nyer nagy fontosságot. Több vizsgálatból is kitűnik (Hamama 2012, Kázmér, 2012, Szicsek, 2004), hogy nem a munkából adódó stressztényezők okozzák a legnagyobb veszélyt a kiégésre, inkább a *munkahelyi légkörnek* van döntő szerepe a tünetcsoport (ki)alakulásában. Kázmér (2012) szerint szervezeti és ágazati szinten a kiégés csökkenthető a jobb munkakörnyezet megteremtésével, rugalmas időbeosztással, a munkakör változatosságával, a visszajelzések hatékonyságának növelésével, a munkatársi közösségek tudatos alakításával és fejlesztésével vagy önszolgáltató csoportok szervezésével, változatos munkaszervezéssel, a munkatársak véleményének kikérésével, a döntési folyamatba való bevonásával, a dolgozók munkájának elismerésével, személyük fontosságának hangsúlyozásával, valamint közösségi kikapcsolódási-sportolási lehetőségek megadásával.

A szervezeti és ágazati megelőzési stratégiák a munka hatékony és motiváló megszervezése, a szervezeti szinten szervezett stresszkezelő programok, valamint csapatépítések (hatékony, támogató kapcsolatok) köré csoportosulnak, ami a szervezeti légkör jobbá tételéhez is hozzájárul (Petróczi, 2007).

Hamama (2012) kiemeli a szociális támogatás szerepét. A kiégés megelőzése érdekében az intézményeknek a kollégák, a szupervizorok, koordonátorok és az intézmény vezetői részéről érzékelt általános támogató magatartást hangsúlyozza.

A támogató szervezeti kultúra megteremti a kereteit annak, hogy az alkalmazott megéletheti a munkája és a saját értékességét, hasznát, a kontroll érzését, változatosságot és a szakmai-emberi beteljesedést. Fontos megadni a dolgozóknak az autonómiát, a szakmai fejlődés lehetőségét, az anyagi és erkölcsi megbecsülést is (Hamama, 2012).

A munkahelyi esetmegbeszélések (szupervízió), szakmai továbbképzések, kollegiális konzultációk (intervízió) és a csapatépítő programok is csökkentik a kiégés kockázatát, és persze a rugalmas megterhelés, a személyes problémák figyelembevétele, a nem túl szigorú szabadságolási rendszer kialakítása is. Támogatni kell a munkatársak között a segítő, feszültségcsökkentő, felelősségmegosztásra lehetőséget adó kapcsolatok kialakulását (Hamama 2012, Kázmér, 2012).

A magas szintű kiégés esetén a kezelés szervezetszintű megvalósítása nagyon körülményesen kivitelezhető, ezért ritkán alkalmazott (Kázmér, 2012, Leiter és Maslach, 2005). Ilyen esetben az egyéni vagy csoportos terápiás beavatkozás az ajánlottabb, és a kiégés újabb megjelenésének megelőzésére szorgalmazzák a szervezeti körülmények elemzését és prevenciósszerű tevékenységek beiktatását (Horváth, 2014).

MÓDSZERTAN

Kutatásunkat, amint említettük, egy nemzetközi, nonprofit segélyszervezet Bihar megyei részlegénél végeztük, ahol a szervezet több településen is foglalkozik idősgondozással.

Célunk a munkacsoport kiegészi szintjének felmérése (alacsony, közepes vagy magas szintű kiegész), illetve a kiegész kockázatát növelő és azt megelőző tényezők felmérése, amelyek jó alapul szolgálhatnak az intézmény prevenciós célzatú, a munkatársakat hosszú távon, jó fizikai és lelki egészségben megtartó tevékenységeinek.

A felmérést két lépésben végeztük: egy kérdőíves felmérést, ahol a szervezet teljes populációját céloztuk meg, és egy interjúorozatot, amelynek célja a mennyiségi felmérés eredményeinek jobb megértése, a téma szervezetre jellemző sajátosságainak jobb megismerése.

Kérdőívcsomagunk a következő eszközöket tartalmazza:

- Maslach Burnout Inventory (MBI) – a leggyakrabban használt kiegészmérő 22 tétel, egy hétfokozatú Likert-skálán (0–6-ig terjedően) jelölhető és a kiegész három dimenzió mentén mérő eszköz;
- önbecsülés-mutató kérdőív (ISE) – célja az önbecsüléssel kapcsolatos problémák mérése;
- megküzdési módok – Lazarus és Folkman 66 itemes mérőeszköze a következő nyolc megküzdési stratégiát azonosítja: konfrontálás, távolítás, self-control, szociális támaszkeresés, felelősségvállalás, menekülés, tervszerű problémamegoldás, optimista újraértékelés;
- munkahelyi szorongás – 30 itemből álló kérdőív, amely a munkahelyi szorongást vizsgálja, azaz a főnökkel, kollégákkal való viszonyt, esetleges munkahelyi félelmeket, nehézségeket, megterheléseket;
- étellel való elégedettség skála (SWLS) – a szubjektív jóllét vizsgálatára használt 5 itemes eszköz;
- munkamániateszt – 18 item segítségével a magánélet és karrier egyensúlyát mérő eszköz.

A kérdőív végén felkértük a szakembereket, hogy jelöljék be, ha nyitottak egy interjú elkészítésére is. A kutatás második fázisában, a kérdőívek feldolgozása után, 5 félstrukturált interjút készítettünk az intézmény szakembereivel.

A MINTAVÉTEL ÉS A MINTA BEMUTATÁSA

Az intézmény munkacsoportja 37 személyből áll, akik közül 7 szociális munkás és 30 személy gondozó/betegápoló funkciót tölt be.

A kérdőíves lekérdezés során a teljes populációból, azaz 37-ből 34 személyt sikerült lekérdeznünk: 29 gondozót, valamint 5 szociális munkást. A 3 kérdőívezésből kimaradt személy szülei, illetve betegszabadságon volt a kérdőívezés, valamint az ezt követő interjúztatás ideje alatt. A kutatásban szereplő 34 személy mindenike nő, családi állapotukat tekintve 19 személy (63%-uk) házastársi kapcsolatban él, 4 egyedülálló, míg 4 személy nem válaszolt.

A gondozók átlagéletkora 44 év (SD=8,52), legfiatalabb kérdőívkitöltőnk 24 éves, míg a legidősebb 59 éves volt. A szociális munkások átlagéletkora viszont jóval alacsonyabb, 35 év (SD=14,8), a legalacsonyabb itt is a 24 év, míg a legmagasabb a 60 év.

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A kérdőíves kutatás eredményei

A kiégési szint tekintetében, az MBI összesített eredményeit a Maslach által kidolgozott övezetek alapján nézve, a szervezet munkacsoportja megnyugtató eredményeket mutat. 32 személynél nincs, míg 2 személy esetében közepes szinten jelentkezik a kiégés.

A kiégés három dimenzióját egyenként elemezve látható (1-es táblázat), hogy az érzelmi kimerültség mentén a mintában szereplők döntő többsége, azaz 31 személy (91,2%) alacsony érzelmi kimerültséggel írható le, a magas szintű elszemélytelenedést csak 1 személy esetében lehet fel.

A teljesítménycsökkenés tekintetében is a vizsgált csoport többsége az alacsony értéket mutató kategóriába és 7 személy a közepes kategóriába tartozik.

Tehát, a kérdőív eredményei szerint, a dolgozók többsége nem kimerült érzelmileg, nem jellemző rájuk az elszemélytelenedés és a teljesítménycsökkenés sem. A kutatásunk fókuszában álló kiégés szempontjából a szervezet figyelme a megelőzésre kell, hogy irányuljon.

1. táblázat. *A Maslach Burnout Inventory kérdőív eredményei*

		n=34	Százalékos megoszlás
érzelmi kimerültség	alacsony érzelmi kimerültség	31	91,2
	közepes érzelmi kimerültség	3	8,8
	Összesen	34	100
elszemélytelenedés	alacsony elszemélytelenedés	29	85,3
	közepes elszemélytelenedés	4	11,8
	magas elszemélytelenedés	1	2,9
	Összesen	34	100
teljesítménycsökkenés	alacsony teljesítménycsökkenés	27	79,4
	közepes teljesítménycsökkenés	7	20,6
	Összesen	34	100

A kiégés jelenlétének hiánya mellett azonban mégis figyelemkeltő jelleggel bír, hogy munkacsoport több mint 90%-a esetén önbecsülési problémák mutatkoznak. Ez az eredmény további elemzéseket igényelne, mivel az alacsony szintű önbecsülés és önhatékonyság kiégési kockázati tényezőként működik (Duffy és mts., 2009, Rosse és mts., 1991).

2. táblázat. *Önbecsülés szintjét mutató kérdőív eredményei*

Önbecsülés mutató	n=34	Százalékos megoszlás
normális önbecsülés	2	5,9
önbecsülési probléma	32	94,1
Összesen	34	100,0

Ugyanakkor magából a munkakörből is adódhatnak önbecsülési problémáik. Mivel a tesztben szépséghez kötődő kérdések is szerepeltek, feltehetnénk a kérdést, hogy aki napi 8-12 órát tölt beteg, demens emberek között, annak fontos-e még a saját maga szépsége, illetve ugyanazt véli ő szépnek, mint mások?

Olyan kérdésre, mint például „úgy érzem, az emberek élvezik a velem töltött időt”, a válaszadók 40%-a azt jelölte, hogy csak ritkán érez így, illetve 77% úgy véli, hogy, ha az emberek igazából ismernék őket, akkor bizonyára nem lennének szerette.

A nehézségekkel való megküzdési módokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy legtöbb egyénre a *céltudatos cselekvés* és az *alkalmazkodás* dominanciája a jellemző, amelyeket a *problémaelemzés*, illetve a *visszahúzóadás* követ. A céltudatos cselekvés és alkalmazkodás hatékony megküzdési módoknak bizonyulhat az idős gondozásban a gyakran fennálló krízishelyzetek, illetve az elmúlás, a legjobb ellátás mellett is a gondozottak fokozatos leépülésével kell szembesülni.

Kiemelt figyelmet szentelhetünk annak az eredménynek, ami szerint a vizsgált segítő szakembereknél a *segítségkérés*, illetve az *érzelmi egyensúly keresése* mint megküzdési mód nagyon kevés személyre jellemző.

3. táblázat. *Megküzdési módok kérdőív eredményei*

Megküzdési módok		n=34	Százalékos megoszlás
problémaelemzés	jellemző	25	73,5
	nem jellemző	9	26,5
céltudatos cselekvés	jellemző	28	82,4
	nem jellemző	6	17,6
érzelmi indíttatású cselekvés	jellemző	7	20,6
	nem jellemző	27	79,4
alkalmazkodás	jellemző	28	82,4
	nem jellemző	6	17,6
segítségkérés	jellemző	1	2,9
	nem jellemző	33	97,1
érzelmi egyensúly keresése	jellemző	-	-
	nem jellemző	34	100
visszahúzóadás	jellemző	22	64,7
	nem jellemző	12	35,3

A munkahelyi szorongás kérdőív eredményei szerint legtöbbször egyáltalán nem szoronganak a munkahelyükön, vagy csak enyhe szorongást mutatnak.

Az életelégedettség skálán a csoport közepes és magas szintet mutat (90% fölött), és 3 személy esetén jelenik meg az alacsony elégedettségi fok. Mivel a magas életelégedettség a kiégés alacsony értékeivel jár együtt (Dogana és mts., 2015), ez is erősíti a vizsgált csoport kiégés elleni védettségét.

Arra a kijelentésre például, hogy „eddigi életem során sikerült elérnem a céljaimat”, több, mint 70% azt jelölte, hogy valamilyen mértékben, de sikerült nekik, és szinte 50%-nak az élete megegyezik az elképzeléseivel.

4. táblázat. *Életelégedettség-skála eredményei*

		n=34	Százalékos megoszlás
Életelégedettség	Alacsony életelégedettség	3	8,8
	Közepes életelégedettség	19	55,9
	Magas életelégedettség	12	35,3
	Összesen	34	100,0

A magánélet és a munka egyensúlyának vizsgálati eredményei a csapat közel harminc százalékánál jelzik a túlhajszoltságot, amely a kiégés rizikóját növeli.

5. táblázat. *Munkamániára vonatkozó kérdőív eredményei*

		n=34	Százalékos megoszlás
Munkamániá	egyensúly: munka-magánélet	24	70,6
	a munka fontosabb – túlhajtja magát	10	29,4
	Összesen	34	100,0

A továbbiakban az egyes faktorok (kiégés, életkor, önbecsülés, munkamániá, elégedettség, munkahelyi szorongás) egymás közötti összefüggéseit vizsgáltuk (lásd a 6. táblázatot). A szakirodalomban is leírtakhoz hasonlóan, a mi vizsgálati csoportunk eredményei is pozitív, szignifikáns összefüggéseket mutatnak a kiégés és munkamániá ($p=0,001$), illetve a kiégés és munkahelyi szorongás ($p=0,002$) között, valamint a szorongás és a munkamániá között ($p=0,001$).

Továbbá, szignifikánsan negatív korrelációt ($p=-0,47$) találtunk még az életkor és az életelégedettség között, ami arra enged következtetni, hogy az idő múlásával egyre elégedetlenebbek az alanyok az életükkel.

A munkahelyi szorongás összefügg a jelenlegi pozícióban betöltött régiséggel ($p=0,019$), ami azt mutatja, hogy minél régebb idő óta van a jelenlegi pozícióban, annál valószínűbb a növekvő tendenciájú szorongás.

6. táblázat. *A kiegészés, életkor, a szakmában eltöltött szolgálati idő, a munkamániá, életelégedettség, illetve a munkahelyi szorongás változóinak korrelációs eredményeit bemutató táblázat*

		Kiegészés	Életkor	Régiség	Önbecsülés	Munkamániá	Életelégedettség	Munkahelyi szorongás
Kiegészés	Pearson-korreláció	1	,140	,296	,269	,525**	-,019	,518**
	Szignifikancia (2-tailed)	.	,429	,100	,124	,001	,915	,002
	N	34	34	32	34	34	34	34
Életkor	Pearson-korreláció	,140	1	,457**	-,056	,258	-,472**	,329
	Szignifikancia (2-tailed)	,429	.	,009	,753	,140	,005	,057
	N	34	34	32	34	34	34	34
Régiség	Pearson-korreláció	,296	,457**	1	,151	,275	-,176	,412*
	Szignifikancia (2-tailed)	,100	,009	.	,409	,127	,337	,019
	N	32	32	32	32	32	32	32
Önbecsülés	Pearson-korreláció	,269	-,056	,151	1	-,046	-,037	,297
	Szignifikancia (2-tailed)	,124	,753	,409	.	,796	,835	,088
	N	34	34	32	34	34	34	34
Munkamániá	Pearson-korreláció	,525**	,258	,275	-,046	1	-,119	,534**
	Szignifikancia (2-tailed)	,001	,140	,127	,796	.	,502	,001
	N	34	34	32	34	34	34	34
Életelégedettség	Pearson-korreláció	-,019	-,472**	-,176	-,037	-,119	1	-,114
	Szignifikancia (2-tailed)	,915	,005	,337	,835	,502	.	,520
	N	34	34	32	34	34	34	34
Munkahelyi szorongás	Pearson-korreláció	,518**	,329	,412*	,297	,534**	-,114	1
	Szignifikancia (2-tailed)	,002	,057	,019	,088	,001	,520	.
	N	34	34	32	34	34	34	3

*p < 0,05   **p < 0,001

A KVALITATÍV VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A kérdőíves felmérést követő félstrukturált interjú a következő témakörökre épült: a szakma- és munkahelyválasztás motivációja, a jelenlegi munka kihívásai (stresszorok), szervezeti légkör, kollégák, illetve a dolgozók és kliensek közti kapcsolat, a szervezet szerepe a kiégés megelőzésében.

Az interjúkból kiderült, hogy az alanyok számára a segítői szakma választása nem egy tudatos döntés volt, de mindenképp volt egy hajlam a részükről a segítségnyújtásra.

„Így alakult. Nem volt munkám, és itt alkalmaztak gondozókat, hát kipróbáltam. Nekem tetszett, és itt maradtam.” – K., 44 éves

„Tulajdonképpen az vonzott, hogy emberek között legyek, emberekkel foglalkozzak, segítek, ahol csak tudok, és úgy gondolom, ez a legmegfelelőbb módja ennek.” – A., 25 éves

Bár nem tudatosan választották a szervezetet és az öregotthonokat, de munkájukról megbecsüléssel, tisztelettel beszélnek. Érződött az interjúk alatt és az előzetes beszélgetések alatt is az, hogy ez a munka számukra egy tiszteletben tartott, nagy erkölcsi értékkel rendelkező munka.

A kihívások, nehézségek tekintetében, beosztástól függetlenül, két fő stresszort emeltek ki az interjúalanyok: a méltányos juttatás megteremtésének nehézségeit, illetve a kliensek leépülésével, halálával való megküzdést.

A szervezet működéséhez szükséges anyagi háttér biztosítását, mivel egy civil, nonprofit szervezetről beszélünk, nagyrészt pályázatok és adományok révén kell elérniük. A vezetőség számára az anyagiak megteremtése az elsődleges cél, hogy az összes program fenn tudjon maradni és sikeres legyen. Így ez számukra a legnagyobb akadály, hogy összehangolják az alkalmazottak anyagi elvárásait a szervezeti céllal, politikákkal. Ebből adódnak kisebb-nagyobb problémák, mint például a fizetés nagysága, egyéb juttatások, szabadságolási problémák, túlterheltség stb.

„Főleg a gondozónőknek az elvégzett munkájuk után kevés, nagyon kevés a jutalmazásuk.” – R., 30 éves

A vezetőség szerint, az alkalmazottak túlterhelése és a szabadságolási problémák is kiküszöbölhetőek lehetnének, abban az esetben, ha lenne elegendő anyagi háttér, hogy új dolgozókat tudjanak alkalmazni, illetve a dolgozók szakképzettsége is megfelelő lenne. Ugyanakkor felmerült az önkéntesek és/vagy részmunkaidősök bevonása, akik a nap azon szakaszaiban, amikor nagyobb szüksége van az időseknek a személyzet konkrét segítségére (pl. reggeli és esti öltöztetés, fürdetés, étkezések időszaka) be tudnának segíteni.

Az anyagi hiányosságok a személyzet túlterheltségéhez, a munkaprogram időnkénti kiszámíthatatlanságához, a személyzeti fluktuációhoz is vezetnek.

„Nehéz a munka, nincs megfizetve, összevissza van a munkaprogram, hol éjjel, hol nappal kell beugranunk. Például az utóbbi időben két kolléganóm is azért ment el, teljesen más munkakörbe dolgozni, mert kevesebb a megterhelés, ugyanannyi pénzt megkapja, fix programmal, tud a családjával időt tölteni.” – A., 27 éves

Az empátikus, támogató attitűd bizonyos helyzetekben kihívások elé állítja a csapat tagjait, mint például egy-egy elhalálózással való megküzdés esetében. Amúgy a gyógyulás, gondozás és támogatás szempontjából szükséges kötődés, empátikus bevonódás a segítők vulnerabilitását is fokozhatja (Lambie, 2006), a krónikus betegek, idősek gondozása esetén megnehezítheti a kliensek elhalálózásának feldolgozását.

„Az a megterhelő, hogy ha meghal valaki. Nehéz feldolgozni, hozzászokni, főleg ha régebb óta köztünk volt.” – K., 44 éves

„ (...) megterhelő, hogy nem tudok segíteni, nincs egy fejlődése az egésznek. Csak a leépülés, szenvedés, elmúlás van. (...) Fiatalon kerültem oda, fiatal vagyok, és felemészt ez a sok haláleset, a „nem tudok segíteni” érzés. Ez nagyon nehéz és megterhelő.” – A., 27 éves

A nehézségekkel való megküzdési stratégiákról kérdezve az interjúalanyok a munkacsapatra jellemző támogató, néha már családi viszonyt hangsúlyozták ki.

„Összeszoktunk. Van, akivel közösen szoktunk kirándulni is. Meg itt szervezünk mindig május 1-kor szalonnasütést vagy bográcsost. Jaj, és közös születésnapokat is tartunk (nevet), meg ajándékozásokat.” – R., 30 éves

„Nagyon sokat beszélgetünk a kolléganőimmel. Ha nem is minddel, de van egy kis csapat, egy mag, akikkel jól kijövünk, és pont az ilyen problémákat meg tudjuk beszélni, ki tudjuk mondani magunkból.” – A., 27 éves

Néhány esetben a kollégák már az újonnan érkező segítők beilleszkedése alatt figyelnek a jó kollegiális viszony megalapozására.

A munka iránti elkötelezettség, a jó munkavégzés igénye alapérték a megkérdezettek számára, akár csak az idősekkel való támogató, pozitív hangulatú kapcsolat.

„...velük teljesen más világban vagyunk. Visszamegyünk az időbe velük. Mint ha a nagyszüleim lennének, mind, mindenkit mamának meg tatának szólítok. Aranyosak. A tatákkal kertészkedünk, meg a halastavat intézzük, kártyázunk, híreket beszéljük meg. A mamák meg folyton mesélnek. Elmondják a szerelmi életüket, azt akár naponta többször is elmesélik, akkor a családjukról mesélnek, bár sokan nem emlékeznek csak inkább a szüleikre, testvéreikre.” – T., 23. éves

A megkérdezettek javaslatokat is fogalmaztak meg a szervezet kiegészítő tevékenységei, intézkedései, de szervezeti politika szintjén is.

A munka jó megszervezése, kiszámíthatóságának elősegítése mellett elhangzott olyan vélemény is, amely egyfajta mentalitásváltást vagy értékvtáltást is feltételezne, a szervezet menedzsmentjébe egy egészségpolitikai aspektust is bevezetne. Erre lehetne példa a plusz munkaóráknak csak nagyon indokolt, kivételes helyzetekben való elfogadása. A munkahelyen való plusz időtöltés ne a szervezet iránti elköteleződés jeleként legyen értelmezve, hanem mint a kiegészítő egyik rizikótényezője.

Egy, jelenleg külföldi csereprogramban részt vevő alkalmazott interjúrészelete:

„Én egy konfliktushelyzetbe is kerültem emiatt nemrég: az első hónapi túlbuzgóságomban túlóráztam. Több órám jött ki, mint ami be volt írva a tervbe. Én akkora leszidást kaptam (kacag). Nem, nem lehet túlórázni, nem szabad. Tanuljam meg beosztani magamnak a munkám, hogy a napi 8 órába beférjek. Ez náluk nem erény. Otthon akkor vagy valaki, ha túlórázol (...). Itt meg pont fordítva. (...) Ez a módszer hosszú távon nyertes szituáció, tehát úgy az egyén, mint a szervezet is csak nyer.” – A., 27 éves

Több interjúalany a szakirodalomban is megtalálható kiégésmegelőző, motiváló és énhatékonyságot erősítő módszerként számol be a közös, kötetlenebb programokról, a szakmai képzésekről, külföldi csereprogramokról (Hamama, 2012) – amelyre most a szervezet alkalmazottjainak van is lehetősége.

„Volt egy háromnapos tréning, mentálhigiénés, ami csapatépítéses volt kicsit, meg szakmai tréningek, meg havonta ülésezünk közösen, amikor mindenki ki mondja magából, ami fáj, és ezek segítenek.” – A., 27 éves

Az anyagi juttatásokon kívül, az alkalmazottak véleménye szerint, az emberi odafigyelés, a jól elvégzett munkának akár szóbeli vagy más, nem anyagi elismerése nagy motiváló erővel hathatna.

„... a visszajelzés, az elismerés, egy jó szó a vezetőség felől, végül is ők (a gondozók – sz. m.) végzik a legnehezebb munkát. Tehát, ha valaki érzi, hogy meg van becsülve a munkája, akkor jobban teljesít.” – A., 27 éves

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban bemutatott eredmények azt mutatják, hogy a klinikai értelemben vett kiégés tünetegyüttese nem jellemző a vizsgált munkacsoportnál, így a szervezet a kiégésmegelőzésre fektetheti a hangsúlyt. A prevenció fontosságára, a szakirodalmi ismeretekén túl, a szervezetenél megjelenő fluktuáció, alacsony önbecsülési szint, a tartalmában és szervezetségében megterhelő munka problematizálásának jelenléte mutat.

A vizsgált munkacsoport összességében magas szintű életelégedettséggel, alacsony szintű kiégéssel, alacsony szintű munkahelyi szorongással jellemezhető. Problémamegoldási módszereiket illetően dominánsan a céltudatos cselekvést és az alkalmazkodást részesítik előnyben. Habár ők maguk segítő szakemberek, a saját életükben felmerülő nehézségekkel való megküzdésben legkevésbé a segítségkérés és az érzelmi egyensúlyra törekvést alkalmazzák. Ennek további vizsgálata valószínűleg hasznos lenne.

Ami az érzelmikiégés-szemponitú rizikótényezőket illeti, javasolható az önbecsülésskála alacsony, problematikus szintet mutató értékei kontextusának, okainak kiderítése, valamint orvoslása. A munka általi túlterheltség, valamint a szolgálati idővel együtt növekedő munkahelyi stressz odafigyelést és kezelést igényel mind a személyzet (egyéni szintű), mind a vezetőség részéről (szervezeti szintű).

A rizikótényezők közül az interjúalanyok is azonosították az anyagi korlátok miatti személyzethiányt, ami az alkalmazottak túlterheltségéhez vezethet, meg az alulfizetettséget. Mivel, úgy tűnik, a szervezetnek nem áll módjában ezeken a közeljövőben érdemben javítani, az értékelés, elismerés kifejezéséhez új, kreatív és a személyzet igényeire, elvárásaira alapuló módszerek kitalálására és gyakorlatba ültetésére van szükség.

A gondozók és szociális munkások kliensekkel kapcsolatos veszteségélményeinek a feldolgozására a szervezetnek továbbra is oda kell figyelnie, akár a rendszeres szupervíziók, rituálék szervezeti szintű bevezetésével.

Az interjúalanyok beszámolóí alapján, kielégítően pozitívnak mutatkozik a társas támogatás a kollégák körében, a segítői munka iránti elköteleződés mint közös érték, a nehézségek közös formális vagy informális megbeszélése.

A szervezet részéről értékelhető a különböző tréningek, mentálhigiénés csoportok vagy akár külföldi programok szervezése. Ez jó alapja lehet egy, szükség esetén személyre szabott, preventív vagy kezelési program megvalósításának vagy egy olyan tudatos szervezeti kultúra kialakításának, ahol az egészségpolitikai/stratégiai szemlélet is teret kap, ami Szényei és munkatársai (2015) szerint nagyban növeli a kiégésprevenció hatékonyságát.

A kutatás korlátai és lehetséges folytatása: a munkaszervezési kérdések, a szervezeti kultúra, a munkahelyi légkör alaposabb vizsgálata szükséges. Jelen tanulmány korlátai közé tartozik, hogy ez utóbbi témáról csak az interjúra jelentkező személyektől kaptunk információkat. Lehetséges, hogy éppen azok jelentkeztek, akiknek magasabb a szervezettel való elégedettségük, ezért a továbbiakban érdemes lenne bevonni az egész munkacsoportot. Ennek segítségével árnyaltabb képet kaphatnánk a szervezet kiégés megelőző terveinek a megalapozására, különös figyelmet fordítva azokra a dolgozókra, akik hosszabb ideje tartózkodnak az intézménynél.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM REFERENCES

1. Antalka Ágota (2014). A szakmai kiégés (burnout) szindróma meghatározása és jelentősebb kutatói, *Magiszter*, 24–39.
2. Bergner, Thomas M. H. (2010). *Burnout – A kiégés megelőzése 12 lépésben*, Z-Press, Miskolc.
3. Duffy, Brigid–Oyebode, Jan J.–Allen, Joanne (2009). Burnout Among Care Staff for Older Adults with Dementia The Role of Reciprocity, Self-Efficacy and Organizational Factors, *Demencia*, 8 (4), 515–541.
4. Edelwich, Jerry–Brodsky Archie (1980). *Burn-Out: Stages of Disillusionment in the Helping Professions*, Human Sciences Press, New York.
5. Freudenberger, Herbert J. (1974). Staff Burn-out. *Journal of Social Issues*, 159–175.
6. Hamama, Liat (2012). Burnout in Social Workers Treating Children as Related to Demographic Characteristics, Work Environment, and Social Support, *Social Work Research*, 36(2), 113–125.
7. Fejes András (2015). A burnout szindróma és a rehabilitáció. *Rehabilitáció*, 25(1–2), 50–51.

8. Horváth Szilvia (2012). Pedagógus burnout prevenciójának lehetőségei, in: Karlovitz J. T. (szerk.) *Mozgás, környezet, egészség*, International Research Institute sro, Komárom, 155–173.
9. Kázmér Pálné (2012). *Az autokeirikus szemléletű pasztorálpszichológia lehetőségei a depresszió kezelésében* (<https://docs.google.com/document/d/1IBRGCO94AIDVy2-PBNE85dc8k5b2zMrPEF-yBE75NY/edit>, letöltve 2016. november 25.)
10. Leiter, Michael P.–Maslach, Christina (2005). *Banishing Burnout: Six Strategies for Improving Your Relationship with Work*. San Francisco, California: Jossey-Bass.
11. Lambie, Glenn W. (2006). Burnout Prevention: A Humanistic Perspective and Structured Group Supervision Activity, *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, Spring, Volume 45, 32–44.
12. Maslach, Christina–Jackson, Susan E. (1997). *Maslach Burnout Inventory: Manual* (2nd ed). Consulting Psychologist Press, Palo Alto, CA.
13. Maslach, Christina–Leiter, Michael P. (1997). *The Truth About Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It*. Jossey-Bass Inc. Publishers, San Francisco.
14. Maslach, Christina (1998). A Multidimensional Theory of Burnout. In: Cooper, Cary L. (ed): *Theories of Organizational Stress*, Oxford University Press, New York, 68–85.
15. Maslach, Christina (2003). Job Burnout: New Directions in Research and Intervention, *Current Directions in Psychological Science*, 12, 189–192.
16. McCormack, Nancy–Cotter, Catherine (2013). *Managing Burnout in the Workplace*, Chandos Publishing.
17. Nagy Edit–Nagy Ferenc (2014). A burnout jelenség megnyilvánulása globalizált világunkban. in *Mozgás, környezet, egészség*, szerk. Karlovitz J. T., International Research Institute sro, Komárom, 127–154.
18. Pamuk, Mustafa–Durmus, Emine (2015). Investigation of Burnout in Marriage. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 162–177.
19. Petróczi Erzsébet (2007). *Kiegészítő – elkerülhetően?* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
20. Rosse, Joseph G.–Boss, Wayne R.–Johnson, Alan E.–Crown, Deborah F. (1991). Conceptualizing the Role of Self-Esteem in the Burnout Process, *Group & Organization Studies*, Vol. 16, No. 4., December, 428–451.
21. Salmela-Aro, Katariina–Kiuru, Noona–Pietikinen, Minna–Jokela, Jukka (2008). Does School matter? The Role of School Context in Adolescents’ School-Related Burnout? *European Psychologist*, 13, 12–23.
22. Schaufeli, Wilmar B.–Martinez, Isabel M.–Marques Pinto, Alexandra–Salanova, Marisa–Backer, Arnold B. (2002). Burnout and Engagement in University Students: A Cross-National Study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 464–481.
23. Skovholt, Thomas M.–Grier, Tabitha M.–Hanson Matthew R. (2001). Career Counseling for Longevity: Self-Care and Burnout Prevention Strategies for Counselor Resilience, *Journal of Career Development*, Vol. 27, No. 3., 167–176.
24. Szényei Gábor András–Ádám Szilvia–Gyórfi Zsuzsa–Túry Ferenc (2015). A kiegészítő szindróma megelőzése – A hagyományoktól a modern információs technológiáig, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 70 (4), 847–862.

25. Szicsek Margit (2004). Kiegészés és pszichológiai immunkompetencia összefüggései az ápolói munkában, *Kharón, Thanatológiai Szemle*, 8(1–2), 88–131.
26. Walburg, Vera (2014). Burnout Among High School Students: A Literature Review, *Children and Youth Services Review*, 42, p. 28–33.

Meszésán Péter–Siklósi Rozália–Szuromi Orsolya

A táj szerepe a vidéki társadalom fennmaradásában, a társadalom tájfenntartó szerepe a Gyergyói-medence példáján

Kivonat

A Gyergyói-medence térségében a táji környezet az elmúlt évszázadok gazdálkodási módját tükrözi vissza (Máté 2007, Ujj–Fehér 2016). A térség szociális-ökológiai fenntarthatósága kapcsán kulcsfontosságú a helyi társadalom tudatossága a tájfenntartó gazdálkodás terén, amely itt elsősorban az állattartást, főként juh-, kecske- és szarvasmarhatartást és az állati termékek feldolgozását jelenti (HMAS 2009). Jelen tanulmányban a Gyergyói-medencében 2015 nyarán végzett empirikus kutatás és kapcsolódó szakirodalom tanulságai alapján a tejtermelés, -feldolgozás és értékesítés folyamatain keresztül mutatjuk be azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják a táj és ember egymást fenntartó kapcsolatát. Az eredmények egy sajátos kettősséget mutatnak. Egyrészt a táj és a társadalom egymásrautaltsága tapasztalható, ugyanis sokak megélhetésében jelentős szerepet tölt be a tájfenntartó gazdálkodás. Ők az élelmiszer-termelésen túl a táj kezelését is ellátják, megelőzve ezzel a táj degradációját, természeti konfliktusokat, megőrizve a vidéki lakosság identitását évszázadokig meghatározó ismereteket, hagyományokat, valamint a táj változatos hasznosításának lehetőségét. Másrészt azonban számos tényező akadályozza a gazdálkodók tudatosságának megerősödését az ökológiai gazdálkodás terén (demográfiai sajátosságok, vállalkozói kultúra, érdekellentétek, együttműködési hajlandóság, munkaerő, EU-s támogatáspolitikai, modernizáció stb.). E tényezők számbavételével a Gyergyói-medence jövőbeli kihívásaira igyekszünk felhívni a figyelmet.

Kulcsszavak: táj, ökológiai gazdálkodás, Gyergyói-medence, tej útja

Abstract. The Role of Landscape In Preserving of Rural Society, the Role of the Society in the Sustainability of the Landscape, the Example of Gheorgheni (Gyergyó)-Basin

Outcome of the farming method in the last centuries is that the landscape of the surrounding environment became as we see it today in the Gheorgheni (Gyergyó)-basin, Harghita county, Romania. In connection with the socio-ecological sustainability of the region, the local community awareness is crucial in landscape sustainability of farming, here in particular livestock farming mainly sheep, goat and cattle breeding and processing of animal products. Based on conclusions of the Gyergyó-basin field research – which was conducted in the summer of 2015 – through the whole process of milk production, -processing and -sales we present the observable relationship between people and landscape. The results came out with a unique dichotomy. From one side they show the interdependence of landscape and society, since many of them make a living from the sustainable farming. In addition to food production these people also maintain their surroundings thus preventing the degradation of the landscape and natural environment and with it preserving knowledge, traditions, that define the identity of the rural population, and the possibility of diverse land use. The other side of the results we found that many factors (demographic features, entrepreneurial culture, conflicts of interest, willingness to cooperate, labour force, financial support provided by EU,

modernization etc.) are blocking the way for farmers to strengthen their awareness concerning the ecological land use. Specifying these factors are we trying to call attention to the challenges in the future of Gheorgheni (Gyergyó)-basin.

Keywords: landscape, ecologic economy, Gheorgheni (Gyergyó) basin

I. BEVEZETÉS

Napjainkban már egyértelmű összefüggés, hogy a globális trendek diktálta modernizáció és fejlődés a vidéki társadalom és a természeti környezet visszafordíthatatlan átalakulását okozzák (Málovics–Bajmóczy 2009). Az átalakulás előrehaladottsága, jellegzetességei, valamint kedvező vagy kedvezőtlen következményei Európa különböző területein eltérően alakulnak, azonban ökológiai szempontból felértékelődnek azok a térségek, ahol az intenzív módszerek helyett a hagyományokon alapuló vagy modern ökológiai gazdálkodás útján tájfenntartó szerepet tölt be a helyi közösség, önmaga számára is számos ökológiai szolgáltatást biztosítva ezáltal (Máté 2007, Hartel 2014).

Bár a különböző közgazdasági, társadalom- és természettudományi megközelítések eltérően közelítenek a fenntarthatóság és az ember általi bioszféra-átalakítás kérdéséhez, abban mégis konszenzus uralkodik, hogy a természet, a természet által biztosított javak és szolgáltatások jelentik az emberi lét alapját (Málovics–Bajmóczy 2009). Az *ökoszisztéma-szolgáltatások* az ökoszisztéma által a társadalom számára biztosított hasznokat jelentik (MEA 2003).¹ Mindezeket a természet addig biztosítja, míg az élőhelyek jó állapotban vannak (Kovács–Bela 2015), másik megközelítésből az ember bioszféra-átalakító tevékenysége nagyban befolyásolja az ökoszisztéma-szolgáltatások minőségét, rendelkezésre állását (Málovics–Bajmóczy 2009). Az ökológiai szolgáltatások előnyeit² a társadalom akkor tudja a legoptimálisabb módon, hosszú távon is kiaknázni, ha kontrollálja saját maga beavatkozó, átalakító tevékenységét azon a szinten, ahol az ökológiai rendszer a legtöbb terméket, szolgáltatást képes az ember számára biztosítani, ezzel egy időben csak a felesleget vonja ki a körfolyamatokból (Lantos 2012). Ez a gondolat már átvezet minket a fenntartható tájhasználat, a tájgazdálkodás fogalmkörébe, ami egy adott táj vonatkozásában tartja szem előtt az ökológiai szolgáltatások megőrzését. Andrásfalvy, Máté és Lantos is kiemeli, hogy a táj működéséhez az ember alkotó módon (is) hozzá tud járulni (Andrásfalvy 2006, Máté 2007, Lantos 2012), ezért a táj ideális közege lehet az ökológiai rend-

---

1 A fogalom négy csoportot különböztet meg. Ezek a termeléssel összefüggő szolgáltatások (pl. élelmiszerek, nyersanyagok), a szabályozó szolgáltatások (pl. klímaszabályozás, árvizek elleni védelem, beporzás), a kulturális szolgáltatások (pl. oktatás, rekreáció, művészeti inspiráció) és a támogató szolgáltatások (pl. tápanyagkörforgás) (MEA 2005).

2 Egyik ilyen kézzel fogható haszon a foglalkoztatásban jelenik meg, bár az ökológiai szolgáltatások és a foglalkoztatás közötti kapcsolatok feltárása nemzetközi szinten is új kutatási irány. Az első vizsgálatok szerint megállapítható, hogy az EU-ban az összes foglalkoztatott hét százalékának (tizenötmillió fő) közvetlenül, míg kb. ötvenöt százalékának foglalkoztatása jelentősen függ az ökoszisztéma-szolgáltatások állapotától. Magyarországra vonatkozó becslésük szerint hazánkban csaknem kilencszáz-ezer ember megélhetését érinti pozitívan a természetes élőhelyek megléte (Kovács–Bela 2015).

szer, ökoszisztéma szolgáltatások megőrzésének. Mindez pedig mindannyiunk számára segíthet megragadni a környezetvédelem és az ember kölcsönös együttműködésének terét, lehetőségét.

Dolgozatunk szorosabban vett tárgyát jelenti a táj és ember kapcsolatának vizsgálata a tájgazdálkodás tevékenységén keresztül. A *tájgazdálkodás* egy komplex, többnyire kisebb táj-terület egységre adaptált hagyományokat, adottságokat és környezetvédelmet szem előtt tartó, integrált technológiákat alkalmazó gazdálkodási formát jelent (Szabó et alii 2013). A tájgazdálkodás során többek közt gondolhatunk erdőgazdálkodásra, gyepgazdálkodásra, vizesélőhely-gazdálkodásra, mezőgazdálkodásra, állattartásra, kertgazdálkodásra. A fogalom meghatározás magában rejtje a hagyományos és a modern szemlélet és módszerek együttes jelenlétét. Ez a dichotóm jelentéstartalom az eddig született vizsgálati megközelítésekben is tetten érhető. Élesen különválnak a hagyomány felől közelítő, a hagyományos tudás érvényességét tárgyaló munkák (Molnár 2014, Máté 2007, Andrásfalvy 2006, Margóczy et alii 2015 stb.), valamint mások a modern szemléletű, ellenőrzött, korszerű, természetvédelmi szempontból is szabályozott ökológiai gazdálkodás létjogosultságát hangsúlyozzák (Roszík 2015, Szabó et alii 2013 stb). Újabban született tanulmányok rámutatnak arra, hogy a hagyományos tudás ötvö-zése a modern agroökológiai ismeretekkel szükségeszerű és hatékony módja lehet a fenntartható tájgazdálkodásnak, azonban kiemelik, hogy ezek összehangolása nagy kihívást jelent az oktatás és a gyakorlat számára is (Fischer et alii 2014, Hanspach 2014, Hartel 2014, Kiss et alii 2016, Ujj–Fehér 2016 stb.).

A hagyományos tudás tájgazdálkodásban betöltött szerepét a 2000-es évek második felétől felerősödő etno-tájökológiai vizsgálatok igazolták (Molnár 2014, Máté 2007, Kiss et alii 2016, Hartel 2014, Margóczy et alii 2015, Andrásfalvy 2006). Mint ahogy napjainkban is meghatározzák az ember és táj kapcsolatát a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatok, nem volt ez másképp korábban sem. A tájban élő emberek a mindennapi munkavégzésnek és lokális életvitelnek köszönhetően mély természet- és tájismeret, gyakorlati tudás, hiedelmek, mondavilág, szokások által kapcsolódtak a tájhoz. E hozzáadott érték megőrzése miatt is válhatott fontossá az Európai Táj Egyezmény megfogalmazása, valamint a tájhoz kapcsolódó kulturális, természeti, szellemi értékek megőrzésére, feltárására vonatkozó törekvések (pl. Magyar Értéktár).

Molnár Zsolt és társai Gyimesben és a Hortobágyon végzett részletes, úttörő munkájának köszönhetően konkrét módszerek és megállapítások születtek a hagyományos tájismeret relevanciájával kapcsolatban. Meglátásuk szerint, mivel a természetvédelem sok szempontból a hagyományos használathoz hasonló természetvédelmi kezeléseket tart optimálisnak, ezért e tudás közvetlenül hasznosítható a természetvédelmi gyakorlatban (Molnár 2014). Azt is alátámasztják, hogy nemzetközi szinten sokfelé megkezdődött a hagyományos ökológiai tudás természetvédelmi célú felhasználása egyrészt ismeretbővítés, másrészt a természetvédelmi kezelések kapcsán. Kiemelik, hogy a hagyományos ökológiai tudás lassabban erodálódik, mint pl. a népviselet vagy a népi építészet, mivel a tájban élő ember a mai napig a mindennapjaiban használja e tudást (Molnár 2014), így a hagyomány nem kizárólag a múlt egyik mozzanatként jelenik meg, hanem ezt a tudást használóik folyamatosan a jelenhez adaptálják (Kiss et alii 2016). Például a hagyományos extenzív gyepgazdálkodás során a pásztorok tudása nagyban elősegítette és elősegíti a legelők fenntartható használatát, a biodiverzitást, az invazív növények elterjedésének megelőzését, állatok egészséges táplálását stb.

A tájgazdálkodás elméleti kereteibe illeszkedik a modern, korszerű és ellenőrzött ökológiai gazdálkodás is. „Az ökológiai mezőgazdaság magában foglalja az összes olyan mezőgazdasági rendszert, amely környezeti, szociális, gazdasági szempontból egyaránt fenntartható, és egészséges termékek, élelmiszerek előállítását biztosítja. Óvja a talaj termékenységét (...) előtérbe helyezi a növények, állatok és a talaj természetes egyensúlyát, célul tűzi ki a mezőgazdaság és a környezet minőségének javítását. Jelentősen lecsökkenti a külső erőforrások bevitelét tartózkodva a szintetikus trágyák és növényvédő szerek használatától. Helyettük a terméshozam és ellenállóképesség növelése érdekében a természet folyamatait engedi érvényesülni” (Roszík 2015: 9). Látható, hogy ez a megfogalmazás csak közvetve utal a hagyományos tudás szerepére. Erre mutat rá Ujj és Fehér tanulmánya, akik az *agroökológia* holisztikus fogalmát hívják segítségül e probléma feloldására. Ugyanis az agroökológiai szemléletű gazdálkodás a hagyományos gazdálkodás jól bevált módszereire és tudományos ismeretekre együttesen támaszkodik (Ujj–Fehér 2016).

Jelen tanulmányban azon megközelítéssel értünk egyet, amely a tájgazdálkodásban az ökológiai gazdálkodás és hagyományos gazdálkodás egymást kiegészítő szerepét hangsúlyozza, egyben fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a beavatkozások és támogatási rendszerek ne csak az ökológiai, hanem a helyi társadalmi, gazdasági szempontokat, a helyiek ökológiai tudását és fenntartható tájhasználati tevékenységét is vegyék figyelembe (Molnár 2007, Kiss et alii 2016, Máté 2007 stb.).

A hagyományos és modern élet- és gazdálkodási mód jellemzőinek együttes jelenlétét már többen leírták székellyföldi vizsgálatok kapcsán is (pl. Kolumbán 2003, Hartel 2014, Horváth 2003). Molnár kutatásai szerint a magyar nyelvterületen a hagyományos tudásnak az ökológiai szelete még szinte minden faluban gyűjthető (Molnár 2014). Azonban a *szorosan kapcsolt szociális-ökológiai rendszer* – azaz amikor a felelős és tudatos döntések sorozatára épül a helyben élő tájhasználat – átalakulása folyamatban van. Jelen van ugyanis az a hozzáállás is a gazdálkodásban, amikor pusztán a munka elvégzése, jövedelemtermelés a cél, a környezeti hatások és következmények értelmezése nélkül. Ennek eredménye lehet, hogy megfelelő tényezők fennállása esetén (tőke, tudás) a hatékonyság, a termelékenység, a modernizáció kerülhet előtérbe. Hartel Dél-Erdélyben végzett kutatásai során szintén arra a megállapításra jut, hogy a fejlett országoktól való szociális, gazdasági elmaradás ellenére a hagyományos tudás és az ökológiai rendszerek állapota sok esetben kiváló maradt. Megállapítja azonban ő is, hogy a hagyományos kultúrtájak lakói nagy része modern típusú fejlődésre, életmódra vágyik. Nemzetközi összefogással jövő tervezésbe vonta be a helyi lakosságot azért, hogy felhívja a figyelmüket és elgondolkoztassa őket a körülöttük lévő értékekre, *Az emberek és a természet jövője Dél-Erdélyben* címmel (Hartel 2014, Fischer et alii 2014). Azért érdemes tehát például a Gyergyói-medence térségét vizsgálni, mert az erdélyi tájak specifikus sajátossága a szorosan kapcsolt, hagyományos szociális-ökológiai rendszerek széles elterjedése, amelyre támaszkodva – körültekintő támogatással – a helyi közösség tudatossága a tájgazdálkodás terén megerősíthető. A Gyergyói-medence adottságai kifejezetten a nagyállattartásnak és ehhez kapcsolódóan a legelőgazdálkodásnak kedveznek, amelyek még napjainkban is egyik legfőbb haszonvételi lehetősége az itt élőknek (Horváth 2003). Ezen adottságaiból és gazdálkodási múltjából adódóan kiválóan alkalmas az ökológiai gazdálkodásra, különös tekintettel az állattartásra, ezért ebben a térségben és ezt a gazdálkodási módot vizsgáljuk.

2. KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

A tanulmány célja röviden bemutatni a Gyergyói-medence természeti, humán és gazdasági erőforrásait, különös tekintettel a tejtermelés, -feldolgozás, -értékesítés láncra; majd ennek a tájfenntartó tényezőit vesszük sorra, kiemelten vizsgálva az ökogazdálkodás, extenzív állattenyésztés, területhasznosítás, kézműves feldolgozási lehetőségeket. Végül a tájgazdálkodást veszélyeztető kihívásokra térünk ki. Mindezzel a táj és társadalom együttműködésének jelenkori lehetőségeire és veszélyeire mutatunk rá.

Mindezek alapján főbb kutatási kérdéseink a következők:

1. A Gyergyói-medence jó vizsgálati terepe-e a tájfenntartó gazdálkodásnak?
2. A helyi társadalom mennyire tudatos a tájfenntartó gazdálkodás terén? Modern ökológiai gazdálkodásra vagy hagyományos ismeretekre támaszkodnak inkább?
3. Mely folyamatok és jelenségek gátolják a tudatos tájgazdálkodás elterjedését, azaz milyen feltételek mellett sikerülhet a helyi közösség érdekeit és a természetvédelmi, tájgazdálkodási szempontokat összehangolva élhető jövőt teremteni a térségben?

Jelen tanulmány a Nemzetstratégiai Kutatóintézet „*Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei – 2015*” című kutatásának eredményeit dolgozza fel. A kutatás alapvető célja volt egyrészt feltérképezni azokat a kisléptékű, térségi, helyi gazdaságfejlesztési módszereket és gyakorlatokat, amelyek elsősorban a helyi erőforrásokra építenek és képesek helyben termelő jövedelmet generálni. Másrészt azonosítani e kezdeményezések akadályait és hiányosságait, a belső gazdasági-társadalmi környezet adottságait (Nagy–Schwarcz 2015). E tanulmány szerzőiként³ a helyi gazdaságfejlesztés és a helyiek tájhoz kötődő értékeinek elemzésében vettünk részt.

Kutatásunk helyszíni terepbejáráson, interjúkészítésen, megfigyeléses technikák alkalmazásán, továbbá dokumentumelemzésen nyugszik. A terepmunkát 2015 folyamán két alkalommal egy-egy hetes időtartamban végeztük július és október hónapokban. A kutatás helyszíne a földrajzi értelemben vett Gyergyói-medence déli részén elhelyezkedő hat, többségében magyarlakta községre (Gyergyóditró, Gyergyóremete, Gyergyóalfalu, Gyergyószárhegy, Gyergyóújfalu, Gyergyócsomafalva), illetve Gyergyószentmiklós és Borszék városára terjedt ki. A terepbejárás során összesen 135 interjú készült, ebből 30 elkészítésében vettünk részt közvetlenül, azonban a kutatás teljes nyersanyaga rendelkezésünkre áll e tanulmány írásakor. Az interjúalanyok kiválasztása célzottan történt a kutatás elején meghatározott témakörök mentén, adott témákon belül pedig azonos interjúvázlat alapján készültek el az interjúk. Jelen tanulmányban azokat dolgoztuk fel információelemzés módszerével – megközelítőleg 40 darabot⁴ –, melyek közvetlenül kapcsolódtak a táj és ember kapcsolatának megértéséhez. Így választottuk ki a gazdálkodókkal és mezőgazdaságban foglalkoztatottakkal (növénytermesztők és állattenyésztők, kerté-

3 A kutatásban a Magyar Idegenforgalmi és Területfejlesztési Egyesület munkatársaiként vehettünk részt.

4 Egy interjúalany nem ritkán több kérdésben is érintett volt, ezért a témánként jelzett számok összege meghaladja a 40-et.

szet, pásztorok – 14 db), kézműves sajtkészítőkkel, kis és közepes élelmiszer-előállítókkal készült interjúkat (6 db). Továbbá megkérdeztünk nagyüzemi tejfeldolgozót is (1 db), egyesületet, szakképzést és vidékfejlesztést koordináló civil szervezetet, LEADER-szervezetet is (9 db), valamint a legelőkérdésben érintett közbirtokosságok, állatorvosok, megyei agrárintézmények tapasztalata is érdekelt minket (12 db). Nagy segítséget jelentett munkánk során a Hargita Megyei Mezőgazdasági Kifizetési és Intervenciós Ügynökség (APIA) munkatársával készített interjú. Mindezek mellett az értékesítési lehetőségek pontosabb felmérése érdekében helyi termék bolttal, védjegy- és márkatulajdonosokkal is készültek interjúk (3 db).

3. A GYERGYÓI-MEDENCE ADOTTSÁGAI ÉS JELLEMZŐI

a. A táji és természeti környezet jellemzése

A Gyergyói-medence a Keleti-Kárpátokhoz tartozó kistrégió; egységes, zárt vidék, melynek természeti viszonyai mindmáig alapvetően befolyásolják az itt élők életét. A mindössze 2000 km² kiterjedésű medence abban tűnik ki a közeli medencék köréből, hogy azoknál magasabban helyezkedik el, szinte minden oldalról hegyláncok veszik körbe (Bajtalan et alii 2012). A medence határait északról a Kelemen-havasok, nyugatról a Görgényi-havasok, délről a Hargita vulkanikus vonulatai jelentik, míg keletről a Gyergyói-havasok mészköves, gyűrődéses hegyvonulata zárja le a medencét. A geológiai kettősség több egyedi jellegzetességet rejt magában. A különböző alapkőzetből eredő bázikus és savas talajok együttes jelenléte miatt gazdagabb az élővilág, az eltérő minőségű legelőknek köszönhetően pedig a Gyergyói-medencében készített sajtok nagyon változatosak, magukon viselnek bizonyos helyi, karakteres (ún. terroir-) jellegket.

A terület jelenlegi képét ma is meghatározza a nedves rétek, lápos, mocsaras területek, főként a kaszálók, illetve az időszakosan víz borította területek nagy aránya. A medence területének nagy részét mezőgazdasági területek, kaszálók és legelők képezik, de nagy területeket fednek le erdőségek is, amelyek főként tűlevelűek, kisebb részben pedig lombhullató és vegyes erdők (Vincze et alii 2011). Az évi középhőmérséklet 5-6°C, a júliusi 14°C alatt, a januári -9°C körül alakul, télen gyakori a -30°C. Ezek a tényezők Románia leghidegebb területévé teszik a Gyergyói-medencét. A székelyek úgy tartják, hogy „*Gyergyóban kilenc hónapig hideg van és három hónapig nincsen meleg*” (Murádin 2003: 11).

A zord időjárás, a rövid tenyészidőszak, valamint a domborzati és talajadottságok alapvetően nem kedveznek a növénytermesztésnek. A természetből a Kárpát-medencére jellemző kultúrnövények jelentős része kiszorult, míg bizonyos növények terméshozama az adottságoknak köszönhetően alacsonyabb. A gabonafélék közül az árpa, zab, illetve rozs termesztése volt jellemző, ezenkívül a kukorica, burgonya, káposzta, hagyma, len és kender termesztése vált még számottevővé. A növénytermesztéshez képest az állattenyésztés számára kedvezőbbek a természeti adottságok, aminek köszönhetően a legeltetéses nagyállattartásnak alakultak ki hagyományai. Állatfajták tekintetében ez elsősorban a szarvasmarhaféléket, a juhokat és a kecskéket jelenti; sertést és szárnyasokat jellemzően saját szükségletek kielégítése céljából neveltek (Horváth 2003).

b. Társadalom és közösségek állapota

A Gyergyói-medencében a népességszám alakulása kedvezőtlen tendenciákat mutat. Gyergyószentmiklós népessége az elmúlt két évtizedben 17,4%-kal, az egész kistérségé⁵ pedig 13,4%-kal csökkent. Ez azt jelenti, hogy a kistérségi népességszáma 57 250 főről 49 545 főre csökkent 1992–2011 között (Bajtalan et alii 2012). A tendencia legfőbb okai a természetes fogyás, valamint az elvándorlás (Bajtalan et alii 2012). A kistérség etnikai szempontból viszonylag homogén, 2011-ben 91,7% volt a magyar lakosság aránya.

A foglalkoztatás és munkanélküliség helyzetét vizsgálva a statisztikai adatok alapján nehéz megítélni a reális képet. A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy az 1991-es foglalkoztatottsági adatokhoz viszonyítva (1991–2013 között) felére csökkent a foglalkoztatottak száma a Gyergyói-medencében (Kálmándy-Pap et alii 2015), azonban kutatásunk során is tapasztaltuk, hogy nem tekinthetők egyértelműen munkanélkülinek azok, akiknek nincs bejelentett állásuk. A rendszerváltást követően ugyanis sokan visszakapták a kollektivizálás előtti földtulajdonukat, azonban ezek újrászervezése, modernizálása, felszerelése elmaradt, így a családi gazdaságok elsődleges szerepe az önellátás maradt (Horváth 2003), kívül maradván a gazdasági aktivitás hivatalos statisztikáin. Sokan közülük aktívan részt vesznek családjuk gazdálkodásában vagy vállalkozásában, hozzásegítve a családot a minél nagyobb fokú önellátáshoz, ezáltal a megélhetés biztosításához. A foglalkoztatottság visszaesését magyarázza továbbá, hogy a gyergyószentmiklói ipari üzemek leépültek, bezártak. Nem jelentek meg nagyobb foglalkoztatók a gyergyói településeken, viszont több kis- és középvállalkozás alakult, melyek összességében rendkívül nagy jelentőséggel bírnak (Kálmándy-Pap et alii 2015).

Bár alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézmény is elérhető a térségben, többen kihangsúlyozták, hogy az oktatás színvonala nem kielégítő, probléma továbbá, hogy a szakoktatás terén a munkaerőpiaci igények és a képzési kínálat nincs összehangolva. Tanfolyamok, szakképzések terén jelentős szerepet vállalnak civil szervezetek – részben EU-s támogatásokból –, azonban nem lehet kizárólag ezekre alapozni. A releváns ágazatokban (faipar, mezőgazdaság, textilipar, turizmus) is jelentkező szakemberhiány a kivándorlásnak is köszönhető. Általános tapasztalat, hogy a jó szakemberek külföldre mennek, magasabb fizetésért. „*Nagy az elvándorlás, mindig a java megy el*” – számolt be egy gyergyóalfalui vállalkozó. A fiatal réteg szinte teljesen hiányzik a gazdaság vérkeringéséből. A helyzet talán a mezőgazdaság terén a legdrasztikusabb: Hargita megyében a regisztrált gazdálkodók 11%-a 40 év alatti, 53%-a 60 év feletti!⁶ Fontos azonban azokat a példákat is látni, miszerint a kivándorlók külföldi tapasztalatszerzés (tudás-, tőkegyarapítást) követően hazajöttek, és saját vállalkozást indítottak. A fiatalok külföldi tapasztalatszerzése, azt követő hazatérése két szempontból is kívánatos. Egyrészt a helyiek nyelvismerete hiányos, holott kulcsfontosságú lenne az érvényesülés szempontjából. Másrészt pedig a vállalkozói tudás, kultúra esetleges. Sok vállalkozó szemléletéből hiányzik a hosszú távon való gondolkodás, a széles látókör, az összefüggések és a fejlődés szükségszerűségének megértése a hagyományos ágazatokban (pl. mezőgazdaság), valamint a szolgáltató szektorban is (pl. turizmus-ven-

5 A Gyergyói Kistérség a kutatás célterületével majdhogynem azonos. A kistérséghez még Vasláb települése tartozik (1921 fő), valamint nem esik bele a kutatásban érintett Borszék városa.

6 Az APIA vezető munkatársának szóbeli közlése alapján.

déglátás). Mindezt Horváth is leírja, aki a rendszerváltozás egyik leglényegesebb negatív következményének tartja a termelők, vállalkozók szervezetlenségét és a szakmaiság hiányát (Horváth 2003).

A helyi közösség állapotában és az együttműködés tekintetében kettősség jellemző. Bizonyos területeken a közösségek relatív gyengeségével, hiányos, erőtlen helyi összefogással és következetlen érdekképviseléssel találkozunk. Például többen beszámoltak arról, hogy az ARBOR néven elindult vállalkozói összefogás a kezdeti harmonikus működés ellenére, mára már egyéni érdekekkel átszőtt csoportosulássá vált, többen kiléptek, csatlódtak. *„Pedig a közösségért kell fellépni, ez volt az eredeti célja. Még létezőnk, de jelenleg elég nehézkes a működése, újra fel kellene építeni az egészet. (...) Korábban megbíztunk egy menedzsmentet, és az nagyon megvezette az egyesületet”* (Az ARBOR egyik vállalkozó tagja). Sokan megjegyezték, hogy a gyergyóiak elég nyakasak, nehezen tudnak kimozdulni saját komfortzónájukból, kevés bennük az újítási hajlam és innovációs képesség. Az egyik megyei intézmény munkatársa így fogalmazott: *„A székely ember betokosodott, nehezen ragad rá bármi is... Gyergyóban ráadásul az emberek naivabbak, maradiabbak. Az örmények is azért választották Gyergyót, mert könnyebb volt megvezetni az ottani embereket a kereskedés, kupecskedés során. Ez kicsit még ma is így van”*.

A vállalkozói együttműködések, kapcsolatok egyik oldalról tehát esetlegesek, más területeken ugyanakkor kiemelkedő együttműködési hajlandóságot és közösségi összefogást tapasztalhatunk, melyek – feltételezéseink szerint – a helyiek erős identitásán és személyes kapcsolathálón alapulnak. A kettősség okainak feltárása önálló kutatás, tanulmány témája lehetne. Például egyes vállalkozások működésében meghatározó a bizalom mind nyersanyagbeszerzés, -eladás vagy -csere, munkaerő-kiválasztás tekintetében, amely magatartás közösségi alapon alakul/alakult ki és a beszámolók szerint informális kapcsolatokra épül. Ez nyilvánvalóan a hagyományos közösségből öröklött, és mutatja a közösség viszonylag jó állapotát ezekben a falvakban. Biztató az is, hogy kialakulni, megerősödni látszik egy tudatos, felelősségteljes vállalkozói réteg. Számos vállalkozóval, gazdálkodóval készített interjúban került elő a hosszú távon való gondolkodás, az emberekbe vetett bizalom fontossága, a társadalmi és környezeti értékekre való odafigyelés, a helyi erőforrásokra való építkezés, a példamutatás, valamint a szülőföldön való érvényesülés jelentősége. *„Emberarcú vállalkozó vagyok, akarok bízni a munkatársaimban, a partnereimben, nem 32 oldalas szerződéseket kötni (...) Célul tűztem ki, ha Ausztriában 70-80 éves vállalkozások lehetnek, legyenek itt is. Négy gyerekem van. Példát kell mutatni, lássák a jót, és folytassák a vállalkozást (...) Úgy végzem a munkámat, hogy kedvük legyen folytatni itt helyben”* (gyergyóalfalui vállalkozó). *„A pénzt nem autóba, új házba fektetem be, hanem az emberekbe, mert az fogja előrébb vinni a céget”* (gyergyószentmiklósi vállalkozó). A biztató erőforrások sorában említhetjük a hagyományos tudást a természet kincseiről, valamint egyes szakmákban is jelen van a tradicionális tudás, melyet nem csak egyéni szükségletekre alkalmaznak, hanem gyakran gazdasági haszonná is formálják a helyiek, leggyakrabban a szürkegazdaság berkeiben maradvá (gyógynövények, erdei gyümölcs, gombák, kézműves sajtok, faipar stb.). Mindez részben a természet közelségéből fakad, amely még városon is jellemző.

c. Gazdasági erőforrások

Hargita megyére, ezen belül a Gyergyói-medencére is igaz, hogy a sajátos, töredezett domborzati adottságok miatt periferikus, zárt helyzetben van, ami befolyásolja gazdasági szerkezetét is (Horváth 2003): egyrésztől kevésbé kapcsolódott szervesen az országos, nemzetközi gazdasági életbe – mindössze néhány ágazat terén tapasztalható nemzetközi kapcsolódás (pl. faipar, textilipar) –, ugyanakkor tetten érhető a helyi identitás gazdaságformáló szerepe, a helyi szereplők aktív részvétele a vállalkozói, gazdasági életben. A relatív elzártsággal való, régóta tartó küzdelem a térség belső erejét erősítette meg, amelynek köszönhetően a hiányosságok ellenére az előbbieken is említett vállalkozói kör alakulhatott ki, melynek képviselői a helyi, belső erőforrásokra alapoznak, mind humán, mind természeti, mind gazdasági szempontból.

Bár a Gyergyói-medence gazdasága, fejlettsége az egyik leggyengébb Hargita megyében, mégis számos erőforrásra támaszkodik. Az egyik legfontosabb gazdasági erőforrás a térségben maga az agrárium, ezenbelül külön említhetjük a jelen lévő állattartást. A gazdaság szerkezetéről elmondható, hogy a gazdasági súly és a foglalkoztatás szempontjából jelentősen eltér az egyes ágazatok jelentősége. Míg GDP szempontjából a szolgáltató szektor adja a megyei termelés közel felét, harmadát az ipar, a mezőgazdaság mindössze 10%-ot tesz ki, addig a foglalkoztatás terén az agráriumban a lakosság harmada, az iparban a negyede, a szolgáltatások ágazatában pedig csaknem 38% dolgozott 2011-ben. A vállalkozásszerkezetben a mikrovállalkozások jelenléte dominál (80-90%), ugyanakkor az országos átlaghoz képest magasabb a kis- és közepes vállalkozások jelenléte (Hargita Megye Tanácsa 2012.). A GDP-hez nem járul hozzá, de a különböző fokú önellátás is jellemző a családoknál, ennek számszerűsítése azonban igen nehéz. Horváth Székelyföldről szóló részletes leírásában azt közli, hogy a 2000-es évek elején a mezőgazdasági nyilvántartás szerint Hargita megyében a teljes mezőgazdasági terület 87%-a volt jogi személyiség nélküli családi vagy egyéni gazdaság művelésében. Kiemeli, hogy e csoportba tartozó gazdaságok termelése ritkán haladja meg az önellátást (Horváth 2003). Hargita megye agrárfejlesztési stratégiája Romániai viszonylatban 37%-ra teszi az önellátó gazdaságok által megművelt földterülete arányát (2000-es adat), hozzáteszik, hogy ez Magyarországon 3% (HMAS 2009).

A Hargita megyei gazdaságok átlagos mérete mindezekből kifolyólag rendkívül kicsi európai viszonylatban (HMAS 2009), az APIA közlése szerint más megyék elérik az ötvenhektáros átlagos birtokméretet, míg Hargita megyében alig hét hektár jut egy gazdaságra, a kiemelkedő gazdaságoktól eltekintve pedig három hektár a legjellemzőbb méret. A birtokstruktúra mellett a termelési szerkezet is szemlélteti a térség adottságait. Az országos átlagnál nagyobb arányban vannak jelen a legelőként (37%) és kaszálóként (40%) hasznosított területek, Románia viszonylatában ez 23 és 10%. Mindez előrevetíti, hogy nagy potenciállal rendelkezik a térség az extenzív állattartás terén (HMAS 2009).

Sokan foglalkoznak háztáji gazdálkodással; ez az öngondoskodás sokak esetében a szegénység elleni egyéni stratégia egyik eszköze (Horváth 2003). Egy eszenyői idős ember így fogalmazott: *„A nyugdíj mellé a levágott szénát el szoktam adni. Sokan csinálják hozzám hasonlóan. A lakók szinte kivétel nélkül a mezőgazdaságból élnek, ugyanis más lehetőség nem igazán kínálkozik. A ház mellett állatokat tartanak, kiskertet gondoznak, ezzel is csökkentve a napi kiadásokat, ugyanis így nem kell költeni a tejre, tojásra, zöldség, gyümölcsre”*. Másik fontos erőforrása a térségnek az erdőállomány, az ehhez kapcsolódó faipar és faipari ismeretek. Jelentős faállománnyal rendelke-

zik a térség, legtöbb faluban több fafeldolgozó üzem vagy famegmunkálással foglalkozó vállalkozás is működik. Erős a közbirtokossági rendszer, amely érdekérvényesítő szerepe mellett jelentős vagyonnal (földterület, faanyag, pénz) is rendelkezik, amely az interjúk tapasztalatai alapján változó mértékben áll a helyi közösségek tényleges szolgálatában. Az egyik gyergyóújfalui fafeldolgozó így fogalmazott: „*Újfalun közvetve több mint 30 család él a fából legálisan. (...) A közbirtokosság egy közös tulajdon volt, (...) annak a jövedelméből tartották fenn a közösség intézményeit. Ma a családok lenyelik, bankbetétbe halmozzák fel. Körkörös, erőforrásokat felélő életmód van, ami nem fejlődik semmilyen irányba.*”

Megfelelő szakértelem birtokában álló gazdák, vállalkozók portáin találkozhatunk minőségi helyi élelmiszerekkel, alapanyagokkal. Családi gazdaságok, mikrovállalkozók körében az utóbbi években többen fogtak neki kézműves termékek előállításának és értékesítésének (pl. szappan, kozmetikumok, érlelt sajtok, gombából készült termékek). Munkánk sokrétűségénél fogva ezek számszerűsítése még várat magára, de annyi bizonyos, hogy számuk eléri a félszázas nagyságrendet. E mellett a terepen azzal is szembesültünk, hogy az elmúlt, körülbelül tíz évben számos olyan élelmiszer-feldolgozó jött létre, amely magas hozzáadott értékű, prémium kategóriás termék előállítását célozza kisüzemi körülmények között, ami elsősorban sajt, lekvár, szörp, gyógyteakeverék-előállítást jelent. Térségi szinten becslésünk szerint 10-20 ilyen vállalkozás azonosítható.

Többszintű értékesítési lehetőségek jellemzőek egészen az árucserétől kezdve, a házhoz szálításon, havi vásárokon át, térségi üzletláncokig, valamint nemzetközi kapcsolatokig (elsősorban faipar), emellett védjegyek, regionális márkák (Góbé, Székely termék, Transilvania Autenticha) segítik az áruk értékesítését. Még ha nem is gazdasági mutatókkal kifejezhető értelemben, mégis pozitív hatással van a helyi gazdaságra a barter, azaz az árucseré. Még a nagyobb vállalkozások esetében is előfordul, hogy bizonyos szolgáltatásért, termékért áruval fizetnek. Jellemző cseretermékek: tejtermékek (sajt, túró), liszt, kenyér, fa, de akár szolgáltatás is (szerelés, javítás).

Nem utolsósorban említjük a természeti környezet adta erőforrásokat. A páratlan természeti, táji, kulturális, gasztronómiai környezet egyrészt a turisztikai szektor számára rejt nagyon sokféle lehetőséget (pl. téli sportok, aktív időtöltés, vendéglátás), gyakorlatilag minden feltétel rendelkezésre áll a turizmus jövedelemtermelő ágazattá válásához, amire mindeddig nem került sor.⁷ Másrészt meghatározza a gazdálkodási lehetőségeket, erőforrásokat is, melyekről már említést tettünk az előzőekben (élelmiszer-előállítás, gazdálkodás, faipar stb.).

Összességében egy gyenge gazdasági-társadalmi helyzetkép és zord természeti környezet táruul élénk a Gyergyói-medencét vizsgálva, azonban olyan rejtett és kevésbé rejtett erőforrások is megtalálhatóak, amelyek felismerése és fenntartható használata igenis számottevő a térség lehetőségei, fejlődése szempontjából.

---

7 Horváth részletes székelyföldi turisztikai vizsgálatai, valamint a jelen tanulmány alapját jelentő átfogó kutatás turisztikai eredményei rámutatnak a legfőbb hiányosságokra, okokra (Horváth 2010, Nagy-Schwarz 2015). Azok részletes bemutatása nem tárgya a dolgozatnak.

4. TÁJFENNTARTÓ ÉS KÖZÖSSÉGMEGTARTÓ GAZDÁLKODÁSFORMÁK A GYERGYÓI-MEDENCÉBEN

a. Termelés: hagyományos gazdálkodás és ökológiai gazdálkodás

A Gyergyói-medence ökológiai értelemben és a haszonvétel szempontjából is egy rendkívül komplex és sokszínű táj, amelyet csak teljes összefüggésrendszerében lehet értelmezni. A gazdálkodás lehetőségeit, a helyi társadalom berendezkedését, a kultúrában megjelenő sajátosságokat, az élet minőségét mind-mind alapvetően meghatározza az a természeti, táji környezet, amelyben kialakult. A közelmúltig még sok helyütt megőrzött hagyományos, természetkímélő tájgazdálkodás hatására a térség természeti értékekben gazdag; az élővilág és a tájszerkezet pedig olyan diverzitást mutat, amelyet Nyugat-Európában már nehezen találni (Hartel 2014, Vincze 2011).⁸

Az állattartás helyben fennmaradt hagyományai kiváló alapot nyújtanak az ökológiai gazdálkodás elterjedésének, emellett a birtokstruktúra és a technológiai színvonal is segíthet az öko- és biogazdálkodás elterjedésében (HMAS 2009). „*Nem voltak nagy mezőgazdasági fejlesztések, innovációk Erdélyben, ez abból a szempontból előny, hogy a környezet nem szenvedett kárt, szinte minden terület öko. A kisgazdaságok általában csak kritikus helyzetben használnak vegyszert*” – magyarázta az egyik megyei szervezet képviselője. A helyi, kis és családi gazdaságok egy része alacsony gépesítettségű, a hegyoldalakon található földek műveléséhez pedig speciális és drága eszközök szükségesek, amelyeket csak kevesen engedhetnek meg maguknak. A mezőgazdasági támogatási struktúrának köszönhetően e téren sok minden változott az elmúlt években. A megyei kifizetéseket koordináló szervezet képviselője szerint „*a pályázatoknak köszönhetően minimum megduplázódott a gépek száma az elmúlt 6-8 évben*”. Nem véletlenül, hiszen „*korszerű eszközök nélkül, a hagyományos módon nagyon nehéz megélni a családi gazdálkodásból*” – ahogy egy gyergyóditrói interjúalany fogalmazott. Megoldást a gépkörök alakulása jelenthetne, azonban ezek alapját jelentő bizalom és kompromisszumkészség csak elvétve jellemző. Ennek ellenére a hagyományos paraszti együttműködés, és kölcsönös munkavégzés, a *kaláka* hagyománya máig fennmaradt és számos területen találkozhatunk vele, medenceszerte. Egy szárhegyi gazda például így ragadta meg az együttműködést: „*A trágyát ingyen kapjuk zöldségért cserébe. Mindenki segít mindenkinek. Figyeljük és vigyázzuk egymás földjeit*”.

A medencében gyakoriak az 1-2 hektáros *nadrágszíjparcellák*, de számos település határában ennél is kisebb földdarabok, néhány száz vagy ezer négyzetméteres birtoktestek uralják a tájképet. A külterületek legnagyobb része legelő vagy kaszáló, a szántók jellemzően a lakóházakhoz közelebb fekvő, jobb talajadottságú területeken található. Érdekes tendencia azonban, hogy az európai uniós területalapú támogatási rendszer hatására a kisméretű, helyiek kezében lévő szántók aránya lecsökkent, mivel a legelők után – kevesebb munka mellett – nagyobb támogatás jár hektáronként, így inkább átállnak gazdasági racionalitásból legelőgazdálkodásra. Így alakul ki a legelőgazdálkodás kettőssége, egyrészt fennmaradnak a hegyi legelők, amelyet kiegészítenek a medence rosszabb termékenységgű, illetve szántóföldi területekből átalakított legelői. A helyiek

⁸ Ezt támasztja alá például, hogy a Gyergyói-medence déli része a települések és közvetlen környezetük kivételével szinte teljes mértékben NATURA 2000 terület (<http://natura2000.eea.europa.eu/#> térképadatbázis alapján)

szerint a szántók település körüli aránya kiváló fokmérője az adott községben lakók hozzáállásának is. *„A falu körüli szántók mennyisége megmutatja, hogy mennyire aktív mezőgazdaságilag a település. Ha sok a legelő, kaszáló az gyanús: nem művelik a szántókat, hanem hagyják füvesedni, így több területalapú támogatást kapnak”.*

Hargita megyei statisztikai adatok alapján tudjuk, hogy a megyében az országos átlagot meghaladja a szarvasmarhatartó gazdaságok száma, valamint az állatállomány átlagos mérete is. A Gyergyói-medencére vonatkozóan részletes adatokkal nem rendelkezünk, de az empirikus tapasztalatok alapján elmondható, hogy a térségre a kisméretű marhatartó gazdaságok jelenléte jellemző. Az állomány nagy része tejelő, a húsmarhatartás csak mostanában kezd újra meghonosodni. A juh- és kecsketartás jelentőségét tekintve alul marad a tehéntartással szemben, de ez is jelentős ágazat a térségben. A feldolgozásra kerülő tej döntő hányada a 3–5, illetve az ettől nagyobb, 5–20 tehenes gazdaságokból származik, nagyobb, néhány száz as állományú gazdaság csak elvétve található a térségben, ugyanakkor az 1–2 tehenes kisgazdaságok száma számottevő. A felkeresett nagyobb állatállománnyal dolgozó gazdaságok többnyire istállóban tartják állataikat, legtöbb munkafolyamatot gépesítve végzik el, az állatok által adott tejmennyiséget és -minőséget, illetve a szaporítást mesterségesen befolyásolják. A szakirodalom szerint arányuk rendkívül elenyésző a térségben (Horváth 2003).

A tej minősége szorosan összefügg az állatok táplálásával. A gyergyói legelők a növényzet minősége és fajtagazdagsága szempontjából is megfelelőek. A legelők jelentős részén gyógynövények is megtalálhatók, melyek egyrészt kedvezően hatnak az állatok egészségére, másrészt a tej minőségét, tartalmát is jelentősen mértékben javítják. *„Az itteni kaszálók, legelők még most is nagy kincsnek számítanak, sokan járnak a csodájára, az öregek tudták, hogy kell gazdálkodni”* – mondta egy mezőgazdasági szakember. A legeltetést kiegészítő takarmányozásban a korszerű fajták és módszerek nehezen honosodnak meg, annak ellenére, hogy egy-egy új fajta vagy eljárás költségigénye nem is haladná meg a jelenleg használt fajtákét vagy technológiáikét. Valójában a takarmányozás terén alapvetően szemléletváltásra – akár az ökológiai szemlélet megerősítésére is –, illetve tudásátadásra lenne szükség. Sokan egyszerűen információhiányból fakadóan nincsenek tisztában a minőségi takarmányozás lehetőségeivel és fortélyaival. Egy megkérdezett állatorvos véleménye szerint *„nincs náluk ésszerű gazdálkodás. (...) Ebben lehetne rajtuk segíteni, megmutatni nekik, hogy hogyan kell gazdálkodni, mert csak mondják, hogy tudnak, de nem tudnak”.* Ugyanez igaz az istállók állapotára is. Az egyik gazdaszervezet képviselője hozzátette: *„az állatjóléti normák betartására alkalmatlanok a régi istállók, ezért most építésekkel egy olyan istállótípuson dolgozunk, amelyek megfelelnek a modern elvárásoknak, de a táj egyedi jellegére is tekintettel vannak”.* Ilyen téren van még hova fejlődnie a gazdaságoknak, de öröndetes, hogy van helyben olyan, aki tájbarát megoldást igyekszik találni.

A pár hektáron gazdálkodó családok, kis és közepes állományú állattartók közt több gazdálkodói típust azonosíthatunk. Az *önjelölt ökogazdák* pusztán birtokuk méretéből adódóan gazdálkodnak hagyományos módszerekkel. Vannak, akik tudatosan választották az *ökológiai gazdálkodást*. Harmadik csoportban találjuk azokat, akik a nagyobb hozam érdekében nem nélkülözik a vegyszereket, amit nem ritkán gépesítve oldanak meg, annak ellenére, hogy a gazdaság mérete ezt nem feltétlenül indokolja. Az előbb említett két típusba tartozók azok, akik a táj és ember kapcsolatát fenntartják, tájalkotó tevékenységet folytatnak.

Az önjelölt ökögazdák kismértékű fejlesztéseket is csak ritkán tudnak megvalósítani, az új technológiákat – többnyire életkori sajátosságaik miatt – nem alkalmazzák, az öröklött tudást, a helyi adottságoknak megfelelő módszereket részesítik előnyben (pl. kaszálás, legeltetés, trágyafelhasználás). Céljuk elsősorban az önellátás, minél kisebb anyagi ráfordítással, emiatt sokkal nagyobb a kétkezi munka aránya. A kaszálás is jellemzően emberi erővel, illetve kisebb kaszagépekkel, a széna szállítása pedig általában állati erővel történik. Az idősebb generáció körében előfordul még az igavonó állattal történő szántás is. Ezzel a mezőgazdaság egyik környezeti tehermentéséről, a dízel üzemanyag elégetéséből származó szennyezésektől kímélik meg a környezetet. Természetesen ez a legtöbb esetben megint csak nem tudatos választás eredménye, hanem pusztán kényszerűség. Az ilyen kis gazdaságok jellemzően – elsősorban anyagi okokból – teljesen vegyszermentesen gazdálkodnak saját konyhakertjeikben, apró szántóik tápanyagutánpótlását az állattartásból keletkező szerves trágyával oldják meg, így zárva az ökológiai gazdálkodás körforgását: a növénytermesztés-állattartás összefüggő rendszerét. Ezek a gazdák a rendszeres kaszálással hozzájárulnak a rétek fajdiverzitásának fenntartásához, hiszen számos növényfaj csak a kezelt legelőkön találja meg a kedvező életfeltételeket. Az így kezelt, mozaikszzerűen elhelyezkedő területek és a közöttük elhelyezkedő bokor- és fasorok, árkok együttesen adják a gyergyói táj jellegét, amely évszázadok alatt épp ezeknek a gazdálkodási módoknak köszönhetően nyerte el mai formáját. A szétaprózott, mozaikos tájszerkezet hátrányai főleg gazdasági jellegűek, hiszen a szétszórt területek csak jelentős többletköltségekkel művelhetők, amely a gazdaságok versenyképességét csökkenti. Fontos megjegyezni, hogy e gazdálkodói csoport ökológiai tudatosságának megerősítése, támogatása kulcsa lehet a gyergyói táj fennmaradásának, ugyanakkor számos tényező akadályozza e téren az előrelépést. Jelentős akadály a megszokott művelési formák megváltoztatásának nehézsége az idősebb generációk esetében. Több példával találkozhatunk, ahol a fiatalabb, Nyugat-Európát megjárta vagy tanfolyamokat végzett gazdák konfliktusba kerülnek szüleikkel a gazdaság jövőjével kapcsolatban, mivel bátrabban mernek innovatív fejlesztésbe fogni, amelyeket az idősebb generáció kockázatosnak tart. *„Édesapám kiszállt a vállalkozásból, mert nem tudtunk megegyezni a gazdálkodás mikéntjéről”* – mesélte egy fiatal gazdálkodó. Az ellentét háttérben az áll, hogy a fiú több hónapot töltött Svájcban és Németországban biogazdaságokban.

Az ökögazdálkodást folytatók másik csoportját azok a gazdák alkotják, akik tudatosan választották ezt a gazdasági formát, és a környezeti szempontokon kívül a prémium minőségű termékek magasabb áron való értékesítésének lehetősége is motiválja őket. Az ökológiai szemlélet jegyében gazdálkodnak, és elsősorban azért termelnek bio módon, hogy az általuk előállított termék semmiféle káros hatással ne legyen az emberre és a környezetre. Egy jó példa erre a felkeresett gyergyóújfalu gazda hozzáállása: *„Nálam a marha partner, nem pedig erőforrás. Ebben a partnerségben szeretnék közelebb kerülni a természethez”*. Kutatásunk során lényegesen kevesebb olyan gazdálkodóval találkoztunk, akik kizárólag azért választják ezt a gazdálkodási formát, hogy általa nagyobb jövedelemre tegyenek szert. Természetesen ez a vélemény is jelen van a gazdálkodók körében: *„Patriotizmusból nem érdemes biová válni, csak akkor, ha megfizetik”*. Sokkal inkább a meggyőződés, az örökségbe kapott vagy megvásárolt föld és tájkép megőrzése az elsődleges motiváció, ugyanis a támogatási rendszer nehezen teljesíthető követelményei, a bürokratikus minősítési folyamat és maga az ökológiai gazdálkodási mód elsajátítása elég nagy befektetett munkát és utánajárást igényel, amelyet kevesen vállalnak fel pusztán anyagi megfon-

tolásból (Révai 2015). Ezt támasztja alá az újfalusi gazda hozzáállása is: *„Az öko minősítés jó lenne a piac szempontjából, de Romániában inkább csak bürokrácia. Inkább a bizalmi kapcsolatban, egyenes beszédben hiszek”*.

A felelősen gazdálkodó családok számára mintaként szolgálhat és egyben segítséget jelenthet egy 2015 tavaszán alakult parasztszövetkezet, amely tizenöt, hasonló elveket valló gyergyószéki gazda alapításával jött létre. A megalakulás célja, hogy összefogja és segítse a családi gazdaságokat, amelyek a természettel összhangban, nem nagyüzemi mezőgazdasági módszerekkel, hanem ökológiai módon szeretnék működtetni gazdaságukat. Ötvözni szeretnék a korszerű gazdaságot a hagyományos paraszti tudással. Nem a paraszttromantika feltámasztása a céljuk, hanem egy modern, organikus alapokon működő mezőgazdasági rendszer létrehozása. A szövetkezet vezetője így fogalmazott: *„Ne egy paraszttromantika legyen belőle, hanem a családok megélhetése a cél. Azt az örökséget szeretnénk továbbvinni, ami a 30-as években megszakadt. De nem ugyanazt akarjuk csinálni, mint nagyapáink, hanem azt, amit most csinálnának, ha nem akadt volna meg a fejlődés”*. A kezdeményezés mögött egy svájci egyesület áll, amely egyrészt különböző hitelkonstrukciók révén segít a gyergyói gazdáknak a tejlő marhaállomány megújításában, másrészt szakmai támogatást nyújt a tejtermelés teljes vertikumában, a fejestől a sajtkészítésig, valamint a takarmánykezelésben és rétgazdálkodásban is. A szövetkezet szándéka a fenntartható gazdálkodás és önellátás népszerűsítése, a kis családi állattartó gazdálkodók érdekképviselete, piacra jutásuk megszervezése, mezőgazdasági témájú oktatási programok lebonyolítása, a termelés vertikumának felosztása. A szervezet vezetője szerint a szövetkezethez való csatlakozás egyfajta felelősségvállalás a jövő generációkért, elvetve a jelenleg uralkodó pénzalapú paradigmát. A szövetkezet jelenleg körülbelül húsz gyergyószéki gazdát tömörít, de a létszám folyamatosan növekszik, főleg a fiatal gazdálkodók csatlakoznak az együttműködéshez. A gazdák a közös munkával hosszú távon az állattartás minél szélesebb vertikumát szeretnék lefedni a tenyésztéssel, a tejlő állományon át a hústermelésig. Az ökológiai állattenyésztés egyik legfontosabb irányelve a haszonállatok jóllétének biztosítása. Mivel a Gyergyói-medencében ez a hagyományos gazdálkodási forma, így ennek népszerűsítése a szövetkezet egyik legnagyobb feladata. Komoly probléma, hogy az idősebb gazdák nincsenek tisztában az állatjólléti előírásokkal, az istállók, hodályok szűkek és nem szellőznek rendesen. Ökológiai szempontból a szabadtartás népszerűsítése lenne előremutató, hiszen ennél a tartási módnál folyamatos a tejhaszonvétel, az állatok is kedvük szerint szabadon mozoghatnak, és legelésükkel, taposásukkal, a talajt folyamatosan trágyázva fenntartják a táj évszázadok alatt kialakult karakterét. Hogy miért nem népszerű e kezdeményezés minden gazda számára? A választ a szemléletben kell keresni. A szövetkezet vezetője így fogalmazott: *„Nehéz ehhez a fajta életszemlélethez gazdákat tálni, mert mindenki a megélhetése utána fut, maximalizálni akarja a profitját”*.

b. Feldolgozás

A tehéntartás, tejtermelés hasznát sok tényező befolyásolja. A jelenlegi termelési és eladási árak mellett az egy-két tehenes gazdák nem tudnak költséghatékonyan termelni, bevételeiket pedig csak direkt értékesítéssel tudják maximalizálni, így ők a feldolgozás szempontjából nem számítanak mértékadó csoportnak, holott a tájfenntartás szempontjából fontos tevékenységük. A tapasztalatok szerint a tej átlagos felvásárlási árának (0,6–1,2 lej/liter) sokszorosát lehetséges a közvetlen értékesítéssel realizálni (2-3 lej/liter), emiatt még olykor a nagyobb állatállomány-

nyal (8–12 tehén) rendelkező gazdák is szállítanak házhoz tejet. Legnehezebb helyzetben azok a gazdaságok vannak, amelyeknek 3–10 tehene van, mivel támogatás csak tíz jószág felett jár, támogatás nélkül pedig a hivatalos gazdálkodással együtt járó adóterhek kitermelése is nehézséget okoz(hat). Megoldást a minőségi termék-előállítás felé való elmozdulással lehetne elérni, illetve a termelői oldal szövetkezésével, azonban egyelőre mindkettő gyerekcipőben jár a Gyergyói-medencében. E téren az ökológiai gazdálkodók és az előbb bemutatott szövetkezet is előremutató. Ha egy gazda a tejét nem nyers tejként értékesíti, hanem kézműves sajtot készít belőle, és két hónapig érleli, úgy már az egy literre eső eladási ár 0,6–1,2 lej helyett 3 lej körül alakul. Bár ez ugyanannyi, mint a fentebb írt közvetlen tejértékesítés egy literre eső értéke, azt is látni kell, hogy a tej házhoz szállítására nincs akkora kereslet, hogy minden gazdát az eltartson.

A tejkvóta utolsó évében, azaz a 2013/2014-es évben a Hargita megyei tejtermelők összesen 43 felvásárló felé értékesítették a nyers tejet, ezeknek a hetvenöt százaléka (32 db) a megyén belüli felvásárlónak minősült (HMTECS 2013), ami azt mutatja, hogy a megtermelt tej túlnyomó részét a megyében dolgozták fel. A Gyergyói-medence termelőinek többsége egy székyudvarhelyi tejipari középüzem, illetve néhány kisebb helyi üzem felé értékesít. A tejtermelők szempontjából általános probléma a tej alacsony, illetve folyamatosan változó felvásárlási ára, ez ellen a közös tejbegyűjtők megszervezésével, a közös értékesítéssel tudnának védekezni, ám jelenleg az ilyen típusú szövetkezés gondolata sokaktól távol áll. Arról nem is beszélve, hogy a közös és magasabb áron való értékesítés nagy bizalmat, fegyelmet és figyelmet kívánna meg a gazdálkodóktól, konkrétan azt, hogy – akár a feldolgozók, akár a maguk által meghatározott minőségi mutatók érdekében – mindenki alávesse magát a tehéntartás közösen kidolgozott, szigorú kritériumrendszerének. A termelők mellett a feldolgozók részéről is megfogalmazódott számos probléma, amelyek nehézkessé teszik a piacon való megmaradást (import tej miatt kialakuló árverseny, változó minőségű alapanyag). Az alapanyag begyűjtését a felkeresett üzem községi szinten is segíti, tejbegyűjtő pontok kialakításával. Az alacsony felvásárlási ár miatt sokan mégis csak önellátásra, sajt készítésre vagy árucserre formájában hasznosítják a tejet.

A tejfeldolgozás teljesen más szintjét, minőségét képviselik a kézműves sajt készítőik, amelyek részben a Caritas vidékfejlesztési tevékenységének, képzései révén váltak egyre népszerűbbé a Gyergyói-medencében. Bár a kereslet, az ízlés lassan alakult ki a svájci minta alapján készülő érlelt sajtok iránt – mivel Gyergyóban a friss sajt készítésnek van nagy hagyománya –, még így is megéri a kistermelőknek feldolgozott formában, sokszoros értékben eladni tejet (20–30 lej/kg áron értékesítik a sajtokat). Három-négy sajt készítő már prémiumkategóriájú terméket képes előállítani, sokan még tanulják a technológiát, meglátva benne a többletjövedelem lehetőségét. *„Volt, aki azt mondta, hogy nincs neki ideje ennyit matatni a sajttal, jó neki a friss sajt. Aztán amikor a következő piacon, egy érlelt sajtot áruló a vele szemben lévő standnál 100 kiló sajtot adott el egy nap alatt, míg ő csak 5 kilót, újra jelentkezett a tanfolyamra”* – ecsetelte a helyzetet a svájci képzési program egyik szervezője. A helyi, hagyományos eljárással készített friss sajtok, illetve a svájci technológiával készített érleltebb sajtok között lényeges minőségi különbség van, elsősorban szárazanyag-tartalmukat illetően. Az alpesi típusú sajtoknál a tejben található szabad vizeken kívül a sajt készítés során a kapilláris vizek eltávolítását is elvégzik (többek között a jó minőségű oltóanyag, valamint a hatékonyabb préselés révén), míg a helyi hagyományok alapján készült sajtok esetében, főként az egyszerűbb körülmények, technológia, illetve a leegyszerűsít-

tett folyamatnak köszönhetően főként a szabad vizeket távolítják el, a kapilláris vizeket, valamint a savó egy részét nem. Míg az alpesi sajtok szárazanyag-tartalma hetven százalékos, addig a hagyományos friss sajtoknál ez körülbelül ennek fele, harminc százalék. A friss sajtok esetében, ha savó is marad a sajtban, az hosszú távon megkeseríti azt, a hagyományos eljárással készült sajtok így nem alkalmasak a hosszú ideig tartó érlelésre.

Az EU-s csatlakozás óta nem csak az állatjóléti normák szigorodtak, hanem a tejfeldolgozásra vonatkozó előírások is változtak. A kisebb gazdálkodók jelentős része ezen előírásokat túlzónak, túl merevnek tartja, az esztenákon fejt tej esetében pedig sokszor betarthatatlanok, pl.: nincsenek olyan hűtőkapacitások, amivel az előírt hőmérsékletre (4°C) tudnák hűteni a tejet a fejestől számított egy órán belül. Valamint a higiéniai szempontok betartása is sok helyen gondot jelent, így sokan felhagytak a kisebb gazdák közül a hivatalos tejértékesítéssel az utóbbi években.

c. Értékesítés

A helyi közepes és kistermelők számára jó értékesítési lehetőséget kínál az egyes védjegyekhez való csatlakozás (jellemzően Góbé, Székely termék, Transylvania Authentica). E kezdeményezések előnye abban gyökerezik, hogy jó minőségű termékek és eladható arculat mellett az adott régió ismertségét növelhetik, amely visszahat az élelmiszer-termelésen kívüli ágazatokra is, valamint az egységes fellépés és a regionális vagy etnikai vonatkozás a termékek piaci versenyképességét is növeli nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is (Gáll 2011). Ezen előnyökön túl a szűkebb-tágabb térség gazdag mezőgazdasági kultúrájának megőrzését, a helyi gazdaság megerősítését is célozzák, hiszen támogatják a helyi termékeket, növelik a fogyasztói tudatosságot. Meglehetősen eltérő tartalommal működő rendszerek különböző célokat tűztek ki maguk elé. Míg a Székely termék kezdeményezés politikai alapon indult Hargita Megye Tanácsa koordinálása alatt, a Transylvania Authentica civil szférában gyökerezik a Polgár-Társ Alapítvány által, addig a Góbé Termék üzleti alapon nyugvó, termékkereskedelmi márkává nőtte ki magát, jóllehet a legnagyobb sikereket elérve (Gál 2011).

A védjegyek célja, hogy a fogyasztók számára garantálják a megvásárolt termékek vagy igénybe vett szolgáltatások minőségét, autentikus jellegét, helyi kötődését. Hasonlóan, a helyi termékek felkarolásán keresztül a helyi gazdaság fejlesztésének, erősítésének szándéka vezérelte a Góbé termék kereskedelmi márka kialakítását is. A Merkúr üzletláncot is működtető cég szándéka szerint a Góbé a Székelyföldön előállított, immár nyolcféle csoportba sorolható termék márkája, amely nem is annyira az etnikus, mint inkább a területi kötődést hivatott kifejezni. Habár kezdetben a cél a székelyföldi eredet jelölése volt, a Góbé termékek egyre inkább a prémiumkategória felé pozicionálódnak. Ez részben a tudatos marketingtevékenységnek és kommunikációnak köszönhető, részben olyan üzletpolitikai döntéseknek, mint az olcsóbb ár-kategóriájú termékek számára újabban kialakított másik kereskedelmi márka bevezetése.

A Góbé – annak ellenére, hogy tisztán kereskedelmi márka – a mögé tett marketingmunka miatt, a székelyföldi kötődés erőteljes hangoztatása okán egyre inkább közösségi márkaként viselkedik. Ezzel már jelentős eredményeket ért el bizonyos rétegek és vásárlói csoportok – egyelőre a székelyföldi városi réteg, illetve a tehetősebb és tudatosabb magyarországi vásárlói kör – fogyasztói szokásainak átformálásában. Mind a Góbé, mind a Székely termék védjegy vagy a Transylvania Authentica termékei között szép számmal találhatók tejtermékek, elsősorban kéz-

műves sajtok. A Góbé termékek forgalmának hatvan-hetven százalékát ez a termékcsoporthoz biztosítja (Schwarcz et alii 2015). A tudatos fogyasztói magatartás kialakulásáról még mindenki visszafogottan nyilatkozott, azonban az jó hír, hogy az irányok már kezdenek kirajzolódni, valamint a lehetőség megvan a táji léptékkal előállított helyi termékek vásárlására. Egyik tejtermelő például úgy látja, hogy „*alakul ki az a réteg, aki megfizeti a minőséget. Azonban az átállás [biotermesztésre] két év, amit túl kell élni, de úgy érzem, hogy mégis csak van súlya, ha rajta van a csomagoláson, hogy ökológikus gazdálkodásból származó termék*”. Több feldolgozó szerint a fogyasztói döntések nagy részénél – a minőségi termékek megjelenése ellenére – a termékek ára számít leginkább, ezért is veszélyes az olcsóbb importtermékek térnyerése a piacon. Hargita megye a Székely termék védjeggyel rendelkező termelők piachoz juttatása céljából szervez havi vásárokat különböző településeken, ahol szintén megjelennek a termelők friss, feldolgozott tejtermékekkel.

4. A TÁRSADALOMMEGTARTÓ ÉS TÁJFENNTARTÓ TÉNYEZŐK

A felvázolt tejtermelés, -feldolgozás, -értékesítési lánc szemléletes példa a táj és társadalom kölcsönös megtartó erejének bizonyítására, hiszen valamennyi eleme tájhoz kötődik és táji szinten működik. Az egymást fenntartó szerep gazdasági súlyának számszerűsítésére alkalmatlan kutatási módszerünk, ugyanakkor fel tudunk sorolni számos tényezőt, amely közvetlenül és közvetetten hozzájárul a gyergyói táj és társadalom fennmaradásához. A tájfajták fenntartásának és használatának vannak szimbolikus (felelősség a jövő generáció iránt, étel-miszer-önrendelkezés stb.) és praktikus (pl. helyi viszonyokhoz alkalmazkodott fajták) okai is (Bela–Balázs 2009), mindezekre a Gyergyói-medencében is találunk példákat. Mi ehhez hasonlóan gazdasági és társadalmi tényezőket különböztetünk meg táj és ember egymást fenntartó kapcsolatában.

A *gazdasági faktorok* között – melyek inkább a praktikus okokhoz állnak közelebb – megemlíthetjük, hogy a táji adottságokhoz alkalmazkodott fajták tenyésztése, termesztése és a kíméletes termelési mód kiszámíthatóbb termésmennyiséget, ezáltal egyfajta biztonságot jelent a gazdálkodók számára (Bela–Balázs 2009). Azt is tudjuk, hogy a munkaidényes technológiák arányaiban több munkalehetőséget, jövedelmet biztosítanak a helyiek számára – akár a szociálisan hátrányos helyzetű, valamint mezőgazdasági tevékenységet folytató, de napi megélhetéssel küzdő széles rétegek számára is –, valamint a helyi termékekből származó közvetlen bevétel, megélhetés is ezt a kapcsolatot erősíti. Továbbá a biodiverzitás szempontjából gazdag legelőkön legeltetett állati eredetű élelmiszerek jobb beltartalmúak és minőségűek, magasabb hozzáadott érték elérését biztosítják, ami jövedelmezőség szempontjából szintén a helyi gazdaságban realizálódik. Mindez hosszú távon a világpiac bizonytalanságától való függetlenedés felé mozdíthatja el a térséget. Bár a globális gazdaság szempontjából csekély jelentősége van a Gyergyói-medence táji erőforrásainak és konkrétan a szarvasmarhatartásnak, valamint a tejtermelésnek, azonban helyi gazdaságélénkítő és önrendelkezést erősítő szerepe annál jelentősebb.

A *társadalmi faktorok* között fontos megemlíteni a hagyományos ismeretek és a modern ökológiai szemlélet ötvözéséből eredő komplex tudást és szemléletmódot, mely egyedülállóvá, felkészültté teszi/teheti a Gyergyói-medence gazdálkodóit. Továbbá egy olyan folyamat is körvonalazódik, amely során a kevésbé átalakított természet iránt vágyók, illetve az ökológiai gaz-

dálkodásban jártasabb gazdálkodók bevándorolnak, a medencébe költöznek, szintén megújulás felé mozdítva el a helyi közösséget. A hagyományos tudás és ismeretek fenntartását sok tanulmány és dokumentum kívánatosnak tartja. Az ökológiai gazdálkodás során mindez a 21. század elvárásai szerint képes tovább élni. Erre jó példa az a fiatal gazdálkodó, aki 15 éve költözött vissza vidékre azzal a céllal, hogy ökológiai gazdálkodásba kezdjen. A hagyományos tudás fontosságáról így nyilatkozott: „Az öregektől sok hasznos dolgot tanultam, népi megfigyeléseket, amelyekkel az időjárás lehet előre jelezni, az aratást, vetést lehet jól időzíteni. Például egy öregember meg tudta mondani tavasszal, hogy a méhésznek nem lesz abban az évben akácméze. Csak úgy, a természet jelei alapján”.

A táji erőforrásokhoz való kötődésnek a helyi társadalom szempontjából egyik legfontosabb hozadéka az identitás megőrzése és a helyben maradás. Vajdasági migrációval foglalkozó kutatások kiemelik, hogy a vajdaságiak elvándorlásában fontos szerepe volt annak, hogy a privatizáció következményeként elvesztették az ökológiai-természeti örökségükhöz való hozzáférésüket (tulajdon, használat), vagyis a gazdasági erőforrásként is használható természeti, ökológiai kincsek (termőföld-, víz-, erdővagyon) nem magyarok kezébe, kezelésébe kerültek (Gábrity 2015). E folyamat a Gyergyói-medencét is veszélyezteti, többek között azért, mert a földrelés világszerte terjedő jelensége kutatások szerint egyre inkább gyűrűzik be Európába, egyik legveszélyeztetettebb térségnek pedig a kelet-európai országok tekinthetők (Franco et alii 2013). Bár a telekkönyvek rendezetlensége megnehezíti, a földek viszonylag alacsony ára épp ösztönzi a külföldiek földhöz jutását. A veszély realitását jelzi, hogy bizonyos források szerint Románia az EU-ban első helyen áll a külföldiek birtokolta földterület mérete szempontjából (Gyergyai 2016). A helyi közösség által végzett tájgazdálkodás ilyen téren is óriási jelentőségű.

Az említett gazdasági és társadalmi tényezők mind visszahatnak a környezetre és a természet értékeinek megőrzésére. A tej útján bemutatott kisléptékű gazdálkodási mód és kíméletes tájhasználat (kaszálás, legeltetés, trágyafelhasználás, szabadtartás, diverz birtokszerkezet stb.) a táj fenntartható kezelését is jelenti. Ennek köszönhetően a természet hosszú távon is képes az ember számára ökológiai szolgáltatásokat biztosítani. A következő fejezetek tárgyát képezi annak bemutatása, hogy miért nem követi minden gazdálkodó ezt a gyakorlatot.

5. VESZÉLYEK ÉS KIHÍVÁSOK A GYERGYÓI TÁJ ÉS TÁRSADALOM FENNMARADÁSÁBAN

Összességében azt látjuk, hogy a Gyergyói-medencében kézzel fogható a táj és a helyi közösség egymást erősítő együttműködése, de számos negatív folyamat is tapasztalható, melyek korlátozzák ennek jelentőségét. Ezek a következők:

a. Tájdegradáció, tájsebek: a nagyüzemi fakitermelés, valamint a külszíni kőfejtés jelentős méretű tájsebeket okoztak a medencében. A bezárt kőbányák rekultiválására mindeddig kevés figyelmet szenteltek. Ezek a tájsebek bár pontszerűen jelentkeznek, mégis jelentős beavatkozásnak számítanak az ökológiai folyosókba, rendszerekbe, ezzel együtt erőteljesen rányomja a bélyegét a tájképpel együtt a növény és állatvilágra (Hegyeli 2011). Ugyanígy megbontja a tájgazdálkodás komplex rendszerét egy-egy letarolt erdőterület vagy nagyüzemi művelés és/vagy erős vegyszerezés alatt álló szántóterület.

b. Különböző szemléletből fakadó érdekellentétek: elég csak a tejtermelésnél maradni, látjuk, hogy a tájgazdálkodás elterjedését, újrafelfedezését számos érdekellentét nehezíti. A hagyományos módon gazdálkodók körében jellemző, hogy nem nyitottak új technológiák, fajták alkalmazására vagy épp a tájfajták újrafelfedezésére, a tudatos ökológiai gazdálkodásra. Mindez életkori sajátosságokra, berögzült módszerekre, információhiányra vezethető vissza, vagy egyszerű piaci megfontoláson alapul, rövid távú anyagi haszonszerzés reményében. Ez a szemléletmódbeli különbség sokszor generációkon, családon, falun belül is ellentéteket szül, aminek hatására inkább elmegy a fiatalok kedve a gazdálkodástól. Hartel kutatásai is alátámasztják, hogy bár Erdély számos vidékén fennmaradtak a hagyományos tudás és tájhasználati formák, az ott lakók többsége modern típusú gazdasági fejlődésre, életmódra vágyik (Hartel 2014).

c. A helyi érdekek és a hosszú távon való gondolkodás csorbulása más téren is tapasztalható. *A közbirtokosságok gazdálkodása*, különösen a fa értékesítése kapcsán több esetben egyéni, rövid távú érdekeket szolgál, mivel a közel monopolhelyzetben lévő, külföldi tulajdonú fafeldolgozó számára értékesítik a fa nagy részét, ezzel pedig a kisebb fafeldolgozók, helyi vállalkozók ellehetetlenülését okozzák. *„A probléma az, hogy a közbirtokosságoknak jelenleg nem érdeke, hogy helyieknek adják el a fát, ha a multi több pénzt ígér nekik. A célja az, hogy tönkre tegyen ezzel minden céget a térségben”* (fafeldolgozó vállalkozás vezetője, Tekerőpatak). A tejszövetkezetek között is akadnak olyan példák, amelyek mindössze a támogatások igénybevétele miatt szerveződnek és nem az együttműködés, az érdekképviselés, a tapasztalatcsere céljából alakulnak.

d. Munkaerőhiány is tapasztalható olyan hagyományos szakmában, mint a pásztorkodás, és valószínűsíthetően a gyarapodó medveállomány és az alacsony fizetség miatt a jövőben sem várható, hogy a pásztorélet többeknek vonzó lehetőséget jelentene. Ráadásul a legelőterület mérete és az állatlétszám alapján kötelezően előírt számuk túlságosan alacsony ahhoz, hogy a pásztoroktól elvárható lenne a modern, fenntartható, környezetkímélő és ökológiai szemléletű legelőkezelés.

e. Ökológiai szempontból a pásztorok fontos feladata lenne többek között, hogy *szakaszosan legeltessenek*, ehelyett az általános gyakorlat szerint a legjobb területekre hajtják ki az állatokat, mialatt sok terület elgazosodik, továbbá a nehezen megközelíthető területeket felhagyják – azok beerdősülnek, így a legelőkre jellemző gazdag flóra eltűnik. Molnár javaslata, hogy a legelők megfelelő természetvédelmi kezeléséhez valójában egy új szakmára lenne szükség, a *természetvédelmi pásztorra* (Molnár 2014).

f. A mezőgazdaság gazdasági, foglalkoztatásbeli súlyának növekedését nehezíti a *földtulajdonok rendezetlensége*, amely miatt sokan nem tudnak fejleszteni, támogatásokat igénybe venni, esetleg használaton kívüli területeket kezelésbe vonni. A rendezetlenség a külföldiek földszerzésének ugyan ideig-óráig gátat szab, de óriási kihívás lesz az agrárium számára a földhasználók, birtoklevelek, telekkönyvek összehangolása, tulajdonjogok letisztázása. Mindez egy városból kivándorló szavaival: *„Nagyon nehéz volt földet venni, mert nem tiszták a tulajdonviszonyok, nehéz, több hónapos munka utánajárni, hogy kik az örökösök, tőlük, hogyan lehetne megszerezni a földet. Nehéz olyan gazdálkodót találni, akivel lehet földet cserélni, egyezkedni. Makacsok az emberek”*. Az egyik önkormányzatnál dolgozó így számolt be: *„Felkeresett egy ember, hogy a földjéről elloptak 2000 fát, megvannak a papírjai a földről, de nincs tulajdonba helyezve, ezerlejes büntetést kapott, mert nem tudta bizonyítani, hogy övé a terület”*.

g. A természetvédelem és gazdálkodás közti érdekellentétek is nehezítik a helyi erőforrások fenntartható használatát. Az EU-szerte védett barnamedve- és farkasállomány lokális elszaporodásáról számoltak be interjúalanyaink. A nagyvadak veszélyeztetik a hegyi legelőkön tartott állatokat, de a gazdáknak nincsenek eszközeik az állomány kezeléséhez. A gazdálkodók érdekei sérülnek azáltal is, hogy bár a harismadár zavartalan költését lehetővé tévő legelő-, illetve kaszálóhasználatot többléttámogatással jutalmazza az uniós mezőgazdasági politika, ám így csak augusztusban válnak kaszálhatóvá a területek, ez az időpont azonban már olyan késői a széna beltartalmának, minőségének szempontjából, hogy téli takarmányozásra egyáltalán nem alkalmas. Molnár Gyimesben végzett kutatása alapján arról számolt be, hogy az agrár-környezetgazdálkodási támogatások egységesítették a kaszálás idejét, ennek következtében az előírt és a helyiek által kívánatosnak tartott időpontok közötti eltérés miatt romlott a széna minősége és mennyisége, a legeltetés lehetősége, egyben jelentősen csökkent a kezelés diverzitása is (Molnár 2014). E tendencia megállítására érdekében szükséges lehet az AKG-programok helyi lehetőségekhez, hagyományos tudáshoz való igazítása. Az európai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a természetvédelmi kezelések nem eléggé hatékonyak a hagyományos extenzív gazdálkodási technikák kiváltására. Ennek egyik oka, hogy a természetvédőkre Európa-szerte jellemző, hogy a természetvédelmi kezelést zömmel biológiai problémának tekintik, figyelmen kívül hagyva a helyi lakosság érdekeit, egyben azt, hogy gyakorlatilag a táj aktív kezelését ők (is) végzik (Molnár 2014).

b. Az EU-s támogatáspolitikát olyan téren is gátolja a tájgazdálkodás térnyerését, hogy egyrészt a változó feltételekre a kisgazdálkodók nem tudnak gyorsan reagálni, de ennél nagyobb probléma, hogy támogatás csak tíz jószág felett jár, támogatás nélkül ugyanakkor a hivatalos gazdálkodással együtt járó adóterhek kitermelése is nehézséget okoz(hat). A hullámszerűen változó piaci viszonyok és a pályázati rendszer az egyes szereplők elkülönülését eredményezik a gazdálkodásban. Azt is kiemelte az egyik szakember, hogy az sem feltétlenül jó környezeti szempontból, ha a gazda törvényeknek akar megfelelni. Például most már kötelező betonozott trágyatárolót építeni, a gazdaság méretétől függetlenül. *„Ezek a szabályok értelmetlenek a kis, 2-3 tehenes gazdák esetén, viszont a törvény nem tesz különbséget közöttük és a 100 tehenes gazda között”* – mutatott rá az észszerűtlenségre. Mindez oda is vezethet, hogy még a termelés jövedelmekiegészítő szerepe is gazdaságtalanná válhat, a szabályoknak való megfelelés nagy energiát igényel, aminek köszönhetően sok gazdaság ellehetetlenülhet. Gyimeshez hasonlóan lehetséges folyamat, hogy sokkal inkább a szigorú szabályozás miatt hagynak fel a gazdálkodással, mintsem az intenzifikálás, gépesítés miatt. A támogatáspolitikából és piaci versenyből eredő érdekellentétek, nehézségek sora nagyon hosszan folytatható, de azok hiánytalan felsorolására ezúttal nem vállalkozunk.

6. MEDDIG LESZ GYERGYÓI TEJ, GYERGYÓI TÁJ?

Összefoglalásként álljanak itt kutatási kérdéseinkre adott válaszok, valamint ezekkel kapcsolatos további javaslataink. Elsőként azt a kérdést tettük fel, hogy a Gyergyói-medence jó terepe-e a tájfenntartó gazdálkodás vizsgálatának? Bár előzetes várakozásaink voltak a téma relevanciájával kapcsolatban, hiszen több dokumentum és tanulmány kiemeli, hogy a Gyergyói-medence

állattartó hagyományából és természeti adottságaiból kifolyólag ideális terep az ökológiai gazdálkodásra, mindezt az interjúink is alátámasztották. Számos mezőgazdasági szakember, gazdálkodó nemcsak felfigyelt, hanem bele is vágott az ilyen szemléletű gazdálkodásba, sőt a megalkult szövetkezet jó hátteret biztosít a további elterjedésnek, tudatosság megerősödésnek.

Második kérdésünket megválaszolva elsőként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy munkánk nem kifejezetten a hagyományos gazdálkodás feltárására irányult, csak részleges információink vannak e téren, ugyanakkor a téma további feldolgozása kapcsán érdemes lehet célzottan a Gyergyó vidékén fellelhető hagyományos táj és gazdálkodói tudást feltárni. Ennek hiányában azt állapítottuk meg csupán, hogy a Gyergyói-medence térségében átmeneti állapot rajzolódik ki a szorosan kapcsolt és szétválasztott szociális-ökológiai rendszerek között. A társadalomban egyszerre van jelen egyrészt a hagyomány tudatos alkalmazása, a tájjal való együttélés képessége; másrészt a megélhetésért történő, ökológiai összefüggések megértése nélküli gazdálkodói szemléletmód és eszközrendszer, harmadrészt pedig a tájfenntartást, innovációt, diverzitást és jólétet előtérbe helyező ökológiai gondolkodásmód.

Többen felhívják a figyelmet arra, hogy az ökológiai tudatosság elvesztését, a tájtól való elidegenedés folyamatát nem megváltoztathatatlan tényként kell kezelni, hanem a helyi ember tudatos döntése szerint visszatérhet a tájba, ha a helyi gazdaság termékeit részesíti előnyben, ökológikus gazdálkodást folytat, a helyi közösség életébe bekapcsolódik, a helyi hagyományokat és ismereteket újra tanulja, megéli (Lantos 2012). A Gyergyói-medence lépéselőnye e tekintetben abban áll, hogy több közösségi és egyéni kezdeményezés mutat tájfenntartó jellemzőket.

Tanulmányunk utolsó fejezetében számos jelenségre felhívtuk a figyelmet, melyek gátolják a tudatos tájgazdálkodás elterjedését, arra is utaltunk néhány pontban, hogy milyen feltételek mellett sikerülhet a helyi közösség érdekeit és a természetvédelmi, tájgazdálkodási szempontokat összehangolva elérni a jövőt teremteni a térségben.

Az egyik alapvető kérdés a gyergyói táj jövője szempontjából – de akár Hargita megye vagy Székelyföld vonatkozásában is –, hogy mennyire fogja befolyásolni a táj arculatát, minőségét, ha az EU-s mezőgazdasági források szélesebb körben elérhetővé válnak a jelenleg gazdálkodók és a potenciális fiatal gazdálkodók számára. Mit fog okozni, ha nagyobb mértékű lesz a gépesítettség, valamint, ha a nagyüzemi mezőgazdaság nagyobb mértékben jelenik meg a térségben. Az állattartás, illetve a tejtermékek feldolgozásában a jelenleg működő vállalkozások, családi gazdaságok többnyire nagy munkaerő-igényű, kézműves módszereket alkalmaznak, mely nagy szerepet játszik a jó minőségű termékek létrehozásában és a táj kezelésében. A gépesítés, a kemikáliák széles körű használata, az automatizmusok rendszerbe építése és ezáltal bizonyos folyamatok felgyorsítása (pl. állatok inszeminációja vagy a sajtkészítés vagy akár a tojástermelés kapcsán) viszont veszélyezteti a természetes folyamatok működését.

Emellett kérdéses, hogy lesznek-e a jövőben olyan fiatal gazdálkodók, családok, akik továbbvizik az állattartás, tejfeldolgozás jelenleg élő hagyományait. Ez lényeges kérdés az ökológiai, tájfenntartó gazdálkodás szempontjából is, hiszen kulcsfontosságú, hogy akár csak a jelenlegi mértékben is, de fennmaradjon ez a gazdálkodási típus, vagy az egyre tudatosabb gazdálkodásnak köszönhetően elterjedjen. Egyik interjúalany szerint „a gazdálkodók között van néhány megszállott diplomás szakember”, de ezt a folyamatot közösségi szinten szükséges erősíteni, mert a gyergyói táj jövője szempontjából elengedhetetlen, hogy nagyobb arányban legyenek olyan fellelősen gazdálkodó családok, akik felismerik az ökológiai gazdálkodás jelentőségét. Az is fontos,

hogyan ez a gondolkodás a helyben élő emberekben is tudatosuljon, és a fogyasztói döntések során elsősorban a helyi, megbízható forrásból származó termékeket részesítsék előnyben.

A tanulmányunkban a tájfenntartó gazdálkodást állítottuk középpontba, bár jól látható, hogy majdhogynem több akadályozó, mint ösztönző tényezőt tudtunk felsorolni. Arra kívánunk ezzel felhívni a figyelmet, hogy a Gyergyói-medencében napjainkban még tetten érhető hagyományos tudás, a kialakulni látszó tudatos ökológiai gazdálkodók köre, valamint a megfelelő természeti környezet is jelen van, de ez a rendszer a tudásátadás megszakadásával, a földtulajdontól való eltávolodással, a nagyüzemi technológiák nagyobb arányú elterjedésével, értékesítési nehézségekkel egyik napról a másikra felbomolhat és megszűnhet. Ezért azt látjuk, hogy az európai agrártámogatási rendszernek kiemelt figyelemmel, speciális támogatásokkal szükséges ösztönöznie nemcsak a természetvédelmi célú gazdálkodást, hanem azzal összehangoltan a tájgazdálkodást, a tájfenntartást, valamint az itt élő emberek megélhetését és tudásának megőrzését is. Azt is tapasztaljuk, hogy nem szükségszerűen magasabb szintekről kell várni a megoldást és nem kizárólag gazdasági megközelítésből, esetleg szerkezetváltást sürgető megoldások léteznek, hanem a tájhoz való viszony rehabilitálásával is érhetünk el eredményeket a vidéki társadalom megtartása terén, ahogy azt a bemutatott alulról szerveződő parasztszövetkezet teszi. Ha a jövőben a tájhoz való viszony nem a tájalkotó magatartáshoz áll majd közelebb, akkor előre jelezhető a természeti környezet látványos romlása, ami várhatóan társadalmi problémákkal is együtt fog járni. Esetleges túlnépesedés, túlhasználát csökkenti a természetes táj kiterjedését, ökológiai szolgáltatások minőségét, ezáltal az emberi életkörülmények romlásnak indulnak (hulladékok felhalmozódása, gyenge minőségű és mennyiségű élelem stb.). Az elnéptelenedő területeken viszont a kultúrtáji sajátosságok és értékek, egyedi vonásai elveszhetnek (Ocskay 2007).

Fontos azonban Hartel eredményeit is figyelembe venni. A társadalomnak erős igénye van a modern életmód, jobb infrastruktúra, magas hozamok (stb.) iránt, így olyan megoldásokat szükséges keresni, amelyek egyensúlyt teremtenek ezen igények és a tájgazdálkodás előnyös hatásai között (Hartel 2014). Véleménye szerint ezt a kihívást esélyként kellene felfogni arra, hogy Kelet-Európa ne ismétlje meg azokat a hibákat, amelyeket a Nyugat elkövetett (Hartel 2014). Arra is rámutattunk, hogy mivel a tájhasználati döntések többnyire helyben születnek, szükséges a helyi tudás és igények integrálása is a természetvédelmi, agrártámogatási rendszerekbe, ehhez azonban szükséges lehet az ökológiai értékek, az ökológiai gazdálkodással kapcsolatos területi szintű adatbázisok összeállítása, fenntartása.

Végül fontos megjegyeznünk, hogy a közösségek, bizalom hiánya is komoly veszély lehet a táj erodálódása szempontjából. Számos vidéken a gyors haszonszerzési célú tájhasználatot a rögzült társadalmi és birtokviszonyok korlátozták, emellett helyi intézmények is nagy szerepet vállaltak ebben (pl. közbirtokosságok). Ez is mutatja, hogy a helyi ember csak közösségekben képes funkcióját betölteni a tájban, a közösség tartja fenn azokat a helyi társadalmi feltételeket, amelyek a tájalkotást egyáltalán lehetővé teszik (kultúra, intézmények, ismeretek) (Lantos 2012). Az tehát bizonyos, hogy ha a helyi közösségek erősek, valamint összehangoltan, egymással együttműködve képesek fellépni, sokkal nagyobb eséllyel aknázhatják ki a lehetőségeket és teremthetnek a többség számára kedvező, hosszú távon fenntartható gazdálkodási feltételeket a térségben.

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Andrásfalvy Bertalan (2006). Biofilia, az élő természettel való kapcsolat. In: Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. 134–138.
2. Bajtalan Hunor–Blénessy Gabriella–Deák Attila–Szabó Tamás (2012). A fenntartható Gyergyóért: a Gyergyói Kistérség fejlesztési alternatívái. In: *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* (9) 75–92.
3. Bela Györgyi–Balázs Bálint (2009). Az agro-biodiverzitás gazdasági-társadalmi összefüggései. In: Ángyán József–Bela Györgyi–Horváth Zoltánné (szerk.): *Tájgazdálkodás, tájfajtak, génmegőrzés – konferencia kötet*. Országgyűlés Mezőgazdasági Bizottsága, Budapest. 103–106.
4. Fischer Joern–Hanspach, Jan–Hartel Tibor–Mikulcak, Friderike–Milcu, Andra (2014). *Az emberek és a természet jövője Dél-Erdélyben*. Fenntartható Tájak Munkacsoport Kiadványa. <http://docplayer.hu/257555-Az-emberek-es-a-termeszet-jovoje-del-erdelyben-viitoruloamenilor-si-al-naturii-in-sudul-transilvaniei.html> (Letöltve: 2016. október 1.)
5. Franco, Jennifer–Borras, Jr. Saturnino–Alonso-Fradejas, Alberto–Buxton, Nick–Herre, Roman–Kay, Sylvia–Feodoroff, Timothé (2013). *The Global Land Grab*. Transnational Institute, Amsterdam. <https://www.tni.org/files/download/landgrabbingprimer-feb2013.pdf> (Letöltve: 2016. október 1.)
6. Gábrity Molnár Irén (2015). Identitás, vándorlás és etnikai folyamatok a Vajdaságban. In: Fábrián Attila (szerk.) *Otthon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron. 161–186.
7. Gáll Zoltán (2011). Fából vaskariká? Avagy: Lehet-e a székely termék világmárka? In: *Pro minoritate* (2011. nyár) 54–72.
8. Gyergyai Csaba (2016). Népszavazáson döntenének külföldiek földvásárlásáról. <http://kronika.ro/agrarvilag/nepszavazason-dontenenek-a-kulfoldiek-foldvasarlasarol>
9. Hanspach, Jan–Hartel Tibor–Milcu, Andra–Mikulcak, Friderike–Dorresteijn, Ine–Loos, Jacqueline–Von Wehrden, Henrik–Kuemmerle, Tobias, Abson, David–Kovács–Hostyánszki Anikó–Báldi András–Fischer Joern (2014). A Holistic Approach to Studying Social-Ecological Systems and Its Application to Southern Transylvania. In: *Ecology and Society* 19 (4) <http://www.ecologyandsociety.org/vol19/iss4/art32/> (Letöltve: 2016. október 1.)
10. Hargita Megye Tanácsa Elemző Csoport (HMTECS) (2013). *Jelentés. Tejtermelés Hargita megyében*. (HMTJ/2 (2013/12/10). http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2013/12/HMTJ002_TEJTERMELESHR_122013_HU_FINAL.pdf (Letöltve: 2015. október 30.)
11. Hargita Megye Tanácsa (2012). *Építsünk biztos jövőt! – Hargita Megye Tanácsa Középtávú Gazdaságfejlesztési Programja – 2012–2020* http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2015/01/Biztos_Jovo_Gazdasagfejlesztési_program.pdf (Letöltve: 2016. május 1.)

12. Hargita Megye Agrárfejlesztési Stratégiája 2010–2020 (HMAS) Hargita Megye Tanácsa (2009). Hargita Consulting, Hargita Megye Tanácsa <http://docplayer.hu/5158498-Hargita-megye-agrarfejlesztesi-strategiaja-2010-2020.html>
13. Hartel Tibor (2014). Természeti örökség a hagyományos gazdálkodás végnapjaiban: hogyan tovább? In: Lengyel Szabolcs (szerk.) *IX. Magyar Természetvédelmi Biológiai Konferencia, Absztrakt-kötet*. Magyar Biológiai Társaság, Szegedi Tudományegyetem Ökológiai Tanszék, MTA Ökológiai Kutatóközpont, Szeged, 3–4.
14. Hegyeli Zsolt (2011). Adatok a Gyergyói-medence déli részének herpetofaunájához. In: Markó Bálint–Sárkány-Kiss Endre (szerk.): *A Gyergyói medence: egy mozaikos táj természeti értékei*. Kolozsvári Egyetem Kiadó, Kolozsvár. 176–182.
15. Horváth Alpár (2010). *A területi turizmusfejlesztés lehetőségei a Székelyföldön*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
16. Horváth Gyula (szerk.) (2003). *A Kárpát-Medence Régiói 1. – Székelyföld*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
17. Kálmándy-Pap Ágnes–Körmöczy Gábor–Marelyin Kiss József–Mósa István (2015). A Gyergyói-medence humán erőforrás-térképe. In: *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 32–40.
18. Kiss József–Barta Sándor–Elekes Lajos–Engi László–Fegyver Tibor–Kecskeméti József–Lajkó Levente–Szabó János (2016). A pásztorok tudásának és világnézetének szerepe a biodiverzitás és az ökoszisztéma szolgáltatások fenntartásában. In: *Természetvédelmi Közlemények* (22.) 96–111.
19. Kolumbán Gábor (2003). A Székelyföld fejlődési esélyei a román területfejlesztési politika keretei között. In: *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz., 5–35.
20. Kovács Eszter–Bela Györgyi (2015). Az ökoszisztémák és a biodiverzitás megőrzésének társadalmi és gazdasági jelentősége néhány példával illusztrálva. In: *Természetvédelmi Közlemények* (21) 151–159.
21. Lantos Tamás (2012). Az alkalmazkodó gyümölcsészet táji vonatkozásai. In: *Karoljátok fel a helyi gyümölcsészet ügyét – képzési kiadvány*. Civitas Alapítvány a Polgári Társadalomért, Székelyudvarhely. https://issuu.com/scrnsvr/docs/i.2._a_gyumolcseszettaji_vonatkozasa (Letöltve: 2016. május 1.)
22. Málovics György–Bajmóczy Zoltán (2009). A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései. In: *Közgazdasági Szemle* (56.) 468–483.
23. Margóczy Katalin–Gellény Krisztina–Bíró Marianna (2015). Két kalotaszegi falu tudása a táj használatáról. In: Molnár Krisztina–Molnár Zsolt (szerk.): *Etnoökológiai kutatótábor Kalotaszegen. Élet és rend a határban. Sztánai Füzetek 19*. Művelődés Egyesület; Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár–Sztána. 10–20.
24. Máté Gábor (2007). Tájvédelem, hagyomány, helyi társadalom. A tájhasználat aktuális kérdései egy mecseki aprófalú példáján. In: *Tájökológiai Lapok* 5. (2) 261–270.
25. MEA–Millennium Ecosystem Assessment (2003). *Ecosystems and Human Well-being: A Frame-Work for Assessment*. Island Press, Washington DC.
26. MEA–Millennium Ecosystem Assessment (2005). *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. – World Resource Institute, Washington DC.

27. Molnár Zsolt (2014). *A hagyományos ökológiai tudás etnotájökológiai értékelése*. MTA doktori értekezés. MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, Vácrátót.
28. Murádin Jenő (2003). *Gyergyó művészeti topográfiája*. Regio Art Kiadó, Győr.
29. Nagy Nóra–Schwarcz Gyöngyi (szerk.) (2015). *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.
30. Ocskay Gyula (2007). *Az utolsó percben. Stratégiaalkotás az Erdélyi-Mezőségen*. Ister-Granum Eurorégió Fejlesztési Ügynökség Kht., Esztergom.
31. Révai Máttyás (2015). Ökológiai gazdálkodás a Gyergyói-medencében. In: *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 64–67.
32. Roszík Gábor (2015). *Az ökológiai gazdálkodásról gazdáknak, közérthetően*. Biokontroll Hungária Nonprofit Kft. Budapest. http://www.biokontroll.hu/cms/images/stories/szakcikk/letoltesek/okologiai_gazdalkodasrol_gazdaknak_kozerthetoen.pdf (Letöltve: 2015. november 3.)
33. Schwarcz Gyöngyi–Siklósi Rozália–Szuromi Orsolya–Szabó Brigitta (2015). A tej útja a Gyergyói-medencében: a termeléstől az értékesítésig. In: *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 68–75.
34. Szabó Virág–Urbánné Malomsoki Mónika–Nagyné Pércsi Kinga (2013). Alternatív mezőgazdasági vállalkozások szerepe a térségi fejlődésben. In: Lukovics Miklós–Savanya Péter (szerk.): *Új hangsúlyok a területi fejlődésben*. JATEPress, Szeged. 154–167.
35. Ujj Apolka–Fehér István (2016). A hagyományos és tudományos agro-ökológiai ismeretek ötvözésének szükségessége a felsőoktatási képzésekben. In: *Természetvédelmi Közlemények* (22) 155–171.
36. Vincze Orsolya–Daróczy J. Szilárd–Kelemen A. Márton–Kovács István–Pap Péter László–Papp Tamás–Sándor D. Attila–Zeitz Róbert (2011). A Gyergyói-medence madárfaunája. In: Markó Bálint–Sárkány-Kiss Endre (szerk.): *A Gyergyói-medence: egy mozaikos táj természeti értékei*. Kolozsvári Egyetem Kiadó, Kolozsvár. 183–213.

ET

MASZKULIN ALAKZATOK
FIGURÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBN

2

Hadas Miklós

Hegemón és ellenhegemón férfibeállítódások a középkorban

Kivonat

E szöveg folytatása a korábban az Erdélyi Társadalomban és máshol megjelent tanulmányaimnak, melyeknek tárgya a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálata. Először a lovagi és a klerikus maszkulinitás szembenállásával foglalkozom, bemutattva, hogy a hegemón lovagi minta részleges diszpozíciódrill, míg az ellenhegemón klerikus minta totális diszpozíciódrill révén kerül bevésésre. Majd – a rablólovag és a lovag közötti oppozícióra koncentrálva – tágítani igyekszem a hegemón maszkulinitás diszpozicionális univerzumát, hangsúlyozva, hogy a beállítódások folyamatosan változnak, és az archaikus habitusmagra relacionálisan kondicionált beállítódásrétegek rakódnak. Ezt követően az ellenhegemón maszkulinitás diszpozicionális univerzumát, vagyis a klerikus létformán belül distinkciókat és alvariációkat igyekszem megragadni a pap és a szerzetes, valamint az egyes szerzetesrendek közötti különbségeket vizsgálva. Végül amellett érvelek, hogy a lovagi és a papi férfiaság közötti határok nem húzhatók meg egyértelműen, hiszen e két határeseti típus között számos bizonytalan kontúrú figuráció létezik; vagyis a középkor végére hibrid maszkulin habitusok jönnek létre.

Kulcsszavak: középkor, hegemón és ellenhegemón maszkulinitások, lovag, klerikus, pap, szerzetes, hibrid habitus

Abstract. Hegemonic and Counter-Hegemonic Masculine Dispositions in the Middle Ages

Carrying on the line of thought of his earlier publications in Erdélyi Társadalom, the author continues the analysis of the long term transformation of Western masculinities. First, it is concentrated on the opposition between knightly and clerical masculinities, pointing out that the hegemonic knightly patterns are internalized by a partial disposition drill, while the counter-hegemonic clerical forms by a total disposition drill. Then, focussing on the dichotomy between the predatory knight and the knight, the dispositional universe of hegemonic masculinity is intended to be enlarged. It is emphasised that the archaic habitus-centre is built upon by permanently changing and relationally conditioned newer and newer dispositional layers. Then, the counter-hegemonic dispositional universe of the clergy is put under scrutiny: the distinctions and sub-variations between, on the one hand, the priest and the monk, and, on the other, the different religious orders are outlined. Finally, it is argued that there are several transitory dispositional figurations between the two ideal-types, i.e. the borders between the knightly and clerical masculinities are blurred. To put it differently, by the end of the Middle Ages hybrid masculine habituses are being formed.

Keywords: Middle Ages, hegemonic and counter-hegemonic masculinities, knights, clerics, priest, monk, hybrid habitus

A nyugati férfi-beállítódások hosszú távú átalakulásával kapcsolatos korábbi publikációimban arra törekedtem, hogy kritikailag (újra)értelmezsem a fogalmi keret és az érvelésmód legfontosabb összetevőit (Hadas 2012, 2014, 2016a), majd hozzákezdjek az átalakulások történeti ívének főlvázolásához (Hadas 2016b, 2016c). A jelen szövegben folytatom a középkori férfi-beállítódások megkezdett (Hadas 2016c) elemzését. Az *első alfejezetben* a hegemon és ellenhegemon minta, vagyis a lovag és a klerikus oppozícióját vázolom föl széles ecsetvonásokkal, kiélezve a kétféle diszpozíciós modell közötti eltéréseket. A *második alfejezetben* – a lovag és a rablólovag közötti különbségekre koncentrálna – az archaikus libido dominandi korábban kifejtett modelljét árnyalom, vagyis a hegemon maszkulin diszpozicionális figurációk eddig nem érintett distinkcióit igyekszem föltárni. A *harmadik alfejezet* a klerikusokon belül különbségeket, alvariációkat és belső oppozíciókat tárgyalja, részben a korábbi alfejezetekben érvényesített szempontok, részben a sajátos kontextusból fakadó újabb dimenziók alapján. A *negyedik alfejezetben* a lovagi és klerikus mintázatok egymásra hatásából kialakuló *hibrid diszpozicionális figurációkat* vázolom föl.

Előrebocsátandó: a *középkor férfikor*, férfias kor („male moyen age”), amelyben szinte csak a férfiak láthatók, amelyet férfiak urálnak, és férfias tétek szerint rendeznek be (Duby 2000: 11). A férfi, amikor saját céljait és érdekeit elgondolja és megfogalmazza, a másik férfi ellen vagy ahhoz képest definiálja magát. Ugyanakkor ez a férfilet, ez a férfiaság olyannyira magától értetődő, hogy hőseinknek eszébe sem jut, hogy ne ezt a férfiuralmon alapuló világot tekintsék a lehetséges világok közül a legtermészetesebbnek. Vagyis a nemes és nem nemes urak reflektálatlanul engedelmeskednek maszkulin beállítódásaiknak: habitusuk anélkül alakítja praxisukat, hogy ezzel tisztában lennének.

Nem töreksem arra, hogy bővítssem a középkorral kapcsolatban a történészek által fölhalmozott könyvtári tudást, illetve hogy reflektáljak a középkorászok napjainkban folyó polémiáira, mivel kérdésföltevéseim nem történettudományi, hanem szociológiai jellegűek. Ezért megelégszem azzal, hogy a középkorkutatás klasszikusainak nagy hatású írásaira támaszkodjam. Munkám alapvetően az eliasi folyamatszociológiai hagyományba illeszkedik; tétje a férfi-beállítódások hosszú távú dinamikájának érzékeltetése a komplex figurációk átalakulásának vizsgálata révén. Azokat a strukturális viszonyokat kívánom föltárni, amelyek révén a habitusok kontextuális pluralitása érzékeltethetővé válik. Elsősorban a hegemon és ellenhegemon maszkulinitás mintázatai, illetve e mintázatok hosszú távú átalakulásának kérdései izgatnak. A beállítódások vizsgálata során a maszkulin habitus strukturális beágyazottságának pluralitását, illetve e diszpozíciók figurációinak átalakulását kívánom vizsgálni. Vagyis figyelmem nem az egyes történelmi korok, korszakok viszonylatának részleteire, hanem a maszkulin habitus hosszú távú átalakulásának relacionális elemzésére irányul.¹

Fölmerülhet a kérdés, hogy miért nem a klerikusok diszpozícióit nevezem hegemonnak. Nos, azért nem, mert hiába tekinthető a középkori állam kvázi egyházi államnak, ha a habitu-

1 Tanulmányomban azonos – bourdieu-i (Bourdieu 2001) – értelemben használom a „habitus”, a „diszpozíció” és a „beállítódás” kategóriáit. Ennek mindenekelőtt stilisztikai okai vannak: úgy érzem, ha kényszeres puristaként csupán az egyiket választanám ezek közül, az sokszor olvashatatlaná tenné a nem magyar nyelvű terminus technicusokkal amúgy is erősen megterhelt szöveget.

sokra koncentrálnunk, látnunk kell, hogy az archaikus libido dominandi készletesei távolabbról, a történelmi múlt ködbe vesző mélyéből származnak. E fogalomhasználattal (is) szeretnék rávilágítani az általam alkalmazott megközelítés egyik lényegi elemére, nevezetesen, hogy amikor a diszpozíciók és a társadalmi struktúrák viszonyát vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk az egyes habituselemek kondicionálódásának, beépülésének sajátosságait is. A folyamatszociológia hosszú távú nézőpontja láthatóvá teszi, hogy az egyes mintázatok különböző struktúrák és társadalmi létföltételek termékei: a diszpozíciók kontextuálisan meghatározottak, a habitusrétegek – hasonlóan a különböző korszakokból származó földtörténeti rétegekhez – egymásra rakódnak. E nézőpontból világosan látható, hogy az egyház által kikényszerített (ön)kontroll-mechanismusok, (ön)fegyelmelési technikák és civilizációs fékek egy új kor tudatosan megteremtett struktúrái által bevészt, reflektált mintázatok. Következésképpen szándékaim szerint a „hegemón” fogalom magában hordozza a „régit”, az „archaikus”, a „nem reflektált”, a „nem tudatos” jelentéstartalmak konnotációit, míg az „ellenhegemón” referenciatartományában megjelennek az „új”, a „reflektált” és a „tudatos” jelentéstartalmainak konnotációi. Vagyis ebben az esetben is érvényesül a törvény: az ellenhegemón beállítódásmintázat a régi struktúrákat opponálni, fölülírni kívánó, új strukturális erők befolyásából származtatható.

I. A LOVAG ÉS A KLERIKUS

„Akkoriban úgy gondolták: két oszlopon nyugszik a földi állam. Két, egymással szövetséges csapat védi: a fegyvert viselők rendje és azoké, akik az Örökkévalóhoz imádkoznak. (...) Nem Európa tekintélyt vesztett királyainak, nem is a püspököknek vagy papoknak, hanem egyedül a szerzeteseknek állt hatalmukban, hogy megfékezzék isten haragját. Ők voltak a szentség urai. A lovagság táborát vert a latin kereszténység közepén, és kiterjesztette rá hatalmát. A szellem világában, a félelem és vallásos rettegés óriási birodalmában – tehát a művészi alkotás birodalmában – azonban a szerzetesek uralkodtak” (Duby 1984: 58).

A középkorral foglalkozó történészek körében axióma, hogy ebben a periódusban az egyház a társadalom valamennyi szféráját meghatározza, vagyis – R. W. Southern megfogalmazása szerint – „azonos a szervezett társadalom egészével” (Southern 1987: 15), következésképpen a középkori egyház története lényegében megegyezik a középkori társadalom történetével. E tekintetben a középkor egyedülálló formáció az európai történelemben, hiszen az egyház ekkor számos kényszerítő monopóliummal rendelkezik: bírói, törvényszéki, adószedői, közigazgatási (stb.) jogosítványai vannak. Ám a legerőteljesebb, kizárólagos monopóliumokkal és jogosultságokkal az üdvjavak piacán bír: a keresztiséggel járó kötelezettségek és szankciók az emberi létezés evilági és túlvilági dimenzióját egyaránt meghatározzák. A középkori egyház társadalmi súlyát jól érzékelteti, hogy egy átlagos középkori város négy-ötezer lakójára általában négy-ötszáz pap, szerzetes és apáca jut. A klerikusok a fejedelmi udvarokban is sokkal nagyobb arányban vannak jelen annál, mint amit a szigorúan vett vallásos tevékenykedés megkívánna (Hajnal [1936] 1988: 136).

A katolikus egyház tanításai megkérdőjelezhetetlenül hirdetik, hogy az emberi társadalom az isten által létrehozott, megteremtett, elrendelt, örökkévaló kozmikus világegyetem része, il-

letve hogy kizárólag az egyház rendelkezik azzal a tudással, amelynek révén a kozmikus rend isteni logikája megérthető, fölfejtető, és ennek alapján az egyedüli helyes, kívánatos, istennek tetsző út kijelölhető. Eme út követése az örök élet és az üdvözülés lehetőségével kecsegtet, ellenkező esetben a törvényen kívül helyezés, a kiátkozás és a poklok poklának elszenvedése vár az ördög által megrontott és eltérített szerencsétlenekre. Következésképpen a császárnak, a királynak, a főuraknak és a hatalommal rendelkező világi vezéreknek nincs más választásuk, mint hogy az embereket a keresztényi élet ösvényére tereljék. E korban más alternatíva elgondolhatatlan és kivitelezhetetlen (vö: Southern 1987: 15-23).

Az egyház sajátos hatalmi helyzetéből fakadóan a klerikusok szisztematikus sajátosságokat mutató diszpozíciókat internalizálnak, ezáltal egy ellenhegemon habituális pólust hozva létre. A klerikus maszkulinitás megkérdőjelezi és relativizálja a hegemon lovagi mintázat magától értetődő dominanciáját. Az alábbiakban ezt az ellenhegemon diszpozicionális alakzatot kívánom közelebbről is szemügyre venni – szembe állítva azt a hegemon maszkulin modellel. Reményeim szerint akkor érthetjük majd meg kellő mélységben a maszkulin beállítódások hosszú távú átalakulását, ha munkám későbbi fázisaiban visszamenőlegesen jelentőséget tulajdonítunk a klerikus férfiaságban kikristályosodó racionális önkontroll és fegyelem jelentőségének, melyek aztán az udvaronc, a katona, a vállalkozó és az értelmiségi maszkulinitásmintáiban világi kontextusban is intézményesülnek majd (vö: Burke 1995: 12-13).²

Első közelítésben próbáljuk meg a két rend, a lovagok és a klerikusok beágyazottságát és beállítódásait egy madártávlatból fölvázolt dichotóm modell alapján elrendezni! Ha abból indulunk ki, hogy mely *tevékenységek* állnak a lovag és a klerikus életvitelének centrumában, világossá válik a közöttük lévő különbség alapja, melyből a többi eltérés is levezethető. Míg a lovag mindenekelőtt a harc és a háború szakértője, aki az ellenség legyőzését, elpusztítását, foglyul ejtését vagy kizsákmányolását tekinti élethivatásának, addig a pap a szent szövegek tanulmányozásában, az imádkozásban, a tanításban, a rábízott nyáj istennek tetsző vezetésében találja meg léte értelmét. Vagyis míg egyik esetben a harc, a gyilkolás, a fizikai értelemben fölfogott erőszak, az agresszió kiélése áll a centrumban, addig a másik esetben egy békés, pacifikált, szellemi-szimbolikus tevékenység. Az egyiknél alig érvényesül az erőszakkontroll, a másiknál az erőszakkontroll a létezés meghatározó eleme.

A lovag alapesetben (vagyis ideáltipikus értelemben) *fiatal férfi*. Ez a fiatal harcos merész és kegyetlen vitéz, aki életét a harcok és kalandok köré szervezi. A világi élvezeteket nem tagadja meg: hedonista hevületben, harsányan, hangosan, bandába verődve, kockázatokat maximalizálva, vidáman és jókedvűen él. Alapvetően optimista. Agresszív késztetéseit és nemi vágyait nem korlátozza. Férfiaságára, szexuális teljesítményére büszke; ha kalandjai, utazásai, portyázásai során nőt lát, habozás nélkül ledönti lábáról. Büszke férfibravúrájaira, büszke arra, ha sok gyermeke van. Heves indulatkitörései, érzelmi tolulásai vannak; adrenalin- és tesztoszteron-szintje magas, a becsületén esett legkisebb sérelmet is azonnal, kamatostul és busásan igyekszik megtorolni. Ösztönlény, aki nem korlátozza vad, állatias impulzusait, civilizálatlan késztetéseit; jól érzi magát az átmeneti helyzetekben, megszokta a bizonytalanságot. Alapelve, hogy éljen

2 A szekularizált habitusok egyházi eredetét Norbert Elias nem veszi figyelembe opus magnumában. A jelen munka egyik célja, hogy ezt a mulasztást pótolja.

akár rövid ideig, de használjon ki minden pillanatot a libidó kiélésére, az öröm beteljesítésére, az erő érvényesítésére. Amit tud, elvesz: könnyen szerez, ám könnyen el is fecséri a megszerzett javakat. Tékozló alkat: az ünnepi szertartásokon, lovagi tornákon, bacchianáliákon érzi igazán elemében magát. Örül, ha tombolhat, mulathat és habzsolhatja az életet. Nem csupán a legyőzött emberekkel kegyetlen: az állatokat is kedvvel pusztítja a vadászatokon, miképpen örömet leli abban is, ha fájdalmat okozhat áldozatainak, kardélre hányhatja, megkínózhatja őket. Gyönyörűségére szolgál, ha fölégeti az elfoglalt településeket, és hallgatja a legyőzöttek sikolyainak kakofón muzsikáját.

A másik oldalon található a klerikus, aki alapesetben *érett férfi*. Ő fegyelmezett lény, aki életét istenének tetsző módon kívánja berendezni. Életvitelének lényege az önmegettartóztatás, az önkorlátozó aszkézis. Uralkodik vágyain és indulatain. Erőszakos késztetéseit, agresszív impulzusait elfojtja: a monotonitás rutinszerű, repetitív mámorának engedelmességgel létezik; visszafogottan, csöndben, alázatban, engedelmességben, fegyelemben telnek napjai. Többnyire közösségekben él, a mindennapokat a feljebbvalója által közvetített isteni akaratnak rendeli alá. Szomorú és elmerengő lény, aki szüzességi fogadalmat tett, vagyis hatalmas erőket mozgósít annak érdekében, hogy képes legyen elfojtani bűnös testi, evilági vágyait. Állandóság és változatlanság jellemzi életét: evilági létét átmenetnek, előkészítésnek tekinti, mivel fő célja az üdvözlés, a mennyországba kerülés, a túlvilági boldogság elérése. Nem a pillanatnak, hanem az örökkévalóságnak él, ezért megveti a jelenre irányuló gyönyörkeresést és az efemer boldogság igenlését. Őrizni próbálja a tüzet, az ígét, az istene által rábízott vagyont, a szentségeket. Nem fecséri: alázatosan igyekszik szolgálni. Mentese a világi hívságtól, nagyravágyástól, és arra törekszik, hogy megbocsásson az ellene vétkezőknek. Ha kell, termel és gazdálkodik, ha kell, épít és fölhalmoz, ha kell, koldul és kéreget, s ha kell, életét szánja a gyengék, az elesettek, a kivetettek, a betegek gondozására, és a megfelelő üdvjavak laikusokhoz történő eljuttatására.

A lovag a testi és a fizikai világban van otthon; a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt pozíciójából adódóan úgy szocializálódik, hogy harci tudását tökéletesítse, vagyis hogy a háború művelésének szakembere legyen. *Munkaeszközei* a fegyverek: a kard, a dárda, a tör és a többi gyilkolószerszám; az egyéb kellékek (a páncél, a sisak, a kesztyű, a ló és az egyebek) szintén a fegyverforgató tevékenységet szolgálják. Ezzel szemben a klerikus nem a test, hanem a szellem világában van otthon; a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt pozíciójából adódóan úgy szocializálódik, hogy szellemi tudását tökéletesítse, vagyis hogy a gondolatok, a hitek és a szimbólumok kezelésének szakembere legyen. Fő munkaeszköze a szó, az imádság és saját feddhetetlen életvitelének példája; ezek alapját a szent szövegek képezik. A papi reverenda, a szerzetesi csuha, a kanonoki, érseki vagy püspöki palást a maguk puritán vagy díszes mivoltában az isten által előírt létformát és az általa megteremtett szimbolikus hierarchiát hivatottak jelezni.

Az egyik esetben az evilági, a földi, a test, a hús, a vér, a fizikai erő, az atletikus teljesítmény köré szerveződik a lét; a másik esetben a túlvilági, a szellemi, a lelki, a spirituális, a szimbolikus és a transzcendens teljesítmény és értékek alkotják a belátható és belakható univerzumot. A testi és fizikai központú evilági létezés jó eséllyel együtt jár az írástudatlansággal, a műveletlenséggel. Ezzel szemben a spirituálisan létező, a szent szövegeket értelmezni képes klerikus művelt, írástudó lény. Kölcsönösen lenéznek és alulértékelik egymást: a klerikus saját szellemi felőbbrendőségének magabiztos pozíciójából tekint a lovagra, miközben a lovag is lenézi a

klerikust, hiszen úgy gondolja, hogy saját fizikai képességei, az evilági lét uralása magasabb rendű érték, mint a szellemi és túlvilági szférák belakása. A szerzetes „kámzsás bajnok”, a világi katonának szellemi megfelelője, aki azért harcol, hogy a világot megtisztítsa a természetfölötti el-lenségtől.³

A lovag *otthona* a vár, azaz egy világi székhely, mely, mint Eliástól tudjuk, őrtorony, erődít-mény, valamint támadó- és védekezőfegyver egyszerre. Ám a lovag nem sok időt tölt itt, hiszen többnyire távol tartózkodik. Otthona elsősorban arra szolgál, hogy innen induljon el a harcba, a kalandra, a hódításra, a rablásra, majd ide térjen vissza zsákmányával. Folyton mozog, utazik; sokat van távol, hiszen életvitelének centrumában nem az otthon nyugalma áll, hanem a harc és a világi küzdelem, a váratlan rajtaütések, a csaták, a portyázások megszervezése – sokszor improvizatív módon. Ezzel szemben a klerikus az imádság házában, a templomban vagy a mo-nostorban van otthon; olyan helyeken tehát, amelyek isten felsőbbrendűségét hirdetik. Fegyel-mezett rend és regula alapján éli életét. Alig mozdul ki isten házából: mozdulatlanságban, állan-dóságban, nyugalomban, alázatban, örökkévalóságban létezik; napjait munkával, imával, zsolozsmázással, szigorú önmegtartóztatásban tölti. E mozdulatlanságban sokszor meg sem szólal, hiszen fogadalma hallgatási kötelezettséget ír elő számára. A csönd és a hallgatás azt szol-gálja, hogy képes legyen a lelki szelídségre, az elmélyült belső szemlélődésre, annak érdekében, hogy intenzívebben léphessen kapcsolatba istenével, és hogy ennek eredményeképpen a túlvil-gában nagyobb eséllyel részesüljön majd az üdvözülés ajándékában.

A szerzetes nem csupán azért képes elfojtani magában az archaikus libido dominandi kész-tetéseit, mert az isteni szándékot közvetítő apát erre kötelezi, hanem annak köszönhetően is, hogy *közösségben* létezik. Az ellenhegemón diszpozíció kikristályosodásához ugyanis a társaival a közösség érdekében együttműködő, csapatban tevékenykedő, szolidáris, kooperatív életvitel szükségeltetik. A szerzetesi közösség a később számtalan formában megjelenő baráti-testvéri, katonai együttműködésen alapuló totális férfiközösségek egyik ősfarmája; a közösség tagjává váló, beavatási rítussal fölszentelt férfiak számára mindig létezik egy közös cél, az egyének fölött álló *nagy közös ügy*, amelynek az egyén köteles magát alárendelni, és adott esetben mindent föláldozni érte: vagyont, férfioromokat, családot, asszonyt, s ha kell, akár az életet is.

Ezzel szemben a lovagi minta inkább *individuuális* jellegű, mivel az egyéni késztetéseknek, vágyaknak, libidinális impulzusoknak többé-kevésbé szabad folyást biztosít – noha kétségtelen, hogy a lovagi élethelyzetekben is létezik valamiféle közösség, mely azonban többnyire alig több, mint az ideiglenesen összeverődött szabadcsapat kanjainak közös libidó-kiélési terepe. A lovagi harci közösség ebben a korszakban nem egész életre szóló, nem visszavonhatatlan, mint a szer-zetesekek esetében. A lovagi csapat tagjaként az egyén kevésbé kényszerül korlátozni magát. A különbséget úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az egyik oldalon található az impulzusok kont-rolljára kevésbé képes, jelenirányult lovagok alkalmi bandája, mely nem más, mint a többé-kevésbé szabadon tomboló individuumok ad hoc társulása, melyben a tagok egyénileg jutnak

3 „Az apát lelki fegyverekkel van felszerelve, és az égi kegyelem harmatával felkent szerzetesek csapata áll mögötte. Krisztus erejében együtt harcolnak a lélek kardjával az ördögök földöntúli fortélyai ellen. Megvédik az ország királyát és papságát láthatatlan ellenségeik támadása ellen” – fogalmazza meg Edgar király 966-os alapítólevelében a winchesteri New Minster számára (vö. Southern 1987: 274).

el az archaikus libido dominandi által kondicionált szükségleteik kiéléséhez. A másik oldalon található a szerzetesi közösség: megannyi inkorporálódott Krisztus, öröklétre törekvő vallási virtuóz, akiket egy túlvilági jövőre irányuló cél, az üdvözülés vágya hajt; e cél köré szerveződik a fegyelmezett, szolidáris, racionális, aszketikus és impulzusaikat kontrollálni képes egyénekből álló közösség.

A lovagi és a klerikus maszkulinitásmintázatok nem csupán az erőszakkontroll meglétében vagy hiányában térnek el egymástól, hanem a belsővé tétel módját illetően is. A szerzetes számára nincsenek kikapuk, kivételes alkalmak: a számára belakható szituációk terei korlátozottak, hiszen egész életére, visszavonhatatlanul és visszafordíthatatlanul elkötelezte magát; aszketikus életvitelének nincs evilági alternatívája, jutalma, hiszen ezt a jutalmat csak a túlvilágon nyerheti majd el – üdvözülés formájában. A klerikusmintázat meghatározó eleme tehát, hogy egyfajta határeseti létezés kötelezettségét írja elő, vagyis *kizárja a diszpozicionális lazítás lehetőségét*: a szerzetesnek vallási tökéletességre kell törekednie. Más szóval: *az ellenhegemón minta totális diszpozíciódrill révén kerül bevésésre*. Ezzel szemben a lovag engedelmességi függősége kevésbé erőteljes. Kétségtelen, ő is alárendeltje urának, a feudális függőségek rendszerében teljesítenie kell vazallusi kötelezéseit és urának parancsait. Bizonyos szituációkban (érett férfiként otthon gazdálkodva, a feleséggel együttműködve, a feljebbvaló társaságában, udvari társadalomban) köteles alkalmazkodni környezetéhez, és internalizálni az onnan származó elvárásokat. Ám a lovagi létezés bármelyik típusáról legyen is szó, *megadatik számára a diszpozicionális lazítás lehetősége*: amikor urától távol van, vagy ha éppen nincs otthon családja körében, kiélheti vad késztetéseit, legyen szó a háborúban, harcokban folytatott szabad gyilkolás, a szabad vadászat vagy a szabad nőhajkurászás lehetőségeiről. Vagyis *a hegemon minta egy részleges diszpozíciódrill révén kerül bevésésére*.

A libido dominandi archaikus késztetéseit alapján létező individuális férfi, valamint a libido dominandi archaikus késztetéseit elfojtó, közösségben létező férfi dichotómiája rámutat a bourdieu-i modell egyik súlyos hiányosságára is. Bourdieu ugyanis nem számol eme másik, férfiszolidaritáson alapuló diszpozicionális mintázattal. Pedig, mint látható, ez már ebben a kora középkori stádiumban kialakul, és megteremti a további változások föltételeit. Mindezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az erőszakkontroll föltétele éppen az, hogy a férfi ne individuálisan, saját késztetéseinek szabad utat engedve létezzen, hanem kénytelen legyen alávetni magát egy külső kontrollnak, kénytelen legyen igazodni mások viselkedéséhez. Ebből a szempontból nagy jelentősége van annak, hogy a pap és a szerzetes nem csupán feljebbvalójának, a püspöknek vagy az apátnak köteles engedelmeskedni, hanem igazodnia kell a fölszentelt férfiközösség többi tagjához is. Általánosabban fogalmazva: *a közösségi kontroll intenzitása meghatározza a habituskonstrukció jellegét*.

2. A HEGEMÓN MASZKULINITÁS DISZPOZICIONÁLIS TERÉNEK BELSŐ RÉTEGZETTSÉGE

Előző tanulmányomban (Hadas 2016c) beazonosítottam az archaikus libido dominandin alapuló hegemon lovagi habitus legfontosabb elemeit: az erőszakkontroll hiányát és a fizikai erőszak kiélésének individuális monopóliumát, valamint bevezettem a „*férfibeállítódások relacionális*

pluralitása” kategóriáját, azt jelölve általa, hogy a különböző társadalmi csoportok közötti relációk más és más diszpozicionális elemeket kondicionálnak. Ennek során a hűbérúrral, a hasonló rangú nemesekkel, valamint az azonos vagy magasabb rangú nőkkel kapcsolatos viszonylatok jelentőségét emeltem ki.

Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy a relacionális pluralitás egyéb kontextusokban is érvényesülhet. Ennek érdekében néhány új szempont bevonásával *tágítom a hegemon mintázat diszpozicionális terét*: előbb a lovagi férfiaság két határeseti (ideál)típusát különítem el, majd ezeket különböző elemzési dimenziók mentén elemzem. E mintázatokat egy képzeletbeli skála végpontjain kell elképzelnünk, úgy, hogy közöttük n számú átmeneti figuráció létezhet. A modern (civilizáltabb) póluson helyezkedik el a *lovag*, az archaikus (kevésbé civilizált) póluson pedig a *rablólovag*. A közöttük lévő oppozíciót mindenekelőtt az erőszakkontroll mértéke határozza meg. E mérték számos strukturális kényszer által kondicionált. E kényszereket igyekszem fölvezetni a jelen alfejezet második részében.⁴

Hangsúlyozandó: jóllehet az oppozíciók és kényszerek által kondicionált habitusvariációk jelentősen tágítják a hegemon maszkulinitás diszpozicionális terét, mindez nem jelenti azt, hogy kizárhatnánk a közös habitusmag meglétét. A rablólovag és a lovag beállítódásai ugyanis egyaránt az archaikus libido dominandi közös nevezőjén nyugszanak: *alapvetően* a harcvágy, a harci düh, a kocódási késztettség alapján strukturáltak. Mindkét határeseti típus képviselői az antik *otium* ideáljának kívánnak megfelelni életvitelükben, amennyiben mindenekelőtt hivatásos katonák, harcosok ők, akik számára a legotthonosabb létforma, hogy háborúban vagy lovagi tornákon vegyenek részt, hogy hódítsanak, bekebelezzenek, maguk alá gyűrjenek másokat. A fegyverbirtoklás és a fegyverhasználat privilégiuma, valamint a bátorság és az erő következetes érvényesítése révén büszkén különülnek el a hétköznapi emberektől és a többi rend tagjaitól⁵. Mindazonáltal beazonosíthatók azok a változók, amelyek e közös habitusmagra épülő beállítódásvariációkat strukturálják, vagyis a diszpozicionális teret tágítják.

A *rablólovagot* leginkább lovas bandavezérként képzelhetjük el, aki zabolátlan energiáit nemigen fékezi: fegyveresei élén vadul és kegyetlenül támad a zarándokokra, kereskedőkre, védtelen parasztokra, az erdőben magányosan csellengő nőkre; kardélre hányja, megerőszkolja őket, elveszi javaikat. Tehát a háború és a nőrablás azonos jellegű beállítódási mintákon alapul: strukturálisan homológ tevékenységek, melyek a hódítás, a bekebelezés, a gyilkos ösztönök ki-

4 Talán mondani sem kell: minél közelebbről szemlélnénk ennek a vidéki életnek a mindennapjait és csoportrétegződését, legyen szó akár egy szerényebb kúriáról vagy egy hercegi udvarról, annál összetettebb világ tárulhatna föl előttünk. A különböző pozíciójú és presztízsű lovagok a rabszolgák, cselédek, szolgák, gazdatisztek, mezei kismesek, parasztok, kézművesek, küldöncök, jószágigazgatók, udvarnagyk, falunagyk, bárók és grófok és egyéb személyek bonyolult és folyton mozgásban lévő kapcsolathálójában élik életüket. Ilyen mélységű történeti elemzésre azonban a jelen dolgozatban nem vállalkozom.

5 Bertrand de Born báró (az egyik legismertebb 12. századi trubadúr) alábbi sorai kapcsán például nemigen lehet eldönteni, hogy azok rablólovagokra vagy lovagokra vonatkoznak-e: „Mondom néktek, nincs oly íze – sem éteknak, sem italnak, sem álomnak, – mint mikor kétfelől hangzik a 'Rajta!' – s nyerítenek a gazdát váró lovak az árnyékban. 'Segítség! Segítség' kiáltják mindfelől, – s együtt hullanak az árkon túl a fűbe deli s apró vitézek – és szerteszét fekszenek a holtak, oldalukban – lánzsák csonkjai, végükön zászlóval” (idézi Bloch 2002: 321).

élésének irányába mutatnak. George Duby idézi Dudon de Saint-Quentin-nek, a vermandois-i káptalan kanonokjának 1015 és 1026 között írott művét, melyből többé-kevésbé érzékletes benyomásokat szerezhetünk a normann rablólovagok mindennapjairól (és egyúttal arról is, hogyan ítélte meg a burgundi egyházi elit a 11. század elején az északról rájuk leselkedő veszedelemet):

„Dudon világosan látja, hogy a kor egyik legártalmasabb és magából a társadalom szerkezetéből fakadó betegsége a fiatal, nőtlen lovagok bandái által teremtett zűrzavar. Mindezt a 9. század végére vetítve úgy képzei el, hogy a fiatal lovagok, akiket *milites*nek, azaz katonáknak nevez, csapatokba verődve szüntelenül csatáznak egymással, sőt még az öregeket, 'apjukat és nagybátyjukat' is megtámadják. Ez maga a garázdaság. A skandináv társadalom úgy segített ezen, hogy rendszeresen kiutasította a fiatalokat. A 'régí rítusok' szerint eltávolították, a szomszédos országokba küldték őket pusztítani (...), hogy ott vezessék le féktelen indulataikat a nem sokkal később lovagi tornának nevezett katonai játékokban. (...) Az elszabaduló erőszak első áldozatait természetesen a nők voltak, a bujaság tüzetől égő kalózok szabad prédájaként. (...) Minden szabály felrúgása, fékevesztett tivornyázás, a nemek förtelmes csoportos keveredése volt ez: a 12. században általános vélemény volt, hogy ezeket a szörnyűségeket az ördög cimborái, a söpredékből való zsoldos katonák, az eretnekek és a törvényen kívüliek művelték” (Duby 2000: 142-43. Kiemelés az eredetiben).

A történész által idézett kanonok összemossa a söpredék, a (zsoldos) katonák, a kalózok, az eretnekek és a törvényen kívüliek kategóriáit. Mindez nem véletlen, hiszen e leírás egy 11. századi egyházi ember nézőpontját képviseli, mely pozícióból könnyen közös nevezőre kerülhet a „tivornyázó” kalózok „förtelmes csoportos keveredése” az „eretnekekkel” és „törvényen kívüliekkel”, vagyis mindazokkal, akik nem a katolikus egyház előírásainak megfelelő életet élnek⁶. Duby hajlik arra, hogy Dudonnak igaza lehet, amikor nem határolja el élesen ezeket a társadalmi csoportokat, hiszen a „rablólovagok” köre a középkor korai szakaszában nem zárul be ama „törvényen kívüli” egzisztenciák előtt, akik a zsákmányszerzés, a kaland, az erőszakkiélés vágya és a szabad rablás reményében csatlakozni kívánnak ezekhez a (félkatonai) bandákhoz.

Csupán a 12. század második felében kezdik kidolgozni azokat a törvényeket, amelyek az alsóbb osztályok tagjai számára korlátozni, illetve megszüntetni igyekeznek a fegyverviselést. Ez idő tájt szinte nincs férfiember, aki fegyver nélkül közlekedne: a karavánnal utazó kereskedő is „karddal a nyergén” lovagol, és – ahogy Gilbert de Mons, a namuri Saint-Aubin-kolostor abbéja írja krónikájában a 13. század elején – számos polgár is „rettentő a fegyverforgatásban” (vö: Bloch 2002: 318). Vagyis eme alulról nyitott csoport nemigen rendelkezik azzal a presztízzsel és társadalmi pozícióval, amelyet egy-két évszázaddal később a lovagok majd birtokolni fognak.

A skála másik végpontján álló lovag már többnyire képes uralkodni agresszív késztetéseiben; ő már belsővé teszi az erőszakkontroll számos elemét, noha az ő életvitelének centrumát is a harc és a háborúzás képezi – a mindenkori „jó ügyek”, mindenekelőtt a kereszténység védelmében.

⁶ A francia történész fölhívja a figyelmet arra is, hogy a kanonoknak azt kell bemutatnia, „miként váltak civilizáltakká a normannok egy évszázad alatt” (Duby 200: 142).

Ám azáltal, hogy a nagyobb földesurak várának és birtokának védelmezőiként betagozódnak a hűbéri viszonylatok rendjébe, a hűség, a szolidaritás, a nemesi becsület értékeit is belsővé kell tennie; mi több, adott esetben nagylelkűnek, a nők és elesettek védelmezőjének is képesnek kell mutatkoznia. A lovag jó eséllyel fejedelmi udvarok lakója is lehet; kategóriája az alsóbb társadalmi csoportok felé zárt, fölfelé nyitott, akár még király is válhat belőle. Nem bocsáthatja el következmények nélkül terméketlen asszonyát, nem veheti el unokatestvérét feleségül; a házasságot szentségként kell elfogadnia, és tisztességben kell tovább örökítenie a férfierényeket. Mindez persze nem zárja ki, hogy ágyasokat tartson, illetve az udvartól vagy otthonától távol háborúkban, lovagi tornákon és vadászatokon vegyen részt, és a benne munkálkodó ellenállhatatlan archaikus készleteknek engedelmességgel alkalmassá váljon a gyilkos ösztöneit.

E két határeseti típus tételezése mindenekelőtt a történelmi idő kontextusába illesztve tűnik indokoltnak: míg a rablólovagok inkább a kora középkor körülményei között tenyésznek, addig a lovagok inkább az érett és a kései periódus termékei. Más szóval, ennek az oppozíciónak a tételezésekor figyelembe kell vennünk a nyugati társadalmakban bekövetkezett *strukturális változások kondicionáló hatását*; nevezetesen, hogy az arabok, normannok és magyarok által három égtáj felől fenyegetett korai, széttagolt formációkból, hercegségekből és püspökségekből idővel stabilizálódó, centralizált, erőszak-monopóliumot érvényesíteni képes területi egységek, majd államok alakulnak ki.

A kora középkorban a lovag fogalma még túlnyomórészt egy *individuális* társadalmi pozícióra és identitásra vonatkozik: az a személy tartozik ebbe a kategóriába, aki „lőháton, teljes felszerelésben indul harcba”, illetve aki „egy másik embertől fegyveres szolgálat kötelezettségével járó hűbér földet kapott”, s így egy adott úr lovagjának mondhatja magát. A lovagi létnek ebben az individuális stádiumában a lovagokat még inkább rablólovagoknak tekinthetjük. A 12. század közepétől azonban már egy szentesítő aktusra, a „lovaggá ütésre” lesz szükség a lovaggá váláshoz. A lovaggá ütés részeként a delikvensnek *lovagi esküt* is kell tennie, melynek során el kell fogadnia, hogy lojális lesz urához; emellett bőkezűségét, nagyvonalúságát és őszinteségét is lép-ten-nyomon bizonyítania kell. És vágyhat ugyan a dicsőségre és a hírnévre, de meg kell vetnie a szenvedést és a halált, hiszen – ahogy Thomasin német költő írja – „nem akarhat lovagi mesterséget űzni, ki kényelemben kíván élni”. A lovag kötelezettségeit a *lovagi kódexek* írásban is rögzítik, előírva a jámborság követelményét, továbbá, hogy rendszeresen misére kell járni, pén-teken böjtöt kell tartani, oltalmazni kell az özvegyeket, az árvákat, a szegényeket; üldözni kell a gonosztevőket, és segíteni a szorult helyzetbe került felebarátokat. Mindeközben nem szabad részt venni hamis ítélet meghozatalában, és tilos megölni a legyőzött és védekezni képtelen ellenfelet. Az így fölavatott lovagok közösségére kezdik alkalmazni a „*lovagi rend*” (ordo) kategóriáját. Vagyis ekkortól a lovag fogalma egyre kevésbé individuális kötődésű; sokkal inkább egy átmeneti rítussal legitimált kollektív társadalmi pozíciót és identitást jelöl (vö: Bloch 2002: 341–346):

„Az egyház eszményt adott a lovagság számára, s ekképp végleg legitimálta a harcosok eme 'rendjének' létét, amely a szabályzott életű társadalom egy szükséges szeleteként egyre inkább a fölavatott lovagok közösségével esett egybe. (...) A hagyományokat fölöttébb tisztelő *Ordene de Chevalerie* [egy 13. századi, rövid lélegzetű francia didaktikus költemény] ki is jelenti, hogy a lovagoknak a papok kivételével minden más embernél több tisztelet jár. (...) 'Mert hogy a lovagnak a nép

fölött a helye. S ahogy a ló hátán ülő ember ménjét sarkantyúzva oda jut el, ahova kíván, úgy a lovag is akarata szerint vezeti népét.’ Raimon Llull sem véli keresztény érzületet sértőnek, amikor a dolgok rendjével összhangban állónak tartja, hogy a lovag ’kényelme s jóléte’ emberei ’gyötrelmes fáradozásaiból’ származzon” (Bloch 2002: 346–47).

A történelmi időben értelmezhető strukturális változások és a lovagi létezés individuális vagy kollektív jellege mellett a lovag társadalmi pozíciója, hatalmi jogosítványai, vagyoni helyzete is jó indikátora annak, hogy egy lovag, illetve lovagok egy csoportja melyik tiszta típushoz áll közelebb. Legfelsőbb rétegük *régi nemesi családok* – olykor királyi és hercegi eredetű – sarjaiból áll: ők képezik a korabeli hatalmi elit csúcását. Alattuk találjuk azokat a *falusi birtokosokat*, akik kellőképpen tehetősek ahhoz, hogy megéljenek birtokaikból és vazallusaikból, és emellett össze tudjanak állítani egy megfelelően fölfegyverzett katonai egységet. Lejjebb helyezkednek el azok a *kisebb lovagok*, akik *fegyveres szolgálóként* hűbéruruk közelében élnek, vele együtt harcolnak, együtt alszanak, és akik részesülnek a hadizsákmányból, termékekből, ajándékokból. Szép számmal akadnak közöttük *kalandorok* is, akik a zsákmányszerzés, a szabad rablás és harci készettségük kiélésének reményében csatlakoznak – olykor csupán ideig-óráig – az egyes szabadcsapatokhoz, katonai egységekhez (vö. Duby 1984: 42). Némi leegyszerűsítéssel úgy fogalmazhatunk, hogy a tehetősebbek és az előkelőbb pozíciójúak közelebb állnak a lovag tiszta típusához, míg a szegényebbek, az alacsonyabb presztízzsel rendelkezők inkább a rablólovag létforma képviselőinek tekinthetők.⁷

A lovag társadalmi pozíciója, beágyazottsága szorosan korrelál műveltségével, *kulturális tőkével* való ellátottságával. Ebben a dimenzióban az egyik póluson található az általában írástudatlan, kulturális tőkével alig ellátott, falusi környezetben és hagyományvilágban létező rablólovag, míg a másikon a többnyire írástudó, műveltebb, kulturális tőkével jobban ellátott lovag. S noha mindketten elsősorban a háború és a harc szakemberei, a sok esetben paraszti körülmények között élő, szerényebb és igénytelenebb életvitelt folytató rablólovag világában inkább a fizikai teljesítmény, az erő, a bátorság, a vakmerőség, a hódítás és bekebelezés, vagyis az élet testi örömei köré szerveződik a mindennapi kultúra. Kétségtelen ugyan, hogy ezek az értékek s a belőlük fakadó impulzusok a lovag számára is meghatározók, ám az ő udvarháza, kastélya és birtoka már egy olyan nemesi kultúra színtere, mely nyitott a szellemi javak és a komplex jelentéssel bíró szimbólumok befogadására. Otthonában jó eséllyel megtalálhatók a korabeli nemesi műveltség kellékei, nagyobb szolgálhad sürgölődik körülötte, és fontosnak tartja, hogy járadékot fizessen azoknak a hivatalos dalnokoknak, akik ápolják a kollektív memóriát, vagyis megírják a

7 Norbert Elias szerint a „11. és 12. század kaptatóján a lovagi sors három formája különül el egymástól, sokféle átmeneti formát is alkotva. Vannak kisebb lovagok, akik egy vagy néhány, nem túl nagy jószág urai; vannak azután nagy és gazdag lovagok, területi urak, az előbbiekhöz képest kisebb számban, végül vannak föld nélküli vagy csak kevés földdel bíró lovagok, akik nagyobb lovagok szolgálatába állnak, tőlük függenek. Nem kizárólag, ám főként mégis ebből az utóbbi csoportból származnak a lovagi, nemes Minnesangerek” (Elias 1987: 485).

családtörténetet, amelyben hosszan és részletesen szólnak a nemesi ősök hősi cselekedeteiről.⁸ A 14. századra aztán kikristályosodik az a lovagi habitus, melynek diszpozicionális centrumában ugyan még jelen vannak a vérengző és kegyetlenül gyilkoló harcos archaikus késztetései, ám ezekre ráépülnek az új, civilizált férfierények: az udvarban élő urak és hölgyek iránti udvariaság, a gálánosság, a lovagiasság és a nagyvonalúság.⁹

Korábban (Hadas 2016c) Elias nyomán már utaltam arra, hogy a lovag élettere elsősorban a vidékhez, a tájhoz, illetve saját, erődítménynek tekinthető lakóházához kötődik.¹⁰ A társadalmi pozíció, a kulturális tőkével való ellátottság, az életvitel és az életstílus szorosan korrelál a lovag életterével, mely többnyire a *vidék*, még a legnagyobb fejedelmi és királyi udvarok lakói számára is, hiszen városok egyelőre nemigen léteznek. E földrajzi, társadalmi és kognitív jelenségekkel fölruházott közeg erőteljesen meghatározza a lovagi létet:

„A lovagi kultúra olyan világban született meg, amely szinte alig ismerte a városokat. A földesúri gazdagság a földből és a paraszti munkából származott. A fejedelmek szüntelenül jártak-keltek egyik birtokról a másikra, fogadásait pedig a szabad ég alatt tartották ünnepélyesen. Tudjuk, hogy Szent Lajos legszívesebben egy tölgyfa tövében tett igazságot, és a nyers örömök, amelyeket a háború nyújtott a XIV. századi lovagoknak, igen nagy részben abból eredtek, hogy a harcolás művészete úgy bontakozott ki, mint egy szabad levegőn űzött sport. A harc szőlőskertekben folyt, a csallitok, ligetek szélén, a megtaposott föld illatában” (Duby 1984: 252).

A rablólovag-lovag oppozíció lehetséges jelentéstartományainak sorában utalnunk kell az *életciklus* és az *életkor* jelentőségére is. A normannokkal kapcsolatos fentebbi idézetben is azt

8 „A jokulátorok elbeszélő énekei (...) telis-tele vannak legendás lovagok, de főleg nagy nemesi dinasztiák neveivel. Sokan szerették azt gondolni róluk, hogy e nevek legdicőségesebb őseiké; (...) gazdag kincsestár volt, amely felett hivatásos dalnokok őrködtek, akik tovább gazdagították, új nevekkkel egészítették ki azokat, hogy mecénásaik kedvébe járjanak. Éppolyan nagy volt a hatalmuk, mint a mai hirdetés- és hírszerkesztőknek” (Duby 2000: 120–21).

9 E sajátos beállítódási mintázat kifejeződései a gesztaénekek, a szerelmi dalok (*Canti guerrieri e amorosi – Harcosok és szeretők énekei* a címe Monteverdi madrigáljainak) s a lovagi mítoszok inkorporálódott mintaszemélyiségei: Perceval, Artúr király és a kerekasztal lovagjai. „A Trecento valósága az öldöklő háborúk, a gyújtogatások, az erőszak és a gyilkos késelések időszaka; lándzsákkal teletűzdelt erődök mögé elsáncolt világ, amelyet egy kifosztott és kihalt vidék zár körül – nagyszerűen ábrázolja ezt a látványt Simone Martini a *condottiere* alakjának háttérében. Ez az alak mégis lovagnak akar látszani: ünnepi ruhában feszít a harcok kellős közepén.(...) A rabló katonák legvérengzőbb vezérei pedig az udvarokban szerelmi játékokat játszottak a hercegnők mulattatására” (Duby 1984: 194–95).

10 Mindezt Duby is hasonlóan látja: „A nagy vagyonú és nemes születésű urak idejük javát *ellenségeskedéssel* és *háborúskodással* töltik – írja egy krónikaíró a XII. század elején -; hogy magukat ellenségeiktől megvédjék, hogy *legyőzzék* a velük egyenlőket, hogy *elnyomják* a gyengéket, rendszerint magas sáncot emelnek, mély és széles árkot ásnak köréje, a tetején meg fatörzsekből összerótt erős palánk fut körbe.’ Így fest a korabeli vár, de a roppant durva építmény mégis hatékonyan mutatkozik a katonai technika primitív állapotában. Hasonló palánkok védelmében valamennyi katonai vezető fittyet hány az ellenségnek. Még a királlyal is dacol. A szétforgácsolt politikai hatalom és az új társadalmi struktúrák minden esetben a *vár* köré rendeződnek” (Duby, 1984: 38. Az én kiemeléseim: HM).

olvashattuk, hogy a klerikus szerint az erőszakot és erkölcstelen kicsapongást a „*fiatal*, nőtlen lovagok bandái” okozzák. Duby ehhez hozzáteszi, hogy a „poligámia, s az annak következtében született túl sok utód, a *fiatal* férfiak túl nagy száma már önmagában is garázdálkodás melegágya” (Duby 2000: 142. Az én kiemelésem: HM). Majd máshol így fogalmaz:

„Az ágyasság gyakorlata tartotta magát, mert családi érdekeket szolgált: az örökséget védte, anélkül, hogy nyíltan fékezte volna a *fiatalokat*, és megsértette volna a világi értékrendet. Ez a rendszer a férfiak vitézséget magasztalta; a harcosok, a vadászok körében a hőstettek álmát szította; a *fiatal* férfiakat kalandra serkentette, ahonnan asszonyokat is hoztak magukkal” (Duby 1987: 56. Az én kiemelésem: HM).

Vagyis a strukturális és intézményi átalakulások, a lovag társadalmi pozíciójának, kulturális tőkájének és életterének kontextusa mellett hangsúlyozandó, hogy más normák és szabályok vonatkoznak egy fiatal férfira, mint egy idősebbre. A fiatal férfi számára nem csupán lehetséges, hanem kívánatos is, hogy kiélje vad késztetéseit: nőket raboljon el és erőszakoljon meg, háborúkban és lovagi tornákon vegyen részt. Ugyanakkor, mint emlékszünk rá, Dudon de Saint-Quentin arról ír, hogy a 9. században a normann rablólovagokat elűzik otthonról, hogy ne saját közegükben, hanem idegenben garázdálkodjanak. Tehát már e korai szakaszban is érvényesül az *erőszak távolítása*, nevezetesen, hogy más szabályok érvényesek otthon, mint idegenben.¹¹ A kora középkori lovagok számára még természetes a poligámia, az unokatestvérek nőül vétele, az agresszió és a szexuális vágyak azonnali kiélése, a terméketlennek bizonyuló nő „elbocsátása”, majd akár rablás vagy hadizsákmány útján szerzett új nővel való helyettesítése (akit adott esetben aztán ismét le lehet cserélni – *da capo al fine*). Ebben a korban a nő még tulajdonképpen nőténynek számít, aki sokszor a rabszolgával és az állatokkal azonos kategóriába tartozik. Vadászni lehet rá, meg lehet erőszakolni, csoportosan is, sőt, amennyiben nincs hatalommal bíró férfirokona, aki bosszút állhat, akár büntetlenül meg is ölhető.

Kétségtelen, hogy a normann példa egy korábbi időszakot idéz, amikor az erőszak még szabadabban tombolhatott. Ám egy-két évszázaddal később továbbra is más normák vonatkoznak a fiatal férfiakra, mint az idősebbekre. A határvonalat a *házasságkötés* jelenti, melynek életvitel-szabályozó jelentősége növekszik a középkor folyamán:

„A másik nemmel szemben kialakított kétféle férfimagatartás, úgy tetszik, megfelel annak a két szakasznak, amelyek a nemesi születésű férfi életében normálisan egymást követik. Engedélyezett a 'zsiványosság' korszaka, a vitézség és az udvarlás ideje (...). De eljön az a pillanat, amikor illő módon le kell mondani a kalandkergetésről, és éretten, nyugodtan, bölcsen meg kell állapodni. Az átmenet az

¹¹ Az erőszak távolítása vagy áthelyezése a későbbiekben is fontos része lesz a maskulinitás társadalomtörténetének. Gondoljunk csak arra, hogy a gyarmatokon még évszázadokon keresztül lehetséges a bennszülöttekkel és a „vadakkal” szemben olyan kegyetlenségeket elkövetni, amelyeket Európában a törvény már szigorúan szankcionál. Miképpen az sem igen sérti a nyugati érzékenységet, ha a 20. vagy 21. században amerikai vagy brit repülőgépek távoli iraki vagy szíriai célpontokat bombáznak. Ez utóbbi esetben az is lényeges elem, hogy az erőszak nem szemtől szemben érvényesül.

egyik szakaszból a másikba rituálisan történik, s a házasságnak e szertartások között van a helye” (Duby 1987: 274).

Ebből a szempontból meghatározóak a katolikus egyháznak a nők emancipációja érdekében kifejtett erőfeszítései. E helyütt nincs mód e hosszú és konfliktusokkal teli folyamat részletes bemutatására. A jelen kontextusban elegendő arra utalni, hogy az egyház a 11. századtól kezdődően pacifikálja a házassági viszonyokat – történelmi távlatból megítélve rendkívül sikeresen. A testet, a testiséget egyre hatékonyabb módon képes ellenőrzése alá vonni azáltal, hogy megtiltja a poligámiát és a feleség eltasztását, továbbá vérfertőzőnek minősíti a rokon feleségül vételét – akár királyok kiközösítésének konfliktusait is fölállalva.¹² Az önmegtartóztatást, a test elutasítását, a kollektív önsanyargatást hirdelve hatékony felügyelő és büntető hatalommá képes válni, mely immár a fiatalabb férfiakat is szankcionálni tudja. Ahogy Duby találóan megjegyzi: a pap személyében az egyház lép az apa, a báty és a fiú helyébe (Duby 2000: 238).

Az egyház a házasságot a hét szentség egyikeként fogadtatja el, és egyúttal radikálisan újra-definiálja lényegét: miközben a szexuális készleteket bűnnek minősíti, az „erkölcsös”, azaz önmegtartóztató viselkedést írja elő a felek viselkedésének etalonjaként. Az így létrehozott társadalmi rend lényegében „a nőkön való osztozkodás szabályozott módján” szerveződik (Duby 2000: 142). Természetesen ebben a rendben is a férfi uralkodik a nő fölött, ám mindinkább korlátok közé szorítva: a házasság a férfierények tisztességes átadásának intézményévé válik, ahol a családi becsület elsősorban a nő tisztességén alapul. E világban a hűség és az önuralom férfierénnyé válik (Duby 1987: 272). Más szóval: a feleség, illetve az anya lesz a családi, rokonsági, nemzeti becsület fő mediátora, a vérvonal újratermelőjének elsődleges garanciája. Rendkívül értékes cseretárgy, aki a családok, nemzetségek, sőt, olykor államok közötti egyensúly megteremtését is szolgálhatja.

Ily módon a nő/feleség/anya/özvegy meghatározó jelentőségre tesz szert a rokonsági viszonyok és – végső soron – az egész társadalmi struktúra átalakulását illetően. A nő értékét tovább növeli, hogy a férj gyakran alacsonyabb társadalmi rangú, mint asszonya, hiszen a középkori házassági piacon túlkínálat van eladó lányokból. Ennek kiváló indikátora, hogy a hűbérúrral kapcsolatos viszonylatok szimbólumrendszere (például a hűségeskü vagy a letérdelés) a feleségre – és tágabban a megfelelő ranggal bíró hölgyekre – is áttevődik (vö. Duby 1987, 2000). Nem beszélve arról, hogy a lovagi kódexek azt is előírják, hogy a lovagok az alsóbb rendű-rangú nőket is védelmezni kötelesek, vagyis velük szemben is fékezniük kell férfiúi hevületüket.

Az egyházi vezetők nem teljesen megalapozatlanul bíznak abban, hogy a család a társadalmi béke szigetévé válik, és hogy a házasság és az öregség majd megszabadítja az embereket a démonjaiktól. Ugyanakkor – a lovagregények tanúbizonysága szerint – még évszázadok múlva is tovább él a férfiak kettős erkölce. A nős lovag, ha éppen nem saját várában vagy kastélyában tartózkodik felesége oldalán, hanem idegen vidékeken kalandozik, akkor jó eséllyel teret enged agresszív készleteinek és buja vágyainak. Ha alkalom kínálkozik rá, még a legnemesebb lova-

12 A 11. század végén II. Orbán pápa vérfertőzés miatt I. Fülöp királyt is kiátkozza, mivel – úgymond – „elrabolta Anjou grófjának a feleségét, aki az unokatestvére volt, és jogtalanul magánál tartotta” (Duby 1987: 10).

gokon is erőt vehetnek ősi késztetései, és kisszerű banditizmusba torkollhatnak cselekedetei.¹³ A nőkergetésben, a vadászatban, a lovagi tornákon és a háborúkban elért sikerek, az ágyasoktól származó gyermekek a későbbiekben is férfibüszkeség forrásai. A férfitencia, a férfias hév a késő középkort követően is erénynek számít. Mindazonáltal a két modell lassan megbékél egymással:

„A 12. század legvégén, amikor az egyház mérsékelte rendelkezéseinek szigorát, s a társadalmi viszonyok rugalmassága lehetővé tette valamennyi fiúnak a házasságot, létrejött az egyezés a két viselkedésmóddal, a nőtlenség és a nő férfiaké között. Kiegészítették egymást. A fiatalembereket arra buzdították: a házon kívül bizonygassák ’erényüket’, hogy a nők átadói úgy tehessenek, mintha ők hagyták volna, hogy foglyul ejtsék feleségüket. A férfiak megházasodásuk után egy rövid ideig még járhattak a lovagi tornákra. Ám apjuk után kezükbe véve az uradalmat, »új emberré« váltak” (Duby 1987: 345).

Az életkor és az élethelyzet relációi átvezetnek bennünket a szituacionálisan meghatározott diszpozicionális kényszerekhez. A strukturális és szituacionális kényszereket nem könnyű analitikusan elhatárolni egymástól. Első körben úgy fogalmazhatjuk meg a közöttük lévő különbséget, hogy a *szituacionális kényszerek* konkrét helyzeteket, interakciókat jelölnek, míg a *strukturális kényszerek* tartósan rögzült viszonyokra vonatkoznak. Második körben hozzátehetjük: a rendszeresen ismétlődő szituacionális kényszerek strukturális kényszerekké alakulhatnak, miképpen a korábban kondicionálódott strukturális kényszerek is meghatározhatnak egyes szituációkat. Harmadik körben pedig megjegyezhetjük: a szituacionális kényszerek inkább a cselekvő ágens nézőpontját, a strukturális kényszerek pedig az elemző megismerési pozícióját képviselik. Lássuk az alábbi idézetet:

„A főúri udvarokban, ahol a lovagregények, a dalok íródnak és a két nem közötti kapcsolatok formái civilizálódnak, egyre nő az igénye annak, hogy a lovag lovag legyen, *legalább egy időre*, ne pedig rablólovag. (...) *Uralkodj az ösztöneiden, fékezd a vágyadat, ne vesd rá magad áldozatodra, mint egy vadállat. Az uralkodó, a herceg, a szolgálatában álló tollforgatók segítségével ráneveli a köré gyűlt ifjakat, hogy viselkedjenek illedelmesen hölgyek társaságában*” (Duby 2000: 95. Az én kiemelésem: HM).

Ebben az idézetben Duby egyrészt rámutat a strukturális kényszerek által meghatározott, tartósan rögzült viszonyokra, nevezetesen, hogy a főúri udvarokban a nemek közötti kapcsola-

13 „Guillaume Maréchal [vagy William Marshall (1147–1219)] kétségkívül vitéz lovag volt. Ám abban az időben, amikor még birtoktalan fiatalemberként egymás után kereste föl a franciaországi lovagi tornákat, egy alkalommal egy nemes kisasszonyt menekítő szerzetessel találkozott az úton, aki nagy jámboran azt is bevallotta neki, hogy pénzét uzsorakamatra adott kölcsönökkel igyekszik majd gyarapítani. Guillaume erre minden különösebb aggály nélkül elragadta a szerencsétlen pára dénárjait, büntetésül az általa forralt sötét tervek miatt. Egy bajtársa még így is szemrehányást tett neki, mert meghagyta a barát lovát” (Bloch 2002: 325).

tok civilizálódnak, illetve hogy az udvari társadalom elősegíti az önfegyelem és az erőszakkontroll belsővé tételét. Emellett azt is megfogalmazza, hogy az adott *situációban* a herceg arra neveli az ifjakat, hogy az ifjú rablólovagok *legalább egy időre*, vagyis az élettér szituacionálisan meghatározott kényszereinek engedelmeskedve képesek legyenek igazodni az udvari normákhoz. Az idézetből az is kiolvasható, hogy mind a szocializálandó ifjú rablólovagok, mind a herceg pozíciójából nézve egyelőre ez egy szokatlan, átmeneti szituáció. Ugyanakkor a történész képes érzékeltetni azt a folyamatot, amelynek során a rendszeresen ismétlődő szituacionális kényszerek strukturális kényszerekké válnak.

Hasonlóképpen: az a helyzet is strukturálisan kondicionált, amikor a lovag rendszeresen elhagyja otthonát, hiszen a távolban folytatott harcok nélkülözhetetlenek a hazai birtok, a birodalom, a vagyon és a presztízs megőrzéséhez, átmentéséhez, növeléséhez. Következésképpen az idegen világban, a háborúban, a lovagi tornán vagy az ünnepi mulatságokon végzett tevékenysége során a férfi olyan szituációkba kerül, amelyekben másféle beállítódási elemeket kell működésbe hoznia, mint az otthoni mindennapokban. Vagyis egyes szituációk az új habituselemek elsajátítását, míg más szituációk az archaikusan rögzült mintázatok ideiglenes tovább élését, a gőz kiengedését szolgálják.¹⁴

E diszpozicionális változások egy komplex erőterben érvényesülnek: számos strukturáló tényező, kényszer határozza meg azokat. Véglegesen lezárt, statikus habitus nem létezik, hiszen a beállítódások folyamatosan változnak; mindig az adott relációhoz, szituációhoz igazodnak, az adott viszonylatban nyerik el értelmüket és jelentésüket. Az archaikus habitusmagra így számos habitusréteg rakódik, amelyek a kontextuális pluralitás elve alapján lépnek működésbe. Mindig az adott szituációban releváns mintázat strukturál: az otthonlét, a fiatalkor vagy az élettér mind-mind előhívja azokat az adekvát mintázatokat, amelyek éppen abban a relációban indokoltak. Ilyeténképpen kontextusfüggő, plurális egyéni és csoporthabitusok alakulnak ki, amelyek olykor szinte föloldhatatlannak látszó ellentmondásba kerülnek egymással, ám végső soron mégis gond nélkül belesimulnak a társadalmi praxis értelemmel és jelentéssel bíró hétköznapi rendjébe. Vagyis törvényszerűnek tarthatjuk, hogy a lovag az egyik nap még vademberként öldököl a csatatéren, a másik nap pedig térden állva olvassa föl az általa írott szerelmes verset imádott hölgye pamlaga előtt.¹⁵ Mindazonáltal nem győzöm hangsúlyozni: a figurációk szituacionális

14 Ilyen szituacionális tényezőnek tekinthetjük a szezonalitást is: „De már a XI. században is, őszről ősze, amidőn szünetelt a *portyázás*, s az uralkodó valamennyi barátja hazament újra birtokaira rokonaihoz, ágyasaihoz, szolgálóihoz, pártfogoltjaihoz, máris kikerült a király hatása alól. Az ellenőrzése alól is: az utak el voltak vágva. Mindegyik nagyúr teljhatalmúlag uralkodott a lakóhelyével szomszédos irtásokon. (...) A helyi úrtól függött a paraszt jóléte és biztonsága. (...) Kihez mehettek volna panaszra, ha az úr visszaélt hatalmával? Márpedig a császárság újjászületésének másnapján elérkezett az idő, amidőn megszűntek a királyok győzedelmes *hódításai*: nem volt több *katonai kaland*, nem volt több *zsákmány*, nem volt több *ajándék*” (Duby 1984: 36. Az én kiemeléseim: HM).

15 Mindezt megkönnyíti maga a kor is, melyben ezek a szembenállások, kettősségek, ellentmondások mindennapinak, természetesenek, a létezés esszenciális tartozékának számítanak: „Minden dolog éles ellentétben és hatásos formákban jelent meg, ami feszültséget és szenvedélyes hangulatot kölcsönzött a mindennapi életnek. Ebből következett az az állandó ingadozás a féktelen öröm és az elkeseredés, a kegyetlenség és a bensőséges megindultság között, amely annyira jellemző a kései középkor életére. (...) Leggyakoribbak a szinte szünet nélkül folyó kivégzések voltak. A vérpadról áradó kegyet-

gomolygása ellenére a változások iránya világosan kijelölhető. A szuverén erőszak monopóliumának kialakulása és az erőszakkontroll individuális internalizációja rendet és struktúrát teremt ebben a világban, kijelöli a hosszú távú átalakulások irányát. Nem kétséges, hogy a változások az erőszakkontroll irányába mutatnak.

3. AZ ELLENHEGEMÓN MASZKULINITÁS DISZPOZICIONÁLIS TERÉNEK RÉTEGEZETTSÉGE

Kezdjük a *pap* és a *szereztes* közötti különbséggel!¹⁶ A középkori kolostorokban a szerzetesek, vagyis a weberi értelemben vett „vallási virtuózok” élnek, akik egyfajta szellemi, hatalmi és presztízszelitelt alkotnak; ők a teológiai, a művészeti, a művelődési, sőt, a gazdasági értelemben vett leginnovatívabb társadalmi csoport, mely ugyanakkor többé-kevésbé elszigetelten létezik a társadalomtól. A rendház a szó legszélesebb értelmében vett „kultúrközpont”. Ugyanakkor a világi hűbéri társadalom igazgatása, a hatalmi jogosultságok érvényesítése mindenekelőtt a püspök által felügyelt plébániák hálózatának feladata. Ebben a szférában a világi papság játssza a meghatározó szerepet:

„A középkor végén a vidéki papság jórésze még alig iskolázott, híveivel egy életet él, a helyi társadalomrend őre; a vezető, mérvadó papságot pedig nagymértékben szekularizálta képzettsége. A klerikus azzal járt iskolába, hogy pappá lesz, ha javadalomhoz juthat, de még a javadalmas is húzta-halasztotta pappá szentelését, a fogadalmak letételét, amíg a kibontakozó világi, intellektuális, hivatalnoki, jogászai pályákon talán jobb reményei voltak. Előkelő családok fiai gyakran még a püspöki kinevezés után is évekig vártak felszentelésükkel. Viszont kezdettől általános a gyakorlat, hogy világi, hivatalnoki, intellektuális alkalmazásokat egyházi javadalmakkal jutalmazzanak, felszenteléssel, vagy a nélkül. (...) A társadalmat és államot szolgáló alsó és felső papság úgy érzi, hogy hivatás munkát végez akkor is, ha tisztán világi közérdekért, politikai célokért dolgozik, akár a szorosan vett egyházi érdekek ellenében is, vagy az egyház fejének, a pápának érdekei ellenében is” (Hajnal 1988: 137).

Amikor Hajnal úgy fogalmaz, hogy a pap a „helyi társadalom őre”, azt ajánlatos szó szerint venni. Az a tény ugyanis, hogy nem távolodik el a mindennapok világától, illetve hogy híveivel

---

len és nyers megindultság fontos eleme volt a nép szellemi táplálékának – látványosság teli erkölcsi tanulsággal. A szörnyű bűnök megtorlására a törvény félelmetes büntetéseket eszelt ki. (...) A középkor egyáltalán nem ismeri azokat a gondolatokat, amelyek azóta félnékké és ingadozóvá tették igazságérzetünket: a kételyt, hogy a bűnöző beszámítható-e; azt a meggyőződést, hogy bizonyos mértékig a társadalom is vétkes az egyes emberek bűnében (...). A középkor csak két véglelet ismert: a kegyetlen büntetés teljes betöltését, vagy pedig a teljes megkegyelmezést. (...) A fenyegető balsorstól való félelem állandósul, mindenütt örökös veszedelem leselkedik az emberre (...) gazdag és szegény egyaránt állandó bizonytalanságban élt. Perek, bűntények, üldöztetések, támadások kavarnak előttünk” (Huizinga 1979: 8–27).

16 Ha másképp nem jelölöm, az ebben az alfejezetben leírtak mindenekelőtt Southern (1987), valamint Duby (1984, 1987, 2000) munkáira támaszkodnak.

azonos életterben, az övékéhez hasonló életet él, lehetőséget biztosít számára, hogy a világi embereket szoros ellenőrzés, megfigyelés alatt tartsa. A „helyi társadalomrend öre” kitétel úgy is értelmezhető, hogy a papok, püspöki parancsra, beférkőznek híveik közé, azzal a feladattal, hogy „szemüket tágra nyitva, fülüket hegyezve” kifürkésszék az egyház által bűnnek – és sok esetben „halálos bűnnek” – tekintett cselekedeteket. Más szóval: a püspökök a papokat fölruházzák a felügyelő és büntető hatalom képviselőjével; a katolikus egyház a szentmise látogatásának, valamint a gyónás és áldozás kötelezettségének és lehetőségének megteremtésével korábban elképzelhetetlen befolyásra tesz szert. Megnyílik ugyanis az út a hívek lelkének, titkos gondolatainak megismerése, cselekedeteinek irányítása (és adott esetben bűneik alól való föloldozása) felé. A korábban természetesnek, magától értetődőnek vélt gondolatok és cselekedetek pokoli kínokkal szankcionált halálos bűnökké változnak, hatalmas szorongást és félelmet keltve az emberekben (vö. Duby 2000: 230–231).¹⁷ Vagyis az egyház rendkívül hatékony eszközöket fejleszt ki annak érdekében, hogy a társadalom legkülönbözőbb csoportjaiban az általa kívánatosnak tartott viselkedésmintákat – így az erőszakkontrollt, az önmegtartóztatást és a fegyelmezett, aszketikus viselkedést – elterjessze.¹⁸

A szerzetesi és papi szellemiség, beállítódás és mindennapi élet közötti oppozíció megjelenik a kolostori iskola és a katedrálisiskola szembenállásában is. Az előbbi a maga aszketizmusával, világtól elszigetelt elhelyezkedésével és szellemiségével többnyire zárt és rugalmatlan intézmény, mivel a képzés általában abból áll, hogy egy fiatal szerzetes egy idősebb szerzetest követ, és ez az idősebb szabja meg olvasmányait, és vezeti rá a megfelelő elmélkedés útjára. Ezzel szemben a katedrálisiskola, mely inkább a városok pezsgő központjában működik, sokkal dinamikusabb intézmény, hiszen az itt tanuló diákok jól láthatóan jelen vannak a városi terekben, szervesen együtt élnek a helyi lakosokkal. „Az egyházhoz tartoznak: klerikusok, tonzúrával a fejükön, alávetve a püspök fennhatóságának. A tanulás vallási cselekedet. A küldetés viszont, amelyre az oktatás felkészíti őket, aktív; világi és papi küldetés: a szó képviselője. Az a feladatuk, hogy a világi emberek között terjesszék isten megismerését” (Duby 1984: 107).

17 „Az egyház már az emberek belső világát irányítja. Jóval messzebbre tekint annál, mint amit a 10. század vizsgálóbíróinak módjában állt kideríteni; hatalmába keríti a gondolatokat és cselekedeteket, amelyeket azelőtt senki sem tartott bűnösnek, és amelyeket – azáltal, hogy megnevezi, leírja őket – vétségekké változtat; ezzel határtalanul kiterjeszti a szorongást, a pokoltól való félelmet, az pedig ily módon főhajtásra kényszerül az egyház előtt” (Duby 2000: 231).

18 A wormsai Burchard püspök a 11. század elején például arra kötelezi a papokat, hogy több száz (!!!) konkrét kérdést tegyenek föl az egyes elkövetett bűnöket illetően. Ezek egy része a gyülekezetekből kiválasztott „érett, jó erkölcsű és szavahihető” esküdtekhez szól, akiktől a papok például olyanokat tudakolnak, hogy „történt-e ebben a gyülekezetben emberölés, szülőgyilkosság”, vagy hogy „nincs-e valaki, aki a templom körül énekelni merészelt azokat a gonosz dalokat, amelyek nevetésre készítenek”. Más kérdések az emberölés és a paráznaság konkrét módozatait illetően közvetlenül a nőket veszik célba. Például: „Gyártottál-e eszközöt neked megfelelő méretben, szeméremtessedhez illesztetted-e vagy egy társnődéhez, és paráználkodtál-e más romlott nőszemélyekkel vagy mások veled, ezzel vagy más módon szerszámmal? Felkínálkoztál-e állatnak, kezdeményeztél-e vele valamilyen fondorlatral közösülést? Kóstoltad-e már embered magját, hogy még forróbb szerelmet érezen irántad? Szándékosan ölted meg fiadat vagy leányodat? Kevertél-e halálos mérget, és öltél-e meg férfit méreggel? És így tovább, lényegre törő kérdések tucatjain keresztül (vö. Duby 2000: 230–234).

A pap és a szerzetes közötti különbségek számbavétele vagy a papságon belüli eltérések elemzése hosszasan volna folytatható. Egy alaposabb történeti vizsgálódás rámutathatna például a szerzetesi és a katedrális iskolák közötti átmenetek típusaira, a hívek megfigyelésének kifinomult módszereire, a bűnbocsánat osztogatásával kapcsolatos „húzd meg-ereszd meg” stratégiák fajtáira vagy a bűnök pénzzel történő megváltása és a korrupció közötti homályos átmeneti zóna működésére. Egy ilyen részletesebb elemzés nem hagyhatná figyelmen kívül ama szempontokat sem, amelyek néhány oldallal korábban a lovag és a rablólovag oppozíciója kapcsán fölmerültek. Így például az idő múlása, a társadalmi struktúra változása, az egyház hatalmának megszilárdulása vagy éppenséggel megingása (és ezen belül a különböző lokális variációk föltárása), a házassággal és nőekkel kapcsolatos egyházi stratégiák alakulása, az egyes klerikális rétegek műveltségéből, társadalmi pozíciójából származó eltérések, az élethelyzet és a szituacionalitás megszafta variációk tanulmányozása mind-mind önálló könyvek témájául szolgálhatna. (Nem mindegy például, hogy egy haláleset háború vagy béke körülményei közepette vagy mondjuk egy lovagi torna jól koreografált eseményeinek sorában következik-e be, hiszen ezek a szituacionális tényezők meghatározzák, hogy az eseményt gyilkosságnak, hősi tettnek vagy véletlen balesetként fogja-e föl a környezet. Arról nem is beszélve, hogy ugyanazt az eseményt másképpen értelmezheti a pap, a lovag vagy a paraszt.) Ám e témák tárgyalásától eltekintek, hiszen, mint arra már többször is utaltam, a szociológiai tekintet számára a strukturálisan meghatározott, hosszú távú diszpozicionális változások logikája a fontos. És mivel az ellenhegemón mintázatot nem annyira a laikusokkal sok tekintetben azonos életet élő papok, hanem a szerzetesek inkorporálják, eme alfejezet további részében ennek a csoportnak a belső differenciálódására koncentrálok.

Az egyházi rendek (*religiosi*) egész életre szóló, visszavonhatatlan, a világi létformától radikálisan elkülönülő közösségek, amelyek a középkori vallási élet középpontját képezik. E közösségekben szerzetesek élnek, akik – Max Weber (1982) fogalmával – *vallási virtuózoknak* tekinthetők. Az egyház az ő példájukban találja meg az ideált, a követendő mintát: a szerzetesek arra hivatottak, hogy határeseti formában, tökéletes és makulátlanul tiszta példaként érvényesítsék és testesítsék meg az istennek tetsző értékeket és életvitelt. A szerzetesi élet elemei, a regulákban és a szent könyvekben kidolgozott tanok, a szent szövegek magyarázatai, a rendi életvitel alapjául szolgáló értékrendszer összetevői nem csupán a többi klerikus, hanem a laikusok számára is mintául szolgálnak:

„A sátán a sóvárgás négy bűnével fűzi láncra rabszolgáit. Hússal, háborúval, arannyal, asszónnyal csábítja őket. Az embereknek, hogy felkészüljenek az ítéletre, meg kell tanulniuk ellenállni a kísértéseknek. Márpedig le kell mondani a gazdagságról, el kell hajítani a fegyvereket, önmegtartóztatásban kell élni, böjtölni kell – ahogyan a szerzetesek évszázadok óta élnek. Az egyház ettől fogva minden kereszténynek azt ajánlotta, hogy a szerzetesek példáját kövesse, tartsa be a szegénység, tisztaság, béke és önmegtartóztatás parancsát, és hozzájuk hasonlóan forduljon el a világban mindattól, ami az érzékekre hat” (Duby 1984: 58).

Az egyház a bűn, az ördög, a sátán ellen harcol, és úgy gondolja, hogy mindenekelőtt a szerzetesek képesek megfékezni isten haragját. A szerzeteseknek példát kell mutatniuk mindenki számára; elöl kell járniuk szegénységben, tisztaságban, önmegtartóztatásban; imádkozniuk

kell az egész társadalomért, hogy eleget tudjanak tenni a kollektív megváltás kötelezettségének. A szerzetes által inkorporált mintákat a püspöki egyház a világi papok és plébániák hálózatának segítségével jó példával, meggyőzéssel, ellenőrzéssel, büntetéssel, fenyegetéssel, s olykor a szó szoros értelmében tűzzel-vassal, vagyis az uralom monopóliumának kényszerítő technikáival kötelező életvitel-szervező elvekként igyekeznek bevésetni a mindennapi praxisba. Következésképpen, mint már említettem, a középkori katolikus egyház meghatározó szerepet játszik az ellenhegemón maszkulin diszpozíciók elterjesztésében és intézményesítésében.

Ha szeretnénk képet alkotni a klerikus életvitelről, megragadni annak fő értékeit, tiszta, határeseti formáját, e célra nursiai Szent Benedek (480–550) regulája tűnik a legmegfelelőbb forrásnak. Ez a 6. században keletkezett szöveg a *bencés (vagy Benedek-) rend* (a legkorábban létrehozott és évszázadokon keresztül a legnagyobb presztízsű szerzetesi közösség) mindennapjait szabályozza. Jelszavai: *pax, ora et labora*, vagyis béke, imádság és munka. A bencések a középkor derekáig egyedül uralják a terepet: a Karolingok a legtöbb európai kolostorban bevezetetik a bencés regulát, így alapvetően ez a rend szabja meg a mindennapi vallásgyakorlat mintáit. Tekintélyük stabil és megfellebbezhetetlen. A Benedek-rendi regula által megfogalmazott eszmény az istenhez való visszatérésre szólít föl, mégpedig az *engedelmesség gyakorlása* révén, melyet nem csupán a szerzetesek, hanem minden ember számára előír:

„Az életet szüntelen tevékenységben kell tölteni, és ennek a tevékenységnek célja az, hogy engedelmességre tanítson. Az engedelmesség sokféle lehet. Van a szív és test engedelmessége a Szentírásból merített lelki tanácsok előírásai iránt; van a regula iránti engedelmesség; de közvetlenül és állandóan az apátnak való engedelmesség. Ő Krisztus helytartója a közösségen belül; szavának úgy kell engedelmelkedni, mint magának Isten szavának. Egyaránt tanít és parancsol: 'az apát parancsa és tanítása az isteni igazság kovászával jobbtítja tanítványai gondolkodását'” (Southern 1987: 267–68).

Az engedelmességnek „késelem nélkülinek” kell lennie: a parancs elhangzásának és az engedelmességnek ugyanarra a pillanatra kell esnie – „félelem, halogatás, lagymatagság, morgás vagy feleselés nélkül”. A cél az én totális megtagadása. A szerzeteseknek nincs semmijük, és el kell fogadniuk a szegénységet, a betegséget, a szigort, mivel csak így találhatnak vissza istenhez. A regula az életvitel minden részletét szabályozza: a hallgatás és a zsolozsmázás napi menetének pontos előírása ugyanúgy részét képezi, mint az elolvasandó könyvekkel vagy a látogatók fogadásával kapcsolatos feladatok tisztázása. A szerzetes köteles engedelmelkedni az alázatosság 12 fokozatának, melyek nem csupán a mindennapi viselkedés szabályait írják elő, hanem a titkos gondolatokra, a nevetés tilalmára, sőt, az alázatos testtartás követelményére is kitérnek. Vagyis a regula a praxis és a diszpozíciók szinte valamennyi elemét igyekezik megszabni.¹⁹

19 „Az alázatosság első foka az, ha az ember Isten félelmét mindenkor szem előtt tartja, róla soha meg nem feledkezik. Az alázatosság második foka, ha az ember nem szereti saját akaratát, és nem gyönyörködik kívánságainak kielégítésében, hanem tetteivel követi az Úrnak szavát. Az alázatosságnak harmadik foka abban áll, hogy az ember Isten iránti szeretetből, teljes engedelmességgel aláveti magát előljárójának. Az alázatosság negyedik foka, ha valaki úgy engedelmelkedik, hogy a nehézségek és

A bencés kolostor kvázi családként működő szerzetesi közösség, melynek élén az apát áll, aki egyfajta *pater familiasként* uralkodik a rendházban. A szerzetesek „Krisztus lobogója alatt” küzdő, testvéri-katonai közösséget alkotnak, akik „kámzsás bajnokként” elszánt harcot folytatnak annak érdekében, hogy a világot megszabadítsák a legfélelmetesebb természetfölötti ellenségtől, az ördögtől. E célt a világi hatalmak teljes mellszélességgel támogatják: szerzetesi alapítványokat létesítenek, és hatalmas birtokokat adományoznak nekik,²⁰ így a rend idővel egy elit képződménnyé válik, és tökéletesen betagozódik a középkori rendi társadalmi struktúrába; egyre gyarapodó vagyona folyamatos jómódot, fényűző életvitelt biztosít tagjai számára.

A bencés rendház életvitele hasonlít az arisztokrata családokéhoz. Ez az állítás nem azt jelenti, hogy e rend – úgymond – igyekezne imitálni az arisztokrata életvitelt; sokkal inkább arra utal, hogy a szerzetesek között igen magas a nemesi származásúak aránya, akik a lehető legtermészetesebb módon emelik át az arisztokrata életstílus elemeit a rendi közösségbe. Ennek sajátos példája, hogy az elit elitjét képező, Benedek-regulát követő, párizsi Cluny apátság teljesen átveszi azt az arisztokrata értékrendet, mely szerint szabad emberekhez méltatlan, hogy az isten által a rabszolgáknak és a parasztoknak szánt kétékezi munkával mocskolják össze kezüket. Ezért a clunyi szerzetesek a hatalmas birtokaikon elvégzendő, alantásnak ítélt mezőgazdasági munkálatokat szolgákra bízzák (vö. DUBY 1984: 66–68; Southern 1987: 264–274).

A bencés rendből több új rend születik a 11–12. század fordulóját követően. Ezek közül a *ciszterciák* válnak a legnagyobb befolyású közösséggé. Citaux-t, első kolostorukat, melyből nevük is származik, 1098-ban alapítja (Szent) Bernát, ez az „erőszakos, sovány, isten dühétől áthatott ember” (DUBY 1984: 112). A 12. század közepén már 328 apátság követi a fehér csuhás szerzetesek rendjének reguláját, majd ez a szám három évszázad alatt 742-re emelkedik (vö. Southern 1987: 311). Magukat egyfajta élcsapatnak, a bencések *autentikus* örökösének tekintik. Bizonyos értelemben radikalizálják a bencés előírásokat: még nagyobb hangsúlyt fektetnek

---

kellemtelenségek között is, sőt az elszenvedett méltánytalanságok ellenére is, csendesen, jó lélekkel megőrzi türelmét. Az alázatosság ötödik foka, ha a szerzetes a szívében fölmerülő minden rossz gondolatát és titkon elkövetett rossz cselekedeteit nyíltan feltárja apátjának. Az alázatosság hatodik foka, ha a szerzetes minden csekélységgel és silánysággal megelégedett, és mindarra nézve, amit reá bíznak, mintegy rossz és méltatlan munkásnak ítéli magát. Az alázatosság hetedik foka, ha magát nemcsak szájával vallja mindenkinél alábbvalónak és értéktelenebbnek, hanem szíve legmélyén is hiszi azt. Az alázatosság nyolcadik foka, ha semmi egyebet sem tesz a szerzetes, csak azt, amire a monostor közös szabálya és az elődök példája serkenti. Az alázatosság kilencedik foka, ha a szerzetes nyelvét visszatartja a beszédétől, és a hallgatást megtartva nem beszél, míg nem kérdezik. Az alázatosság tizedik foka, ha nem hajlandó és kész a nevetésre könnyen. Az alázatosság tizenegyedik foka, ha a szerzetes beszéd közben szelíden és nevetés nélkül, alázatosan és komolyan keveset és okosat szól. Az alázatosság tizenkettedik foka abban áll, ha a szerzetes nemcsak szívében alázatos, hanem testtartása is kifejezi alázatosságát mindenki előtt, aki csak látja” (Szent Benedek regulája, 2017).

20 Sok esetben az adományozás célja bevallottan is az üdvösség megvásárlása, ahogy például ezt a maga nyers formájában egy spanyol grófnő megfogalmazza egy kolostoralapító levelében: „Félek a pokol kínjaitól, és szeretnék a paradicsom örömeibe jutni, és Isten és dicső Anyja iránti szeretetemből és saját és szüleim lelki üdvösségéért Istennek, Szent Máriának és minden szenteknek adományozom egész örökségemet Retoriában” (idézi: Southern 1987: 323).

a kemény belső fegyelemre,²¹ a legszigorúbb önmegtartóztatásra, az aszkézisre, az alázatosságra és az eretnekek ellen folytatandó kíméletlen harcra. Társadalmi bázisukat a katonai arisztokrácia képezi. E ténynek, mint majd az alábbiakban látni fogjuk, nagy jelentősége van gondolatmenetünk szempontjából. Mindenekelőtt ebből fakad szellemiségük, értékrendjük, beállítódásuk egyik központi eleme: a katonai, illetve katonás rend iránti vonzódás, valamint a vallási, gazdasági, területi és társadalmi értelemben vett expanzió magától értetődő, elementáris igénye.

A ciszterciátokat erőszakos, intoleráns és agresszív tónus jellemzi. Bernát és környezete több irányban nyit konfliktusokat: keményen szembefordul a püspöki iskolákkal; lenézi és alacsonyabb rendűnek tartja a papokat; támadja a bűnös városokat; sőt, haszontalannak ítéli a skolasztikus oktatást is. Életvitelük alapja a lemondás, az alázatosság tizenkét lépcsőfokának végigjárása, és ennek révén a megtisztulás elérése. Szent helyeik is zömökek, puritánok, mivel a lemondás szelleme minden díszítést száműz templomaikból. Rendházuknak sem homlokzata, sem kapuja nincsen. Egyházi szervezetük egy igen hatékonyan működő, racionális modell alapján épül föl: apátságai egy központosított hatalmi struktúrába rendeződnek, melynek törvényhozó szerve a cisztercita apátok háromévente tartott egyetemes káptalana.²²

Az egyes monostorokban a főszentelt szerzetesek mellett laikus segítők, ún. *conversusok* élnek és dolgoznak (általában egy szerzetesre három-négy jut belőlük), akik – a túlvilági üdvözülés reményében – a mindennapi házi étellel és gazdálkodással járó feladatokat látják el. A *conversusok* másodrangú tagjai a rendnek, akiknek szigorú kötelezettségeik vannak (nőtlenségi fogadalom, hallgatási, áldozási és imádkozási előírások és így tovább), ám nem rendelkeznek a szerzetesek jogaival, és szerzetesi státuszt sem kaphatnak. Ugyanakkor életvitelük lényegében megegyezik a szerzetesekével: ők is egy évet töltenek el novíciusként, és ha ezt sikeresen teljesítették, egész életükre kötelező engedelmisségi fogadalmat kell tenniük. Státuszuk sajátos hűbéri viszonyként, egyfajta szerzetesi vazallusságként fogható föl. Lényegében az ő fegyelmezett munkájukon alapulnak a rend gazdasági sikerei.²³

21 Fegyelmezési eszközeik keménységét bizonyítja a következő idézet: „Bármelyik szerzetest vagy laikus testvért (*conversus*), akit az egyetemes káptalan idején Citeaux monostorában vagy majorságain találnak, a káptalan elé kell vezetni, és az összegyűlt apátok előtt meg kell botozni; és senki, még Citeaux apátja sem mentesítheti őt ez alól” (vö. Southern 1987: 314).

22 „A ciszterciátok egy csapásra megvalósították azt a szervezeti formát, amelyet minden uralkodó kívánhatna magának: egy önmagában teljes, maradéktalanul autonóm rendszert, amely tökéletes belső felügyeleti szervezettel rendelkezik, külső beavatkozástól elszigetelt, és nem zavarják meg a szolgáltatások és jogok körül kibukkanó viták, amelyek Európa törvényszékeit elárasztották. *A cisztercita rendszer volt az első hathatós nemzetközi szervezet Európában*, hathatósabb a pápai szervezetenél is, mert célkitűzései szűkre szabottabbak voltak, és működési területe korlátozottabb” (Southern 1987: 313. Az én kiemelésem: HM).

23 E katonás rend és fegyelem az életvitel szervezésének legkisebb gyakorlati részletére is kiterjed. Az összes szaktevékenységet rendkívül aprólékosan szabályozzák. Így például a disznópásztorok számára előírják, hogy a „disznóólak két vagy három mérföldnyire fekszenek a majortól, de a disznókat, bár napközben szabadon kószálhatnak, éjjelre vissza kell hajtani az ólakba. A kanászok és juhászok mindennapi ételmüket apátáguktól vagy majorjuktól kapják”. És így tovább... (vö. Southern 1987: 314).

A bencés rendből kialakuló másik sikeres és számottevő formáció az *ágostonos kanonokrend*²⁴, mely 1240 körül már 600 házzal rendelkezik Franciaországban, Spanyolországban és Lombardiában (vö. Southern 1987: 305). Alapítói közvetlenül a Bibliához nyúlnak vissza, és Szent Ágoston levelében találják meg a számukra fontos referenciákat. Szemben a későbbi alapító forrással rendelkező bencésekkel, a kanonokok alapelve, hogy a szent szövegben leírtak alapján „legyen mindenük közös”, és egy olyan létformában éljenek, amelyben az absztinencia, a hallgatás, a testi munka és a zsoldáréneklés képezi a meghatározó tevékenységet:

„A szerzetesi kanonokok regulája Szent Ágoston regulája, aki maga köré gyűjtötte testvéreit, hogy együtt éljenek, és regulájának szigorúságát gyarlóságukhoz mérten enyhítette. Mint jószágos mester, tanítványait nem vasbottal terelte, hanem azokat, akik a szentség szépségét szeretik, mérsékelt regulája alapján az üdvösség kapujához vezette.” (Southern 1987: 303).²⁵

Az ágostonosok – a bencésekkel és a cisztercitákkal ellentétben – nem a gazdagokat szolgálják. Többnyire kimaradnak a nagy történelmi mozgásokból és megrázkódtatásokból; nem különösebben tanultak, és nem bírnak jelentősebb hatalommal sem. Alázatosan és jámboran hozzáidomulnak a körülöttük lévő világhoz, mintegy azonosulnak vele, szemben a másik két renddel, melyek inkább uralkodni kívánnak környezetükön, és saját kiválóságuk és felsőbbrendűségük tudatában mindenki mást megvetnek és lenéznek – laikusokat és klerikusokat egyaránt. S míg az ágostonosok a tizedekből, a járadékokból, az oltárok és a templomok jövedelméből fedezik szerény megélhetési szükségleteiket, addig a ciszterciták ezeket a bevételi forrásokat megvetéssel elutasítják. Bernát követői nem jótékonykodnak; az ő megélhetésük kemény gazdasági alapokon nyugszik: teljes tulajdonjog-átruházással megszerzett hatalmas mezőgazdasági ingatlanokon alapul, melyek termővé fordított földjein rendkívüli hatékonysággal gazdálkodnak.

A kanonokok nem a leggazdagabbaktól, hanem az alacsonyabb rangú arisztokratáktól és nemesektől, valamint a tehetősebb polgároktól kapják az adományokat, melyek összege jóval alacsonyabb, mint a bencések és ciszterciták esetében. Házaik a települések szélén helyezkednek el; céljaik, tevékenységük is közvetlenebb, önzetlenebb és gyakorlatiasabb, mint a másik két nagy rend esetében. Szociális felelősségérzettel áthatottan, gyakorlatiasan munkálkodnak: romba dőlt templomokat építenek újjá, betegeket gondoznak, segítik a szegényeket, kisebb iskolákat létesítenek. Emellett temetési szertartásokat vezetnek, temetkezési helyeket biztosítanak a tehetősebb városi polgárok számára, gyászmiséket mondanak, gyóntatnak, és ha a szükség úgy

24 Az Ágoston-rendi kanonokok (*Ordo Canonorum Regularium Sancti Augustini, OSA*) ünnepélyes liturgiát és lelkipásztori munkát végző szerzetesek. *Chrodegang* metzi püspök (†766) megeremtette székhelye papjai számára a *vita canonicát* („szabályok szerinti élet”), az ima-, asztal- és házközösséget. Példáját és szabályát más püspökök is átvették. Egy részük az ágostonos regulát követve a 11. sz. végén valódi szerzetesi közösségeket alakított (canonici regulares). (vö: Katolikus lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/A/%C3%A1gostonrendi%20kanonokok.html>)

25 „A Benedek-rendiek (...) egy természetfölötti rendet igyekeztek utánozni a szakadatlan változások sodrában. A kanonokok ezzel szemben a törött darabokat szedték össze egy már megállapodott világban” (Southern 1987: 299).

hozza, közigazgatási, adminisztratív feladatok ellátására is vállalkoznak. Nem vetik meg a fizikai munkát sem: önmaguk ellátása érdekében gazdálkodnak. Házaik nem nagyok, azokban legtöbbször csupán három klerikus szerzetes, három laikus segítő és egy rendfőnök él. Életvitelüket a szerénység, a szelídség és a jámborság mintázatai határozzák meg. Idegen tőlük a fényűző, arisztokratikus életvitel (vö. Southern 1987: 295–306).

Idővel újabb és újabb rendek jönnek létre, amelyek több vonatkozásban is különböznek a mindinkább népszerűtlenné és hiteltelenné váló bencésektől és ciszterciáktól. Didaktikus költeményekben és társasági összejöveteleken e két renddel szemben egyre gyakrabban fogalmazódik meg a kritika, hogy arisztokratikusak, elfordulnak a világtól, túlságosan gazdagok, elitisták, egoisták, kapzsis és gögösek. A 13. század elején alakuló *dominikánusok és ferencesek* lemondanak a fényűzésről, az ékszerekről, a lakomákról, a világi hatalom kellékeivel fölruházott gazdagságról, és látványosan visszatérnek az evangéliumi apostoli létezési formákhoz. Komolyan veszik a szegénységi fogadalmat: mindenféle tulajdont elutasítanak, nem fogadnak el semmilyen jövedelmet. Nem hatalmas birtokaik jövedelméből, hanem házról házra járva, koldulásból tartják fenn önmagukat. Ezért is nevezik őket kolduló rendeknek. Vagyonukat kizárólag szent könyveik képezik, amelyek alapján az igaz tanítást kívánják terjeszteni. Céljuk, hogy a hitetlenséget és az eretnekséget az apostoli szegény élet egyszerűségével is legitimált prédikációk segítségével győzzék le.

A kolduló rendek abban is különböznek a korábban létrehozott két nagy elit rendtől, hogy nem a világtól távol, az emberektől elkülönült rendházakban élnek, hanem az emberek között. Létük színtere a város, a pezsgő, mozgó, dinamikusan növekvő város.²⁶ Ők is közösségben élnek, ám házaik nem a világtól távol, hanem a városok központi helyein található; életük nem egyhangú zsolozsmázással és a szigorú belső rend megszabta liturgia monoton követésével, hanem elhivatott közösségi akciókkal telik. A kolduló barátok mellőzik a szigorú napirendet, nem sokat törődnek a kijelölt időpontokkal. A dominikánus és ferences rendház – szemben a bencés és cisztercita kolostorokkal – csupán menedékhely, ahová a szerzetesek a koldulás és a városi agorában folytatott igehirdetés és nyilvános viták után nyugovóra térnek, és megosztják egymással a kapott elemózsiát. A rendház egyben iskola is, a szellemi munka műhelye, ahol a regula alapján minden barátoknak saját kezével másolt Bibliával kell rendelkeznie, és ahol a lector kommentálja a szentírást. A kolduló szerzetesek nyitott szellemű, kritikusan gondolkodó, fölkészült skolasztikusok, elkötelezett, vitára kész szellemi emberek.²⁷ A Nyugat történetében ők az első értelmiségiek.

26 „A harc nem várhat tovább. Az ellenség nem a magányban, nem a vadonban, s nem is a szántóföldeken található: az emberek közé fészkelte be magát. Ebben az új világban, amelyben már nem kizárólag a vidékkel kell számolni, a város a harc színhelye” (Duby 1984: 131).

27 „Jobban tudtak prédikálni, mint a püspökök, és papjai; át is kellett engedniük nekik a helyet. Mindehnyütt megjelentek, mindehnyütt otthon voltak. Jobban odafigyeltek az új tudat hullámzásaira, ismerték a módját, hogyan keltsék fel a széles hallgatóság figyelmét, hol hathatnak rá a legérzékenyebben. A mindennapok nyelvét alkalmazták, a konkrét valóságról szóltak, hatásos, találó képeket idéztek. Prédikációikba olyan elbeszéléseket szőttek, amelyeket a mindenkori hallgatóság társadalmi helyzetéhez illesztettek. Hitterjesztésükben már felhasználták a színházi előadások fogásait is” (Duby 1984: 135–36).

Mint említettem, a színtér, ahol berendezkednek, a város. Ám nem akármilyen városok ezek, hiszen a kolduló rendek mindenekelőtt azokat a településeket lakják be, amelyek a korabeli európai szellemi élet központjai: Bolognában, Párizsban és Oxfordban, vagyis a nyugati világ legnagyobb presztízsű egyetemeinek környékén tűnnek föl, ahol már nem csupán skolasztikus teológiával lehet foglalkozni, hanem jogi, bölcsészeti, építészeti vagy más tanulmányokat is lehet folytatni. E városokban olyan szellemi klíma jön létre, ahol az egyik gondolkodó ember, legyen az teológus vagy építőmester, könyvkereskedő vagy illuminátor, művész vagy ékszerész (vagyis akár laikus, akár klerikus) viszonylag könnyen megtalálhatja a közös hangot a másik gondolkodó emberrel. Ebben az inspiráló közegben olyan alkotások születhetnek, amelyek a társadalmi praxis különböző területein tanúsítják azonos jellegű habituselemek meglétét.²⁸

Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy osztálybeágyazottságuk, tevékenységük jellege és színtere, életvitelük, gazdálkodással kapcsolatos elképzeléseik és stratégiáik, a vagyonhoz és gazdagsághoz fűződő elfogadó vagy elutasító attitűdjük, a laikusokhoz való viszonyuk és a teológiai referenciáik különbségei *ellenére* a fönt jellemzett klerikus csoportok néhány tekintetben közös nevezőre hozhatók. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy valamennyien az erőszakkontroll belsővé tételére törekednek. Ezt nem annyira a világi papok, hanem a szerzetesek képesek megvalósítani, hiszen leginkább ők, a virtuóz vallásosság szellemében létezők alkalmasak arra, hogy a túlvilági üdvjavak megszerzése érdekében alárendeljék magukat a regulák legszigorúbb előírásainak. A szerzetes saját emberi képességei és lehetőségei határait feszegetve törekszik a felsőbb hatalomnak való megfelelésre, az önmegettartóztatásra, az egyhangúság eltűrésére – származzék ez a fölsőbb akarat egyenesen istentől vagy az isteni parancsolatokat közvetítő apáttól vagy püspöktől.

A vallási tökélyre törekvő, fegyelmezetten önsanyargató szerzetes aszketikus életmódja túlmutat a jelen időn: túlvilági orientációjú. Más szóval, *a szerzetes teleologikusan létezik*, hiszen az evilági aszkézis révén a túlvilágon megszerezhető üdvjavakat veszi célba: életének, létezésének értelme az üdvözülés elérése. Ugyanakkor, mint Max Weber rámutat, ezek az üdvjavak a jelenre és az evilági életre irányuló konnotációkkal bírnak,²⁹ hiszen itt és most hatnak. Mégpedig nem csupán a szerzetesekre, hanem a laikusokra is. Hiszen a középkori katolikus egyház deklarált célja, amelyet igen hatékony eszközökkel képes is megvalósítani, hogy a szerzetesek példája révén a vallási tökélyre törekvés az evilági jelenben létező laikusok számára is életvitel-szervező elvvé váljék. Ennek érdekében pedig, mint láttuk, számos eszközt bevet a jó példától a meggyőzően át a megfigyelésig és a kitaszításig vagy éppen a rettentő következményekkel járó elkártho-

28 Jó példa erre a skolasztikus gondolkodás és a gótikus katedrálisok közötti viszony, mely Panofsky szerint nem pusztán strukturális homológia, hanem oksági kapcsolat: a szellemi és anyagi objektívációk közötti hasonlóságok a közös iskolai szocializációból és a társadalmi életből származó azonos beállítódások praxiskonstruáló voltára vezethetők vissza (vö. Panofsky 1986).

29 „De semmi esetre sem csupán *túlvilágiak* ezek a 'világontúli' üdvjavak sem. Akkor sem, ha önértelmezésük szerint ilyenek mutatkoznak. Ellenkezőleg, pszichológiailag tekintve, egyenest egy jelenidőbeli *evilági* – isten nyújtotta – **tartás** elérése volt az, amin az üdvkeresők elsődlegesen fáradoztak. A puritán certitudo salutis: eme aszketikus vallásosság üdvjavai közül egyedül ez az elveszthetetlen kegyelmi állapot a 'beváltam' **érzületében** az, ami pszichológiailag kézzelfogható” (Weber 1982: 306-307. A *kurzívált* szavak eredeti kiemelések, a **bold**dal jelöltek a sajátjaim: HM).

zással való fenyegetésig. Amikor Weber az evilági *tartásról* és a beválság *érzületéről* ír, akkor implicite olyan terminológiát használ, amelynek számunkra is meghatározó a jelentősége. A weberi fogalomhasználat ugyanis értelmezhető úgy is, hogy itt a habitus ama elemeire történik utalás, amelyek az élet valamennyi területén azonos gyakorlatokat generálnak anélkül, hogy ezzel a cselekvő ágensek pontosan tisztában lennének.

Az ellenhegemón maszkulinitás kikristályosodása azt bizonyítja, hogy a hegemón lovagi mintával szemben más típusú férfibeállítódás is legitimé válhat. Csakhogy – szemben az egykét évszázad múlva kibontakozó modernitással – ebben a korban a jövő még nem emberi ágensek által megteremtett, belátható és belakható világ, hanem egy olyan túlvilág, amely az isteni rend kontextusában értelmezhető, és amelynek megértésére és a vele kapcsolatos cselekedetek elvégzésére a klerikusok, nem pedig az evilági dolgok intézésére szakosodott laikusok vannak fölkenve. A klerikusok által inkorporált, ám a laikusok számára is referenciaértékű diszpozicionális elemek belsővé tételének tehát az a föltétele, hogy azok a túlvilágban üdvözülésként beteljesedő jövőbeli állapotra irányuljanak. Élesebben fogalmazva: a klerikusok racionális aszketizmusa, vagyis egy túlvilági létre fókuszáló teleologikus társadalmi praxis teremti meg az ellenhegemón világi diszpozíciók legitim mintázatait. Ez az ellenhegemón maszkulin beállítódási mintázatok intézményesülésének paradoxona.³⁰

4. HIBRID HABITUSOK: A HEGEMÓN ÉS ELLENHEGEMÓN MINTÁZATOK EGYMÁSBA HATOLÁSA

Ha némileg módosítjuk nézőpontunkat, láthatóvá válik, hogy – hasonlóan a lovagi és a klerikus maszkulinitás diszpozicionális terének belső variabilitásához – számos esetben a lovagi és a klerikus férfiaság közötti határok sem húzhatók meg egyértelműen: a két határesetípus között is létezik egy átmeneti, elmosódó, szürke zóna. Eme átmeneti zóna (vagy inkább *zónák*) elemzését nagymértékben elősegítené, ha a finom történeti részletek iránt nagyobb érdeklődést mutatnánk, hiszen ebben az esetben a lokális variációk és figurációk bőséges mintázatait és az időben lezajló változások rezgéshullámlásait egyaránt figyelembe vehetnénk. Ám reményeim szerint egy modellalkotó, madártávlati szociológiai nézőpontból is rekonstruálhatók a határok elmosódásának és a hibrid formák létrejöttének főbb elemei.

Kezdjük azzal a már többször említett sajátossággal, hogy a lovagi és klerikus elitek társadalmi beágyazottsága, osztályháttere túlnyomórészt megegyezik: a magas rangú papok és szerzetesek igen jó eséllyel nemesi családok sarjai. A (kora) középkorban a hatalmi struktúrák a vérokonság és az egyenes ági rokonsági leszármazás kötelékei alapján szerveződnek: a királyok és a hercegek általában maguk nevezik ki főpapjaikat. Így mi sem természetesebb, minthogy egy király, egy herceg vagy egy a gróf a saját fiát vagy más leszármazottját nevezi ki püspöknek,

30 Persze, előbb-utóbb eljő majd a modernitás kora, nem is oly sokára, amikor a klerikusok helyébe a tudósok és az értelmiségiek, vagyis az evilági lét tökéletesítésén fáradozó szakemberek lépnek. És talán mondani sem kell: a tudós fölemelkedése elképzelhetetlen a skolasztika, a dialektika, a teológia, vagyis a klerikus gondolkodás előzményei híján.

apátnak vagy kanonoknak. A várak mellett fölállított káptalanok is elsősorban arra szolgálnak, hogy az öröklési rendben fölöslegessé vált férfiaknak, mindenekelőtt a törvénytelen gyermekeknek szállást és egzisztenciát nyújtsanak. (E tekintetben hasonlatosak a zárdákhoz, ahová a pártában maradt lányokat küldik – vö: Duby 1987: 320). E rokonsági szövevényel szorosan átszőtt hűbéri hálózatok alapján szervezett társadalomban nincs éles különbség a klerikus és laikus elit életvitelében sem: egyaránt hűbérúri életet élnek, gyermekeik vannak, irányítják fölbirtokait, beszedik a járadékokat, lovagolnak és vadásznak. Mi több, nem ritka, hogy adott esetben háborúzni is együtt mennek.

A középkorban egy püspök magától értetődő nyíltsággal imígyen szólhat El Cidhez (vagyis Cid Campeadorhoz, az egyik leghíresebb spanyol lovaghoz): „Ma elmondtam érted a Szentháromság miséjét, majd elhagytam hazámat, és utánad jöttem, hogy én is megöljek néhány mórt. Dicsőséget akarok szerezni rangomnak és kezemnek, s az első sorokban akarok küzdeni, hogy jobban lesújthassak”. Duby, aki az idézetet közli, így kommentálja a püspök szavait:

„Amikor sisakkal a fejükön, lándzsával a kezükben lóháton nyargalnak, hogy harcra vezessék templomuk ifjú papjainak fölfegyverkezett seregét, a becsület, a hűség, a derekasság erényei éppoly fontosak e főpapok szemében, mint a velük szemben küzdő lovagoknak. Isten békéje, amelyért felelősnek érzik magukat, nem jelenti azt, hogy elvetik a harcot” (Duby 1984: 45).

E kontextusban érdemes visszautalni arra, hogy korábban a két legnagyobb presztízű rendet, a bencéseket és a cisztercitákat *arisztokratikusnak* minősítettük. S mint emlékszünk rá, ez a minősítés nem csupán azt jelentette, hogy a rend tagjait alkotó szerzetesek előkelő származásúak, hanem azt is, hogy életvitelükben, értékrendjükben teljes mértékben osztják a korabeli világi arisztokrácia szemléletmódját. A ciszterciták esetében a származás által kondicionált habituális sajátosságra vezettük vissza azt is, hogy a rend *kvázi* katonai szervezetként, kemény katonai belső fegyelemben él, és a környezetében is katonás rendet tart. Ám nem csupán e két rend mutat a világi lovagságra és arisztokráciára jellemző sajátosságokat. A kolduló ferences rendet megteremtő Assisi Szent Ferenc is lovagi kalandokról ábrándozik, mielőtt megtérne (vö. Duby 1984: 196).

Korábban idéztük Hajnal Istvánt, akinek sorai szintén arra utalnak, hogy nem húzható meg egyértelműen a határ a laikusok és klerikusok között. Részben azért nem, mivel sok pap laikus munkát végez (például amikor jogászként vagy hivatalnokként dolgozik), s e mindennapi szakigazgatási feladatokat ellátva ezer szállal kapcsolódik az evilági létezéshez. Mi több, a világi papok sokszor a legfelsőbb egyházi körökből származó tilalmakat sem veszik túlságosan komolyan. Hiába tiltják például a pápák a 13. században a lovagi tornákat, számos francia pap akár hétköznap is hajlandó liturgiát tartani vagy misét celebrálni a tornára érkező lovagok számára – természetesen nem megvetve az ezért kapott pénzeket (vö. Crouch 2005: 70).³¹

31 E kontextusban említhető a kanonoki pozíció erodálódása is. A 8. században a közös életre és különleges rendszabályok által előírt életmódra (*vita canonica*) kötelezett kanonokok (vagyis a püspöki székhelyek és bazilikák papjai) számára a metzi püspök regulája szerzetesi életmódot követel meg, ugyanakkor nem írja elő a szegénység követelményét, és vagyont is biztosít. Később egyes kanonokok

A laikus és klerikus beágyazottsága életciklusa során is változhat. Ennek oka lehet a bűnbánat keresése,³² ám az sem ritka, hogy a túlvilági üdvözülés reményében valaki csupán a halála pillanatában válik – úgymond – klerikussá³³. Kaeuper, a korszak egyik jeles kutatója ennek kapcsán úgy fogalmaz, hogy a lovagok bizonytalanok, és félnek a pokol tüzétől, ezért arra törekednek, hogy nyugodt átmenetet biztosítsanak maguk számára az evilágból a túlvilágba. Következésképpen egyfajta „post-mortem életbiztosításnak” tekintik, hogy legalább haláluk közeledtével megtérjenek (Kaeuper 2009: 18). Ebben a korban egyáltalán nem szokatlan, hogy egy papnak vagy szerzetesnek házasságból vagy házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermekei legyenek.

A lovagi és klerikus világok szintézisének legtökéletesebb példáját a harcoló lovagrendek képezik. Ezek létrejöttének természetesen megvannak a maguk józanul fölfogott, geo-stratégiai okai. Mint köztudott, a 11. század előtt a keresztény világot három égtáj felől fenyegeti komoly katonai veszély: északról a vikingek, keletről a szlávok és a magyarok, délről pedig az arabok támadnak. Ebben a helyzetben stratégiaileg indokolt az az elképzelés, hogy létre kell hozni egy nemzetközi haderőt, mely képes fölvenni a harcot az ellenségekkel szemben. E cél érdekében 1095-ben II. Orbán pápa (aki 1088-tól 1099-ig foglalja el a pápai trónt) kereszties hadjáratra szólítja föl a Nyugat összes lovagját. Azt kéri tőlük, hogy egyesüljenek, és induljanak az iszlám fennhatóság alatt álló Jeruzsálembe, a szent sír fölsszabadítására.³⁴ Azzal kecsegteti a szent háborúba indulókat, hogy aki a krisztusi zászlók alatt hadba indul, föloldozást nyer minden bűne alól; távolléte során vagyonaért a püspök felel: azt hiánytalanul meg kell kapnia, miután visszatért isteni küldetéséből. Figyelemre méltó, hogy a négy részből álló sereg főparancsnokának egy püspököt nevez ki.

II. Orbán és az egyházi szerzők mindenekelőtt Szent Ágostonra és az ószövetségi háborúk vezetőire (főleg Dávid királyra, Joshuára és Júdás Makkabeusra) hivatkozva kívánják legitimálni a kereszties háborúkat. Értelmezésük szerint Szent Ágoston is megkülönböztette a legitim háborút az illegitimtól, legitimnek tekintve azt a háborút, amely nem hódító célzatú, hanem valaminek a védelmét (jelen esetben a kereszténységét) szolgálja; amelyet legitim hatalom indított, és a benne közreműködő harcosok nem vagyonszerzésre és vérontásra, hanem egy jogos alapokon álló, igaz ügy képviselésére törekednek (Morton 2013: 5–6). Más szóval: a pragmatikus (evilági és katonai), valamint spirituális (túlvilági) célokat egyaránt szolgáló kereszties had-

---

fölmentést kapnak a közös hálóhely használata alól, így sok városban díszes városrészek, adott esetben „kanonoksorok” jönnek létre. Sokszor éles különbség és komoly feszültség alakul ki a közös élet szabályait követő, ’szabályozott kanonokok’ (*Canonici regulares*) és az életközösségbe vissza nem térő, hivalkodóan gazdag, ’világi kanonokok’ (*Canonici saeculares*) között.

32 Például Conrad, egy német nemes, azért lép be a teuton lovagrendbe, mert így kíván bűnbocsánatot nyerni két évvel korábban elkövetett tetteiért, amikor is fölgyújtotta egy város templomát, és lemészárolta a benne tartózkodókat (vö. Morton 2013: 95).

33 „A XI. században Nyugat lovagjainak körében az a szokás járta, hogy halálos ágyukon ’megtértek’, elhagyva a világi életet magukra öltötték Szent Benedek ruháját. A halál órájában beléptek a szerzetesek nagy családjába, abba a lelki közösségbe, amely soha nem hal ki, s amely gondol minden hozzátartozója lelki üdvével, s hosszú századokon át imádkozik halottaiért.” (Duby 1984: 60).

34 A 11–13. század között nyolc kereszties háború zajlott le. Ezek gyakorlatilag a Nyugat első expanzív fegyveres akciójának tekinthetők a Közel-Keleten.

járát lényegében a vitézség keresztényi igazolása, az erőszak fölszentelése. Élesebben fogalmazva, a keresztes háborúk kezdeményezésével a katolikus egyház áldását adja a gyilkolásra. A szent háborúban részt vevő lovag ezekben az expedíciókban kedvenc tevékenységeit végezheti: hódíthat, harcolhat, gyilkolhat, ráadásul fölmentést kap korábbi, valamint a keresztes háborúk során elkövetett bűneiért, hiszen azáltal, hogy védi a keresztény zarándokokat, és egy kvázi „védekező” hadjáratban vesz részt, istennek tetsző, szent ügyet szolgál.

Az egyik legismertebb katonai lovagrendet a *templomosok*, vagyis azok a lovagok hozzák létre, akik Hugues de Payns vezetésével a jeruzsálemi Salamon temploma (az Al-Aksza-mecset) mellett egy szerzetesházba költöznek, és úgy döntenek, hogy alávetik magukat a szegénység, a szüzesség és az engedmesség parancsának. Payns kérésére születik Szent Bernát levele, melyben a cisztercita apát gyakorlatilag az egyház áldását adja a lovagrend tevékenységére. Az apát szellemi pozíciója nem kivételes a kora középkori katolikus egyházban. Az általa kifejtettek – mintegy cselekvési vezérfonalként szolgálva a klerikusok számára – pragmatikus és egyszerűsített formában később egyházi kézikönyvekben is fölbukkannak.³⁵ Szent Bernát levele retorikai remekmű, mely sűrítetten tartalmazza mindazokat az érveket, amelyekkel a korabeli klérus a háborút igazolni igyekszik:

„Új lovagság jelent meg nemrégiben a földön. (...) Két irányban folytat háborút szüntelenül: mind a hús és vér ellen, mind a levegőégben lakozó gonosz egy szellemi hadserege ellen. (...) Nem féli a halált sem – nem: vágyja azt. Miért félne az élettől, és miért félne a haláltól, amikor az élet neki Krisztus, és a halál nyereség? (...) Örvendjete bátor harcosok, ha éltek és győzedelmeskedtek az Úrban, de legyetek még büszkébbek és nagyobb legyen az örömetek, ha meghaltok, és Uratokhoz csatlakoztok. Mert az élet gyümölcsökkel teli és a győzelem dicsőséges, de a megszentelt halál bármelyiknél fontosabb. (...) Krisztus lovagai nyugodtan vívhatják Uruk csatáit – nem félve büntől, ha leszúrják az ellenséget, és haláluk sem jelent számukra veszélyt; hiszen halált szenvedni vagy Krisztusért halni nem bűn, hanem igen nagy dicsőség. (...) Krisztus lovagja bátran lesújthat, és még bátrabban halhat, mert Krisztust szolgálja, amikor lesújt, és akkor is, amikor elesik. (...) Ha megöl egy bűnöst, akkor nem embergyilkos, hanem úgy mondjam a bűn gyilkosa. (...) Ha halált oszt, az Krisztus nyeresége, ha halált szenved, az saját nyeresége. A keresztény megdicsőül a pogány halálával, mert Krisztus dicsőül meg; a keresztény halála pedig alkalmat nyújt a Királynak, hogy a lovag megjutalmazásával megmutassa kegyességét. (...) Bizonyos, hogy helyénvaló a háborúságot szerető nemzeteket porrá zúzni; akik nem hagynak nyugtot nekünk, azokat el kell

³⁵ Egy klerikusok számára készült kora 13. századi szöveg, az *Ordene de Chevalerie* különösebben nem cifrázza a dolgot, amikor nemes egyszerűséggel így fogalmaz: „A lovagok, akiket mindenkinek tisztelni kell, azért léteznek, hogy bennünket védelmezzenek. (...) A jó nem maradhatna fenn, ha a bűnösnek nem kellene félnie a lovagoktól” (idézi: Kaeuper 2009: 10. Az én fordításom: HM). E példák alapján egyes történészek a háború kereszténnyé tételéről (*Christianization of warfare*) beszélnek (vö: Kaeuper 2009: 227).

különíteni a többiektől, és a bűn szolgálait ki kell ebrudalni az Úrnak” (Szent Bernát 2017).³⁶

II. Orbán kereszties háborút kezdeményező föllépése és Szent Bernát lovagok iránti megértő attitűdje nem előzmények nélküli. A clunyi bencés apátságban szocializálódó VII. Gergely pápa is annyi harci frontot nyit 12 éves uralkodása alatt (1073 és 1085 között), hogy ezért őt tartják minden idők legtöbbet háborúzó pápájának. Kozmikus, anyagi és ontológiai dimenziókban is megkonstruálja ellenségeit, akiket egyaránt megtalál az egyházon belül és azon kívül is (Flori 2001: 226). A lovagokat egyszerűen „Szent Péter hadseregének” (*militia sancti Petri*) tekinti, akiket be lehet vetni, amikor éppen szükség van rájuk az eretnekekkel és az egyház ilyen-olyan ellenségeivel szemben. Modern kori életrajzírója fontosnak tartja megjegyezni, hogy „Gergelyen, az eszmék emberén túltesz Gergely, a cselekvés embere” (Kaeuper 2009: 13. Az én fordításom: HM).

Ugyanakkor nem lehet kellőképpen hangsúlyozni, hogy a középkori katolikus egyház nem monolitikus, ezért álláspontja sem homogén az erőszakkal, a háborúval és a lovagi viselkedéssel kapcsolatban. Mi több, egy adott személy esetében is könnyen találhatunk egymásnak ellentmondó elemeket. Így például VII. Gergely pápától idézhetnénk akár azt a megjegyzését is, miszerint a lovagok olyan tevékenységet végeznek, amelyet „nemigen lehet bűnök nélkül folytatni”, illetve hogy a „bűnbánó lovnak le kell tennie fegyvereit” (vö. Kaeuper 2009: 13). Számtalan példa van arra is, hogy klerikusok kemény kritikával illetik a lovagok egyes cselekedeteit, illetve a lovagokat általában. IX. Leó pápa (1048–53) például a normann lovagok Itáliában elkövetett cselekedeteit a pogányok bűneinél is rosszabbnak és istentelenebbnek minősíti. A 13. század elején egy papok számára készült kézikönyv pedig pontosan előírja, hogy a gyónatónak milyen kérdéseket kell föltennie a háborús cselekedetekkel kapcsolatban³⁷. A gyónató-papok kérdéseinek félreérthetetlenül azt kell célozniuk, hogy a lovagokban tudatosuljon: elkövetett bűneikért bűnhődniük kell. A 12. század végén Lille-i Alan, egy rendkívül nagyra becsült teológus, akit környezete egyszerűen *Doktor Universalis*ként emleget, a szegényeket kifosztó lovagok tetteit mélységesen elítéli, miközben velük szemben a jólelkű adományozást tartja a legmagasabb rendű udvariasságnak. *Ars predicandi* című könyvében, melyet még évszázadokkal később is használnak, a következő tanácsokat adja a lovagokhoz szóló hitszónoknak:

„Tudasd velük, hogy érék be saját bérükkel, és ne fenyegetsenek idegeneket; semmit se tulajdonítsanak el erővel, és senkit ne félemlítsenek meg erőszakkal; le-

36 Szent Bernát egyértelmű ellenségképpel is rendelkezik, és azt is megfogalmazza, hogy mit *nem* tehetnek a templomos lovagok: „És most mintaképpen, vagy legalábbis azoknak a lovagoknak szegényére, akik inkább az ördögnek, mint Istennek harcolnak, röviden felvázoljuk Krisztus lovagjainak erényes életét. (...) Fogadalmat tesznek, hogy kerülük a kockajátékot és sakkot, megvetik a vadászatot, és nem találnak örömet a szokásos zsákmányszerzés nevétséges kegyetlenségében. Az udvari bolondokat, mágusokat, bárdokat, trubadúrokat és lovagi tornákat megvetik és elutasítják, mint hívságot, és balga tévedést” (Szent Bernát, 2017)

37 „Ölt-e, ha igen, milyen körülmények között és motívumok alapján; tulajdonított-e el pénzt”, és így tovább (Kaeuper 2009: 14.)

gyenek szülőföldjük védelmezői, az özvegyek és az árvák őrzői” (idézi Kaeuper 2009: 14. Az én fordításom: HM).

Ha e kölcsönös hatások, interakciók diszpozicionális alapját kívánjuk föllelni, azt mondhatjuk, hogy a libido dominandi esszenciáját adó harci készlettség mindkét oldalon jelen van. A lovag és a klerikus egyaránt arra van hajlamosítva, hogy oppozíciós struktúrákban konstruálja meg a világot, és a maga eszközeivel harcoljon a negatív pólusra pozicionált ellenséggel szemben (legyen az egy másik lovag vagy maga az ördög). Míg az előbbi fizikai értelemben harcol, és ténylegesen is gyilkol, az utóbbi szimbolikus harcot folytat az evilági és túlvilági ellenséggel, és ennek részeként szívesen igénybe veszi a világi lovag segítségét. Vagyis a lovag és a klerikus szövetségesek; ha tetszik, strukturális értelemben cinkosok.

A lovagi szellem tehát behatol a klérusba, míg a klérus szelleme áthatja a lovagi rendet. E *diszpozíciócirkuláció* során a hegemón minta individuálisan megalapozott harci készletéseire ráépülnek az ellenhegemón minta kollektíve megalapozott fegyelmező készletesei. Ily módon megteremtődnek annak a föltételei, hogy a két világ, a két kultúra fokozatosan közeledjék egymáshoz. A 14. századtól kezdődően egyre nagyobb számban tűnnek föl azok a lovagok, akik immár nem írástudatlanok, hanem kíváncsiak és nyitottak, és otthonosan mozognak mind a lovagi, mind az egyházi kultúrában:

„A XIV. században egyre több olyan ember lesz, akik egyszerre vesznek részt mind a két alakzatban. Egyrészt a világi tevékenységbe belemerült klerikusok lassan felveszik a korábban kizárólag harcosok számára fenntartott szokásokat, másrészt megjelennek a *milites literarík*, a művelt lovagok, akik képesek elsajátítani a könyvekben rögzített tudást, és érdeklődnek e tudós kultúra iránt. A fejedelmi udvarok – amelyekben ugyanazokat a funkciókat hol papokra, hol lovagokra bízta, akiktől következésképpen azonos tudást és ismereteket követeltek – e találkozás kiváltságos helyszíneivé váltak. Itt alakult és indult virágzásnak (...) e két kultúra egymáshoz való közeledésének igen kifejező irodalma. Ezek az olvasásra szánt könyvek minden művelt emberhez, s nem csupán klerikusokhoz szóltak. Nem latinul, hanem népi nyelven íródtak; ennek ellenére az egyetemek kultúráját sugározták” (Duby 1984: 192).³⁸

A klerikus évszázadokon keresztül magától értetődő természetességgel teszi belsővé az archaikus libido dominandi mintázatait szocializációja során, ám idővel környezete mindinkább arra kötelezi, hogy eme reflektálatlan készletéseit elfojtsa és megszelídítse. E megszelídítés fő eszköze az engedelmesség, a fegyelem és a racionálisan megalapozott aszkézis, amelyet egy közösség tagjaként internalizál. Ez lesz az a minta, amelyet pozíciójából adódóan eredményesen előír és elterjeszt a társadalom laikus csoportjai körében. Kétségtelen ugyan, hogy a laikusok sohasem lesznek képesek elérni a vallási virtuózok fegyelmezett önmegtartóztatásának és önsanyargatá-

38 Eme új férfi egyik legismertebb megtestesítője IX. (Szent) Lajos király (1214–1270), aki „a világ nemessége elé követendő példaként az új lovagság modelljét állította, a 'nemes férfit', aki bátran küzd a csatában, udvarias a hölgyekkel szemben, de féli Istent” (Duby 1984: 152).

sának szintjét, az elkárkozás fenyegetettségének tudatában létezve mégis többé-kevésbé inkorporálják az aszkézis-kényszer és az engedelmeskedő, kooperatív létezés számos elemét.

Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a világi létezésben gyökerező és a világi kontextusban meghatározó beállítódásminta hosszú távon fokozatosan szelídül, és szimbolikus jelentéstartalmakkal itatódik át, majd e megszelídült, szimbolikus tartalmakkal átszőtt mintázat ráépül az archaikus hegemon elemekre. Más szóval: a hegemon és ellenhegemon mintázatokból évszázadok alatt kikristályosodik egyfajta *hibrid maszkulin habitus*. Mint arra Erwin Panofsky (1986) rámutat híres tanulmányában, a közös szocializáción alapuló beállítódásminták nem csupán a skolasztikus gondolkodás elemeiben, hanem a gótikus katedrálisokat létrehozó praxisban is megjelennek. Mindehhez hozzátehetjük: természetesen a nemileg konstruált diszpozíciókban is. Más szóval: *a habituális hibriditás föltételei strukturálisan kondicionáltak*.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A jelen szöveg folytatása korábban megjelent írásaimnak, melyekben a nyugati férfi-beállítódások hosszú távú átalakulásának dinamikáját kívántam fölvezetni. Hasonlóan a korábbiakhoz, ezúttal is azt szerettem volna bizonyítani, hogy a férfiuralom kikristályosodott formái számottevően átalakultak az elmúlt évezredben. Az *első alfejezetben* a középkori hegemon és ellenhegemon beállítódások, vagyis a lovagi és a klerikus maszkulinitás oppozícióját vázoltam föl, kiélezvén a kétféle határeseti mintázat közötti eltéréseket. A lovag a gyilkolás és a háború szakértője, fő eszköze a fegyver, otthona a vár. A lovag fiatal férfi, aki nem mond le a világi élvezetéről, és életét a harcok és a kalandok köre szervezi. A klerikus a szent szövegek tanulmányozásában, az imádkozásban, a tanításban, a rábízott nyáj istennek tetsző vezetésében találja meg küldetése célját; fő eszköze az ima, otthona a templom vagy a monostor. A közösségi kontroll sajátosságai meghatározzák a habituskonstrukció jellegét: az egyiknél alig érvényesül az erőszakkontroll, a másiknál az erőszakkontroll a létezés meghatározó eleme. A szerzetes nem csupán feljebbvalójának, a püspöknek vagy az apátnak köteles engedelmeskedni, hanem igazodnia kell a fölszentelt férfiközösség többi tagjához is. Ebből adódóan az ellenhegemon mintázat totális diszpozíciódrill révén kerül bevézésre. Ezzel szemben a lovagnak lehetősége van a diszpozicionális lazításra, vagyis a hegemon minta egy részleges diszpozíciódrill révén kerül bevézésére.

A *második alfejezetben* néhány új szempont bevonásával kíséreltem meg tágítani a hegemon maszkulinitás diszpozicionális terét. A rablólovag és a lovag közötti oppozícióra koncentrálna az előbbi lovas bandavezérként láttattam, aki zabolátlan energiáit nemigen fékezi, és fegyveresei élén vadul és kegyetlenül támad; libidinális késztetései a hódítás, a bekebelezés, a gyilkos ösztönök kielésének irányába mutatnak. S noha a lovag életvitelének centruma is a harc és a háborúskodás köré szerveződik, ő már inkább képes uralkodni impulzusain, hiszen a nagyobb földesurak vazallusaként kénytelen a hűség, a szolidaritás és a nemesi becsület mintázatait belsővé tenni. A két ideáltipikus forma közötti különbségeket strukturálisan kondicionált, diszpozicionális kényszerek meglétére vezettem vissza. Az oppozíció fölvezetésénél jelentőséget tulajdonítottam a társadalmi struktúra változásainak, a rablólovag és a lovag társadalmi pozíciójának, életkorának, életciklusának, továbbá kulturális tökéjük mennyiségének (az előbbi inkább ala-

csnyabb társadalmi pozíciójú, nőtlen, fiatal, és az utóbbinál kevesebb kulturális tőkével rendelkezik). Figyelembe vettem azt is, hogy egyes szituacionális tényezők (az évszakok változása, ünnepek, lovagi tornák, háború vagy béke állapota stb.) szintén hozzájárulhatnak a diszpozicionális tér tágításához. Hangsúlyoztam, hogy a diszpozicionális változásokat számos strukturáló kényszer határozza meg: a rablólovag inkább egy individuális társadalmi pozíciót és identitást hordoz, míg a lovag egy kollektív rendi pozíciót és identitást képvisel. Nyomatékosítottam, hogy a beállítódások folyamatosan változnak, és mindig egy adott relációban nyerik el értelmüket és jelentésüket, következésképpen az archaikus habitusmagra számos réteg rakódik, amelyek a kontextuális pluralitás elve alapján lépnek működésbe.

A harmadik alfejezetben az ellenhegemón maszkulinitás diszpozicionális terét, vagyis a klerikus létformán belül distinkciókat, alvariációkat, belső oppozíciókat igyekeztem megragadni. Először a pap és a szerzetes közötti különbségre utaltam, rámutatva, hogy a hívek között élő és számos igazgatási, valamint egyéb világi szakfeladatot ellátó pap habitusa és mindennapi praxisa közel áll a világi emberekéhez. Az ellenhegemón maszkulinitás habituális mintázatait így a világtól többé-kevésbé elzárkózó „vallási virtuózok”, a szerzetesek inkorporálják. Öt szerzetesrend sajátosságait vázoltam föl: az arisztokrata szellemű, kemény belső fegyelemre, engedelmes-ségre, aszkézisre, alázatosságra épülő bencés és cisztercita rendét, amelyek „Krisztus lobogója alatt” küzdő, testvéri-katonai közösségeket alkotnak, elszánt harcot folytatva az ördög ellen. Az ágostonos kanonokrenddel kapcsolatban azt hangsúlyoztam, hogy – szemben az előbbiekkal – nem a gazdagokat szolgálja, hanem szociális felelősségérzettől áthatottan, gyakorlatiasan munkálkodik, a szegényeket és a rászorulókat segíti; idegen tőle a fényűző, arisztokratikus életvitel. Majd a dinamikusan növekvő egyetemi városok központjaiban, Bolognában, Párizsban és Oxfordban tevékenykedő kolduló rendekkel, a dominikánusokkal és a ferencesekkel foglalkoztam, megállapítván, hogy eme evangéliumi apostoli létezési formákhoz visszatérő szerzetesek a későbbi értelmiségiek előfutárainak tekinthetők. Végül utaltam az ellenhegemón maszkulin beállítódási mintázatok intézményesülésének paradoxonára, nevezetesen, hogy a szerzetes teleologikusan létezik, mivel az evilági aszkézis révén az üdvözülés elérése a célja; vagyis ily módon egy túlvilági létre fókuszáló vallási gyakorlat teremti meg az evilági ellenhegemón világi diszpozíciók legitím formáit.

A negyedik alfejezetben a lovagi és a klerikus mintázatok közötti átmeneti *diszpozicionális figurációkat* vizsgáltam. Tézisem szerint e két határeseti típus között számos szürke zóna és bizonytalan kontúrú formáció létezik. Ennek egyik okát abban láttam, hogy a lovagi és a klerikus elitek társadalmi beágyazottsága túlnyomórészt megegyezik: a magas rangú papok és szerzetesek jó eséllyel egyaránt nemesi családok sarjai. Másrészt, az átjárás biztosított a két elit tagjai között: sok lovag a túlvilági üdvözülés reményében halálához közeledve válik klerikussá. Miközben röviden utaltam a lovagok megítélésével kapcsolatos egyházon belüli polémiákra, a lovagi és klerikus világok szintézisének egyik jellemző példáját a katonai lovagrendekben és az ő tevékenységüket legitimáló, klerikusok által megfogalmazott szövegekben véltem föllelni. Megállapítottam, hogy a két világ közötti diszpozíció-cirkuláció során a hegemon minta individuális megalapozottságú, archaikus harci késztetéseiire ráépülnek az ellenhegemón minta kollektíve megalapozott fegyelmező késztetései, következésképpen a középkor végére hibrid maszkulin habitusalakzatok jönne létre. Ezekből kristályosodik majd ki az új hegemon forma, az udvaronci maszkulinitás. Ám ez már a következő fejezet témája.

	lovag	klerikus
fő tevékenység	harc, háborúzás, portyázás <i>harc az ellenséggel</i>	ima, szent szövegek, tanítás <i>harc az ördöggel (szimbolikus harc)</i>
erőszak iránti viszony	minimális erőszakkontroll	erős erőszakkontroll
tevékenység haszna	megvéd az ellenségtől	megvéd az ördögtől
szakértelem	harc tudomány írástudatlan, műveletlen	szent szövegek exegézise írástudó, művelt
eszköz	fegyver, kard páncél, ló	szó, biblia, kegytárgyak, liturgia papi csuha
színtér	saját vár, természet, csatatér	templom, rendház
életvitel	kaland, hódítás, mozgás	mozdulatlanság, állandóság
életkor	fiatal férfi	érett férfi
jellemző állapot	bizonytalanság, életveszély	biztonság, bizonyosság
libidó	győzelem, hatalomvágy gazdagságigény, hódítás	túlvilági hatalomra irányultság szegény/gazdag (rend szerint)
beállítódások	agresszív vitézség, merészség <i>hűség, szolidaritás, szívósság</i> becsület, büszkeség <i>parancsolni tudás</i> kockázatvállalás <i>éberség, örködés, őrzés</i> <i>teljesítményorientáció</i> nagyvonalúság, tékozlás vidámság, könnyelműség <i>csapatszellel/harci közösség</i> jelenirányultság közvetlen szükségletkiélés evilági boldogság	szerelem, fegyelem, békevágy <i>hűség, szolidaritás, szívósság</i> hit, szeretet, lelkielő, alázatosság <i>parancsolni tudás</i> fegyelmezett racionalitás <i>éberség, vigília (örködés)</i> <i>teljesítményorientáció</i> szomorúság, szenvedés, merengés eszesség, erényesség, bölcsesség <i>csapatszellel/testvéri közösség</i> jövőirányultság szükségletek elfojtása jövő alá rendelt túlvilági üdvözülés
diszpozíciódrill jellege	szituacionális, részleges helyzetfüggő	totális, életre szóló létfüggő
korporealitás	testközpontúság bujaság, szabad szexualitás csábítás (udvari) románc test embere	lélek, spiritualitás elfojtás, a szex bűn isten szeretete/Jézus szerelme lélek embere
viszony a természethez	természet kifosztása	természet óvása
	rablólovag	lovag
időtáv	11. század előtt	11–14. század
társ. formáció	előhübéri állapotok	hübéri társadalom/állam
fő tevékenység	<i>harc, háború, rablás, vadászat,</i> nők kergetése	<i>harc, háború, vadászat, udvarlás</i> lovagi torna

hatások iránya	<i>fönről lefelé</i>	<i>fönről lefelé</i>
színtér	<i>vidék, idegenben otthon</i>	<i>vidék, idegenben otthon, nagyúri udvar</i>
eszköz	<i>fegyver, nemi szerv</i>	<i>fegyver, szó</i>
műveltség	alacsony, írástudatlan mozgás, utazás, <i>kaland</i> nincs erőszakkontroll	egyre műveltebb, írástudó <i>kaland</i> , udvari élet erőszakkontroll, dalnok trubadúr, minnesänger
beállítódás	agresszív <i>vitézség</i> , vidámság <i>merészség, fizikai erő</i> testi örömök, hódítás adrenalin <i>atléta</i>	<i>vitézség</i> , becsület, hűség <i>fizikai erő, merészség</i> , fegyelem kontrollált testi örömök becsületkód, bőkezűség <i>atléta</i> , szolidaritás nagylelkűség
erőszakkontroll	gyilkolni szabad fizikai erőszak	gyilkolni szabályok között szimbolikus erőszak
életkor, életciklus	fiatal férfi	érett, idősebb férfi
szexualitás	szabad, férfibravúrok féktelen szex, vadság	házasság korlátozott, azonkívül szabad a szex udvari románc, utódnemzés kontrollált szex
gyermeknemzés	akármennyi, nem számít nincs felelősség értük a „fattyú” nem számít	felelősség a saját gyerekért öröklés, a vér szava fontos a törvénytelen gyerek is számít
célok/teleológia	<i>hatalomvágy</i>	<i>hatalomvágy</i>
hatalom eszköze	harc nyílt sisakkal	szimbolikus, pszichoharc

situacionális változók: évszakok, háború vagy béke, ünnep, lovagi torna

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bloch, Marc (2002). *A feudális társadalom*. Osiris, Budapest.
2. Bourdieu, Pierre (2001). *Férfiuralom*. Napvilág, Budapest.
3. Burke, Peter (1995). *The Fortunes of the „Courtier”*. Polity.
4. Burke, Peter (2000). *Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Polity.
5. Crouch, David (2005). *The Tournament*. Hambledon and London.
6. Duby, Georges (1984). *A katedrálisok kora*. Gondolat, Budapest.
7. Duby, Georges (1987). *A lovag, a nő és a pap*. Gondolat, Budapest.
8. Duby, Georges (2000). *A nő a középkorban*. Corvina, Budapest.
9. Elias, Norbert (1987). [1939] *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.

10. Flori, Jean (2001). *La guerre sainte*. Aubier, Paris.
11. Hadas Miklós (2012). Multidimenzionális dzsenderkonfigurációk. *Educatio*. 2012/4.
12. Hadas Miklós (2014). Erőszakkontroll és intimitás: kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 2. pp. 97–122.
13. Hadas Miklós (2016a). The Tricky “True Object”: Bourdieu’s Masculine Domination and Historicity. *Masculinities and Social Change*, 5(3), pp. 210–240.
14. Hadas Miklós (2016b). A demaszkulinizáció folyamata. *Educatio*. 2016/4. pp. 527–537.
15. Hadas Miklós (2016c). A vulkán megszelídítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 2016/1. pp. 217–237.
16. Hajnal István (1988). [1936] *Az újkor története*. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata, Budapest.
17. Huizinga, Jan (1979). *A középkor alkonya*. Európa, Budapest.
18. Kaeuper, Richard, W. (2009). *Holy Warriors. The Religious Ideology of Chivalry*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
19. Katolikus lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu> (Letöltve: 2017. január 26.)
20. Morton, Nicholas (2013). *The Medieval Military Orders. 1120-1314*. Pearson. Harrow.
21. Panofsky, Erwin (1986). *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Corvina, Budapest.
22. Southern, R. W. (1987). *A nyugati társadalom és egyház a középkorban*. Gondolat, Budapest.
23. Szent Benedek regulája. http://bences.hu/data/files/regula_magyar.pdf. (Letöltve: 2017. január 27.)
24. Szent Bernát (2017). Az új lovagság dicséretére. Ford. Parragh Mónika. <http://lovagrend.uw.hu/konyvtar/sztbernat.html>. (Letöltve: 2017. január 15.) Angolul: Bernard of Clairvaux’s Treatise for the Templars Entitled in Praise of the New Knighthood (1130s). In: Morton (2013). 144–152.
25. Weber, Max (1982). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.

ET ————— 3
MEZŐNY

Kiss Dénes

Kastély a faluban. Kísérlet az épített örökség és annak társadalmi környezete közötti viszony vizsgálatára

Kivonat

Elemzésünkben azt vizsgáljuk, hogy az épített örökség olyan kivételes eseteihez, mint egy barokk kastély, hogyan viszonyul a társadalmi környezetük, konkrétan egy faluközösség. E viszonyulást a kastéllyal kapcsolatos pozitív és negatív beszédmódok toposzainak azonosításával vizsgáltuk, majd az eltérő diskurzusok mögött álló helyi társadalmi csoportokat próbáltuk azonosítani. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a helyi közösség számára a kastély nem pusztán egy épületet jelent, hanem az épület, annak tulajdonosai és a hozzá tartozó gazdasági-társadalmi ügyletek együttesét. Az épített örökség e vetületeinek köszönhetően a vele szembeni viszonyulásokat különböző motivációk határozzák meg, az épület műértékének elismerése mellett a tulajdonosokkal szembeni érzelmi viszonyok, valamint a tulajdonosok közösségen belüli (vélt vagy valós) státustörekvéseiben, illetve az épülethez kapcsolódó gazdasági tevékenységben való érdekeltség/ellenérdekeltség. Az adatgyűjtéshez kvalitatív módszereket használtunk.

Kulcsszavak: épített örökség, kastély, társadalmi környezet

Abstract. Castle in the Village. An Attempt to Analyse the Relationship between Built Heritage and its Social Environment

In our study we analyse the way in which such exceptional cases of built inheritance as a baroque castle are perceived by their social environment, i.e. a village community. We analysed this relationship by identifying the topoi (topics) of positive and negative discourses related to the castle, then we tried to identify the local social groups behind the different discourses. We have come to the conclusion that the castle does not only represent a building for the local community, but a combination of the building itself, of its owners and the related social and economic transactions. Due to these aspects of built heritage, their perception are determined by different motivations: besides recognising the architectural value of this building, emotional attitudes toward its owners, as well as interest/opposing interests in the (real or suspected) status endeavours of its owners within the community and in economic activities related to the building. We used qualitative methods for data collection.

Keywords: built heritage, castle, social environment

Az épített örökség, ezenbélül a kastélyok, kúriák sorsa, úgy tűnik, az erdélyi magyar közvéleményt egyre intenzívebben foglalkoztató kérdéssé válik. A témával foglalkozó nyilvános rendezvények, konferenciák sora mellett erre utalnak a témával kapcsolatos kiadványok sike-

rei¹, és az ezek sorsával foglalkozó szakpolitikai kiadványok megjelenése is.² A kulturális örökség e társadalmi-politikai felértékelődésével párhuzamosan természetesen az ez irányú társadalomtudományi érdeklődés is egyre erőteljesebb. A társadalomkutatókat elsősorban a kulturális örökség e politikailag is felértékelődött formájának és a társadalmi egyenlőtlenségnek a kapcsolata foglalkoztatta, a társadalmi inklúzió különböző vetületeinek kérdése – az örökségesítő, kulturális objektumok körének szűkebb (elitista) vagy tágabb, alsó osztályokhoz kapcsolódó, épített örökséget is magában foglaló definíciója; a turisztikai jellegű hozzáférés által megvalósítható inklúzió (Pendlebury et al. 2004); valamint a közvetlenül érintett társadalmi környezetnek (szomszédságoknak vagy helyi közösségeknek) az épített örökség fenntartásába történő közvetlen bevonásának kérdése (Pendlebury et al. 2004, Chirikure–Pwiti 2008, Yung–Chan 2011).

Ez utóbbi szempont vezérelte annak a 2016 nyarán lezajlott kutatótábornak a szervezőit is, melynek keretében egy Maros megyei kastély revitalizációs alternatíváinak kidolgozására építész, történész, tájépítész és közzgazdász szakemberek mellett egy szociológus-antropológus csoportot is meghívtak, a társadalomkutatóknak azt a feladatot szánva, hogy a szóban forgó kastély és a helyi közösség viszonyát vizsgálja, arra keresve a választ, hogy milyen módon lehetne bevonni a kastély életébe a helybelieket. A csoport egyik irányítójaként a továbbiakban e kutatómunka tanulságainak rövid összefoglalására tesztek kísérletet. Mivel a témában készített interjúk alaposabb feldolgozása még hátravan, az itt olvasható beszámoló mindössze egyfajta kutatási előzetesnek tekinthető, melynek állításai további alátámasztást igényelnek.³

A HELYSZÍN

A falu Marosvásárhely közelében fekvő, ingázó életformára kiválóan alkalmas, gazdaságilag meglehetősen fejlett település, melyben mezőgazdaságnak már alig van nyoma, e helyett a porták többségének arculatát inkább a nyírt gyep és a virágágyások határozzák meg. A kétezer fős település lakosainak hetven százaléka magyar, húsz százaléka román, tíz százaléka roma. A falu egy, kilenc településből álló község adminisztratív központja, itt található a polgármesteri hivatal, a polgármestert azonban a fő riválisnak számító szomszédos falu adja.

A település központjában fekvő barokk kastély helyzete kivételesnek számít, a kommunista éra évtizedeiben, majd a rendszerváltást követően egészen az örökösök általi átvételéig tudótébcé-preventóriumnak adott otthont, aminek köszönhetően jelenleg meglehetősen jó állapotban van, és tulajdonjogi helyzete is tiszta. Két örökös viseli gondját, egyikük, egy nyugaton élő gróf, évente néhány hónapot a kastélyban tölt, ugyancsak nyugaton élő nővére hasonlóképpen. Itt tartózkodásuk alatt a kastély egyik szárnyát használják lakosztályul. A kastélyban

1 Lásd e tekintetben Csinta Samu közönségsikernek örvendő könyvét, az *Arisztokraták honfoglalását* (Csinta 2015).

2 Lásd a tekintetben a PONT Csoport által kidolgozott Kastély Erdélyben – Stratégia 2016–2025 című kiadványt (<http://www.kastelyerdelyben.ro/pdf/kastely%20strategia%202016-10-26.pdf>)

3 E szöveg elkészültéért köszönet illeti tehát a kutatócsoport tagjait, Egbuzobi-Nyakas Ildikót, Gál Katát, Kiss Annát, Kristóf Bernadettet, Olaru Júliát, Rusu Szidóniát, Székely Annát, Tulit Boglárkát és Turnai Annát, valamint a tábort megszervező Arche Egyesületet és Kastély Egyesületet.

állandó jelleggel él egy gondnoki feladatokkal megbízott család, így a kastély gyakorlatilag egész évben látogatható, a kastélyban való tartózkodásuk alatt az örökösök idegenvezetést is nyújtanak a látogatóknak. Emellett a kastély leginkább esküvők helyszínéül szolgál (e célból egy városi helyi programszervező céggel van szerződésük), évente egyszer egy kastélynapnak, valamint egy bálnak ad otthont.

Bár a falu erdélyi viszonyok között életerősnek tekinthető, brandjére – és minden bizonnyal a közösség identitására is – teljesen rányomja bélyegét a kastély, a faluról interneten elérhető anyagok szinte kivétel nélkül a kastélyról szólnak, vagy legalábbis a kastély fotóit használják illusztrációként. Így igencsak meglepődtünk, amikor a tulajdonos a szociológuscsoport számára kutatási kérdésként a következőt javasolta: „Miért nem teszik be a lábukat a falubeliek a kastélyba?” Bár utólag ez a kérdés kissé túlzónak bizonyult, az beigazolódott, hogy a helyi közösség viszonya a kastéllyal tényleg nem problémamentes.

Mivel a kastély teljesen magántulajdonban van, a közösségnek tulajdonképpen nem sok köze van hozzá. Ettől azonban még viszonyulnak hozzá, pozitívan vagy negatívan, meg hát persze lehetnek passzívak is vele szemben. Ahhoz azonban, hogy a kastély a jövőben bármilyen módon is a helyi közösségi élet részévé váljon, fontos, hogy a kastéllyal szembeni domináns attitűd pozitívvá minősüljön át. Ebből a megfontolásból úgy gondoltuk, hogy mindenekelőtt a kastéllyal kapcsolatos helyi diskurzusokat vizsgáljuk, az azzal kapcsolatos történeteket, kliséket, toposzokat. Emellett pedig azt is ki szerettük volna deríteni, hogy az esetleg elkülöníthető beszéd módok mögött milyen helyi társadalmi csoportok azonosíthatók, kik azok akik a különböző beszéd módokat termelik és fenntartják.

A „KASTÉLY”

A kastéllyal kapcsolatos diskurzusok vizsgálata során mindenekelőtt azt kellett tudomásul vennünk, hogy a helyi közösség szempontjából az korántsem csak egy műemléképület, hanem egy ingatlankomplexum, egy hozzá tartozó család, valamint az ezekhez kapcsolódó társadalmi-gazdasági tevékenységek együttese. A barokk kastélyhoz ugyanis gazdasági épületek is tartoznak, néhány kisebb a kastélykertben, egy egykori magtár viszont – ma házakkal körülvéve – lakóépületként szolgál néhány szegény család számára. A kastélyhoz hozzátartozik a már említett park, de emellett a család legelőket és erdőt is igényelt és kapott vissza. A tulajdonos család a helyi közösség számára szintén tágabb fogalom, mint a kastély kapcsán leggyakrabban emlegetett gróf és felesége, valójában az összes örököst jelenti, aki a fentiekben felsorolt ingatlanok bármelyikének ügyeiben implikált. Az így értett „kastélyhoz” hozzátartoznak annak valós és potenciális gazdasági vetületei is, a mezőgazdasági területek használatának módja, a kastély és a park által nyújtott munkalehetőségek (adminisztráló család, alkalmi karbantartási munkák, fűnyírás stb.) és nem utolsósorban a kastély vendéglátóipari funkciói (étkeztetés, rendezvény-szervezés, potenciális szállásnyújtás), és végül annak társadalmi vetülete is, mindenekelőtt a grófi család tagjainak a helyi közösségen belül kialakult státusza és társadalmi kapcsolatai. Amikor tehát a kastéllyal kapcsolatos beszéd módokat kerestük, e teljes komplexumot érintő véleményeket vizsgáltuk, és a továbbiakban elemzésünkben is a „kastély” kifejezés alatt ezt a tág kastélyfogalmat értjük.

KASTÉLYDISKURZUSOK

A kastélyról való beszéd módok vizsgálatát megnehezítette, hogy az erdélyi kastélyokkal kapcsolatosan léteznek a településtől független, általános, elsősorban a média által forgalmazott diskurzusok is, melyeket a továbbiakban „nagy” diskurzusoknak nevezek. Így létezik egy erdélyi magyar nagydiskurzus, amelyben a magyar arisztokrácia kastélyai és kúriái a magyar történelmi múlt részeként jelennek meg, így identitáspolitikai vonzatuk van, restitúciójuk a magyar jövő szempontjából kiemelten fontos. Visszaigénylésükkel az arisztokrácia tagjai nemzeti ügyet szolgálnak, e törekvésük tehát tiszteletre méltó, melyről kritikusan beszélni nem ildomos. Bár a diskurzus fő forrása a média, fenntartásához nagymértékben hozzájárulnak történészek, műemlékvédők és építészek, azaz a „szakértők” is. A magyar nagydiskurzushoz hasonlóan létezik egy román nagydiskurzus is, amely az előbbi tükörképe, eszerint a kastélyok visszaszolgáltatása a román nemzeti múlt meggyalázása, az állam ezzel felelőtlenséget követ el, a magyar arisztokrácia leszármazottai ezáltal elszakítják Erdélyt Romániától, az egész Magyarország titkos terve Erdély visszavételére.⁴ A két nagydiskurzus közti fontos különbség, hogy a román szakértői diskurzus elválik a nemzetitől, azzal ellentétben alapvetően pozitívan viszonyul a restitúciós folyamathoz, de nem része a nagydiskurzusnak.

E nagydiskurzusok erősen normatívak, egy felületesebb véleménynyilvánítás során szinte megkerülhetetlenek, akárcsak a médianyilvánosság előtt is. Magáról a szóban forgó kastélyról is több riport és film készült, amelyekben a megkérdozettek ezeken nem lépnek túl, kritikát nem fogalmaznak meg. Ezek az általános nagydiskurzusok a kastélyról való beszéd módok egészére nézve meghatározóak, a szociológiai interjúk névtelensége viszont lehetővé teszi kritikusabb, a helyi nyilvánosságon kívül felvállalhatatlan gondolatok megfogalmazását is.

A lokális diskurzuson belül két összetevő, egy pozitív, illetve egy negatív lokális diskurzus különböztethető meg. A pozitív diskurzus a műemléképület fontosságáról, kulturális értékéről, a faluközösség szempontjából benne rejlő gazdasági potenciálról szól, valamint a grófi család tagjairól, elsősorban annak a még többek által is személyesen ismert felmenőiről.

„Én is voltam a kastélynapokon, nagyon szép volt, a falubeliek fele el szokott menni. Ez nagyon fontos, hogy megszervezik a kastélynapokat, mert az emberek kíváncsiak, szeretnék látni, hogy mi van odabent. Érdemes lenne renoválni, mert a kastély a turizmust is elősegíti a községben...” (nő, 55 éves)

„Mindenki nagyon örült, hogy a gróf visszakapta a kastélyt. Én úgy hallottam, hogy jó viszonyban van az emberekkel... hogy szokott sétálni a faluban, és hogy nagyon barátságos. Van még pár épület, ami az övé, amelyikben emberek laknak, de senkit sem tett ki, továbbra is ott laknak.” (nő, 55 éves)

---

4 E román „nagydiskurzusra” két példaértékű újságcikk: România Liberă – Urmasii grofilor iau Transilvania înapoi (<http://www.romanalibera.ro/special/documentare/urmasii-grofilor-iau-transilvania-ina-poi-212261>), illetve: Cotidianul – Planul secret al Ungariei pentru anexarea Ardealului. (<http://www.cotidianul.ro/planul-secret-al-ungariei-pentru-anexarea-ardealului-210703/>)

A negatív diskurzus ezzel szemben kizárólag a család jelenlegi tagjaival, elsősorban a család „frontemberének” tekintett gróffal kapcsolatosak. Ennek főbb toposzai a következők:

A gróf távolságtartó:

„Az én véleményem szerint a gróf kicsit távolságtartó a helybeliekkel szemben, ez az oka annak, hogy nem nagyon akarnak részt venni semmiben. Például az is, hogy külön padja van a templomban, sokakat zavar a faluban.” (nő, 60 éves)

„Mikor a kastélyt visszakapta, a gróf meghívta a falubelieket, látogassák meg a kastélyt, de senki sem ment el. Biztos az ő hidegebb természete is az oka, hogy távolságtartóbb... nálunk például az a szokás, hogy az idegen köszön elsőként, míg ő várja, hogy köszönjenek neki. Hát ilyesmit nem csinálsz, ha közelebb akarsz kerülni az emberekhez.” (nő, 63 éves)

A kastélyt elzárja a helybeliektől:

„Régebben a kastély nyitottabb volt, még a preventórium idején is...”.

„Még ha vannak is rendezvények, a kastély a helybeliek számára zárva van. Egyszer-egyszer jönnek szervezett csoportok Magyarországról, Bukarestből... de csak nekik van nyitva.” (férfi, 50 éves)

A kastélyt magántulajdonként kezeli, haszonelvűen:

„Hát tudja meg, hogy zavar az a tábla, amelyiken azt írja, hogy magánterület... Tudjuk mi jól, hogy magánterület, nem kell ki is írni.” (férfi, 55 éves)

„Most ugye szervezik ezt a kastélynapokat, amelyen bárki részt vehet, ha akar... de azt hiszem, ezt is inkább azért szervezik, hogy pénzt gyűjtsenek.” (férfi, 55 éves)

Fontos kiemelni, hogy jellemző módon sem a pozitív, sem a negatív lokális diskurzus nem személyes tapasztalatokból építkezik, a kritikákat megfogalmazó alanyok többsége saját bevalása szerint a gróft személyesen nem ismeri. Ezek tehát csakis egy diskurzus toposzaiként, helyi klisékként értelmezhetők, amelyek a helyi közösségen belüli „kastélyról” való beszélgetések során elhangzanak és továbbadódnak.

LOKÁLIS DISKURZUSOK ÉS A HELYI KÖZÖSSÉG KAPCSOLATA

Az, hogy valaki negatívan vagy pozitívan beszél a „kastélyról”, természetesen nem véletlenszerű. A különböző diskurzusok mögött álló beszélők jellemzőit úgy próbáltuk azonosítani, hogy azokat a helyi társadalom szerkezetében, az azt alkotó társadalmi csoportok és az ezek közötti viszonyok rendszerében próbáltuk elhelyezni.

A HELYI KÖZÖSSÉG SZERKEZETE. ALKOTÓELEMEK ÉS VISZONYRENDSZEREK

A helyi közösséget szerkezetileg különböző lakossági csoportok, valamint a helyi intézmények alkotják. Témánk szempontjából releváns csoportokként a helyi elitet (azonbelül a vállalkozók és politizálók összefonódó alcsoportját, illetve az értelmiségiek alcsoportját), illetve a „jobb családok” alkotta középréteget, a kevésbé „tiszteletre méltó” családok alkotta alsó réteget, valamint a „jövevényekből”, romákból, legszegényebbekből álló marginális csoportokat különböztethetjük meg. E lakossági csoportok mellett ugyancsak fontos alkotóelemei a helyi társadalomnak a legfontosabb helyi intézmények, a polgármesteri hivatal, a település lakosságának többségét integráló református egyházközség, az 5–8. osztályos iskola, valamint a különböző helyben működő vagy helyi érdekeltségű cégek.

A helyi közösség szerkezetét alkotó társadalmi csoportok és intézmények mellett az azokat átszövő gazdasági és hatalmi/politikai viszonyrendszereket kell még kiemelnünk. A felsorolt alkotóelemeket összekötő gazdasági viszonyrendszer cégtulajdonosok és alkalmazottak közötti viszonyokból, a cégek tulajdonosai közötti együttműködési és rivalizálási viszonyokból tevődnek össze, a mezőgazdasági vállalkozókat is beleértve. A helyi politikai viszonyrendszert a kiemelkedő státuszú személyek, a fontosabb helyi intézmények és községet alkotó falvak közötti hatalmi viszonyok összessége alkotja, melynek fontos eleme, hogy a község két legnagyobb települése, a kastélynak otthont adó és a polgármestert adó falvak között nagy múltra visszatekintő rivalizálási viszony áll fenn. Az például, hogy a polgármester szomszéd falusi, a helyiek szerint falujuk fejlesztésének elhanyagolását eredményezi.

A kastély tulajdonjogának és rendeltetésének a megváltozása mind a helyi gazdasági, mind a politikai „rend” szempontjából új helyzetet teremt, a korábbi hatalmi viszonyrendszert megzavarja, átrendezi. A kastéllyal szembeni attitűdök megértése szempontjából az bizonyult meghatározónak, hogy ezek a változások hogyan érintették a helyi szereplők gazdasági-hatalmi pozícióit. Az egyik ilyen gazdasági átrendeződés a kastély korábbi rendeltetésének felszámolásával, azaz a preventórium bezárásával kapcsolatos: a jelentős számú helyi lakosnak munkahelyet adó intézmény felszámolásával ezek a munkahelyek megszűntek, az érintettek vagy munkanélküliekké váltak, vagy valamelyik közeli városban kényszerültek új, ingázással elérhető munkahelyet keresni. A kastély új gazdasági funkciója, az esküvők szervezése, valamint a vendéglátással kapcsolatban szőtt jövőtervek révén a kastély a már működő, hasonló profilú cégek számára konkurenciaként jelenik meg. A visszaigényelt mezőgazdasági területek korábbi használói számára a restitúció gazdasági veszteségként értelmeződik, míg az új bérlők számára korábban nem létező gazdasági lehetőséget képez. A faluban található gazdasági melléképület lakói számára a korábban állami tulajdonban levő szociális lakásuk, melynek lakhatóvá tevésébe egyes családok jelentős összeget is fektettek, hirtelen magántulajdonná vált, melynek új tulajdonosa egyelőre ugyan nem kér lakbért, és nem is lakoltatta ki őket, de bármikor tehet ilyen irányú lépéseket (valójában előbb-utóbb kénytelen lesz a kilakoltatáshoz folyamodni, mivel az épület a folyamatos degradációja miatt egyre inkább életveszélyessé válik).

A faluba visszatérő gróf hatalmi-politikai ambíciókat nem nyilvánított ki, így a helyi politikai viszonyrendszert a kastély restitúciója ténylegesen egyelőre nem érintette. Azonban a helyi közösségen belüli kimagasló, sajátos státusza ezt a lehetőséget magában hordozza. A kastélyban szervezett közéleti események, egy kastélyt szolgáló egyesület létrehozása, a gyakori médiasze-

replés, a kiterjedt nemzeti és nemzetközi szintű kapcsolatháló mind olyan tényezők, amelyek a grófot egy, a falusi közösség szempontjából szokatlanul nagy szimbolikus tőkével ruházzák fel (ilyen volt például a grófi család néhány elhunyt tagjának újratemetése a falu határában található családi kriptában, melyről a magyar média széles körben tudósított, vagy Magyarország köztársasági elnökének a kastélyban tett látogatása 2015-ben). A gróf helyi közösségen belüli státuszával kapcsolatos érzékenységet jól jelzi a helyi református gyülekezetbeli helyzete. A grófi családnak, mint az egyházközség egykor legfontosabb támogatójának, a templomban külön padja van, melybe a család 1945-ös kilakoltatása óta senki sem ült. A visszatérő leszármazott természetesen ezt a családi padot használja, a pad újra használatba kerülése azonban rögtön élénk beszédtemává vált a falubeliek között, míg egyesek ezt természetesnek tartják, mások a helyiekkel szembeni hatalmi gesztusértéket tulajdonítanak neki. Látható tehát, hogy a gróf olyan szimbolikus és társadalmi tőkével rendelkezik, amely a helyi közösség számára igencsak szokatlan. Így nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a helyi előjárók egy része nem lelkesedik a gróf tevékenységéért, és a kastély életre keltésével kapcsolatos törekvésekről is fenntartásokkal beszél.

Az, hogy a kastély új funkciója milyen módon zavarja meg a helyi közösség rendjét, különösen jól kiviláglik, ha a helyi közösség legfontosabb közösségi eseményeinek körébe való betago-lódását nézzük. A faluban ugyanis viszonylag élénk közösségi élet zajlik. A református egyház kórusának fellépései, valamint a fiatalok, főleg iskoláskorúak által betanult színdarabok nyilvános előadásai e közösségi programok hagyományosabb eseteit képezik. A bálók ugyan gyakorlatilag megszűntek, ám új rendezvények is megjelentek, így a nemrég meghonosodott kortárs-találkozók vagy a református nőszövetség által szervezett gasztronómiai programok, és ugyancsak újnak számítanak a falunapok. Míg az egyházi kötődésű események főszervezője a református lelkész, és fő helyszínük a falu gótikus temploma, az iskolához kapcsolódó programokban a helyi pedagógusok a főszereplők, és főleg az iskolában kerülnek megszervezésre. Elterjedt szokássá vált azonban, hogy e programok egy része a helyi vendéglőben zárul, több program esetében pedig a vendéglő egyenesen ezek fő helyszínévé vált. Így például a kortárs-találkozók alkal-mával a szimbolikus nyitórendezvény után az idő nagy részét a vendéglőben töltik, a nőszövetség gasztro-versenyeinek pedig szintén ez a fő helyszíne. A kisebb horderejű családi rendezvényeknek pedig (lakodalmak, keresztelők) szinte kivétel nélkül a vendéglő ad otthont. Úgy tűnik tehát, hogy a vendéglő a közösségi élet legfontosabb centrumává vált, átvéve a korábban a művelődési otthon által betöltött e funkciót. A kastély ebben a kontextusban is meg-lehetősen zavaró tényezőként jelenik meg. A gróf több említett esemény számára is helyszín-ként felajánlotta a kastélyt, a legtöbb esetben azonban ennek beépítését a közösségi programok kialakult forgatókönyvébe a szervezők nem tartották kívánatosnak, indokoltnak. Így a falu viszonylag élénk közösségi élete korábban kialakult medrében zajlik, azokból a kastély mint hely-szín és a grófi család mint szereplők kimaradnak, mi több, a Kastélynak a közösségi életbe való beépítésében a közösségi események főszereplői valójában ellenérdekeltek, és ez a vendéglőhöz fűződő gazdasági érdekek szempontjából sem kívánatos. Így a Kastély a maga rendezvényeivel a helyieket alig tudja megszólítani, azok résztvevői jellemzően zömmel nem helybeliek, és a kastély zárt terében kerülnek megrendezésre. Egyedül a falunapok szervezői részéről mutatko-zott nyitottság a kastély felhasználása iránt, ez a rendezvény viszont a Kastély számára nem kí-vánatos, sem a résztvevők, sem a programok jellege szempontjából. Azt, hogy a helyi társada-

lom legalsó rétegeit megszólító, a miccs- és sörfogyasztás köré szerveződő esemény nem egy barokk kastélyba való, még a helyi társadalom részéről is konszenzus övezi.

DISKURZUSOK ÉS SZEREPLŐK

A fentiek alapján összefoglalható, hogy a helyi közösség mely szereplői állnak a kastéllyal kapcsolatos különböző beszédmódok mögött, kik azok, akik termelik, illetve újratermelik azokat.

A **pozitív kastélydiskurzust** termelő szereplők között kiemelkedő helyen található a református egyház előjárói csoportja, a pap és a presbitériumi tagok egy része. Esetükben komolyabb ellenérdekeltségről nem beszélhetünk, ellenkezőleg, a kastély tulajdonjogának rendezése során a grófi család és a református lelkész között szoros együttműködésre került sor. A helyi intézmények közül a kastélynak jelenleg is a református egyházzal a legszorosabb a viszonya, mindenekelőtt azért, mert a kastély és a gótikus templom a falu két legfontosabb idegenforgalmi látványossága, és így a látogatócsoportoknak gyakran mindkettőt bemutatják, függetlenül attól, hogy a csoport kinek is a vendége. Ugyancsak a pozitív diskurzust erősíti a kulturális elit nagy része is, azaz a kastély kulturális értékét nagyra becsülő, és annak restitúciójában és revitalizációjában nem ellenérdekelte felsőfokú végzettségűek – pedagógusok, orvos, állatorvos, egyetemista fiatalok és mások.

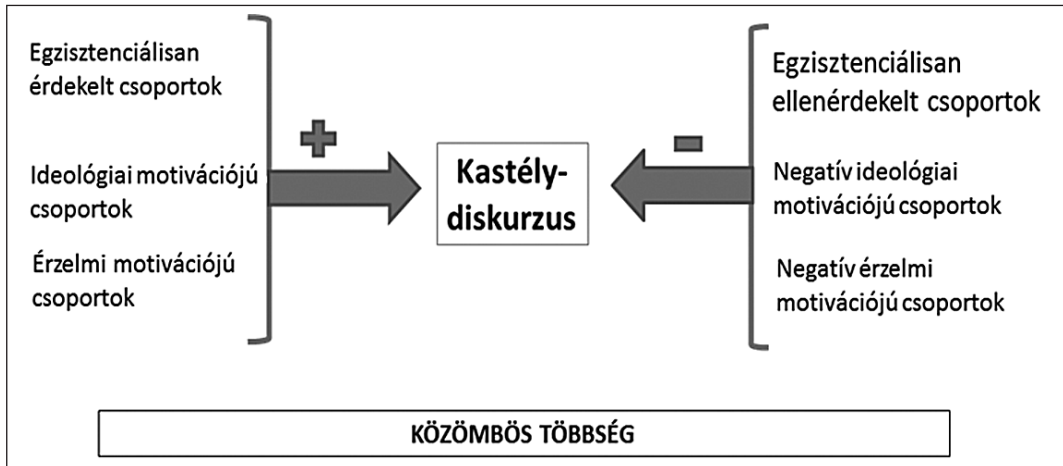
A pozitív diskurzus háttérében álló másik csoportot képezik a kastély gazdasági vonatkozásaiban közvetlenül, egzisztenciálisan érdekelt szereplők – a grófi legelőket bérlők, az alkalmazottak és az alkalmilag bedolgozók. És végül ugyancsak a pozitív diskurzust erősítik azok a családok, amelyeknek idős tagjai a grófi család egykori tagjaival kapcsolatban álltak, és azokról pozitív személyes emlékeket, élményeket őriznek.

A **negatív kastélydiskurzust** termelő szereplők közül kiemelkedik két sajátos helyzetű, a kastély restitúciójában egzisztenciálisan ellenérdekelte csoport: a preventórium megszűntével a munkájukat elvesztők csoportja és általában ezek családtagjai, valamint a gazdasági épület lakói. Kisebbségben található olyan családok is, amelyeknek idős tagjai az egykori grófi családdal kapcsolatban valamilyen negatív érzelmi emléket őriznek. És végül ezt a diskurzust erősítik a helyi politikai-gazdasági elitnek a kastély revitalizációjában ellenérdekelte tagjai – hatalmi pozíciójukat féltő politizálók és „piacukat” féltő vállalkozók.

Arányaikat tekintve a pozitív diskurzust felvállalók, úgy tűnik, többen vannak, mint a negatív diskurzust termelők, de a két csoport együtt is a helyi közösség kisebbségét képezi, a többség pedig a kastéllyal szemben inkább közömbös. Adott beszédhelyzetekben előnyben részesíthetik egyik vagy másik diskurzus kliséit, de egyéni kastélydiskurzusukban nem feltétlenül koherensek. Egyes vélemények szerint a „jó családok” alkotta középréteg és a fiatalok, különösen az egyetemisták csoportja inkább a pozitív, míg az alsó és különösen a marginális réteg inkább a negatív diskurzus felé hajlik – adataink azonban ennek a véleménynek az alátámasztását nem teszik lehetővé. Az a vélemény azonban igencsak hihetőnek tűnik, hogy a közömbös többséget alkotók a kastélytól, annak rendezvényeitől alapvetően csak az individualizálódó életforma miatt maradnak távol, úgy, ahogy más közösségi eseményektől is általában távol maradnak.

A KASTÉLYDISKURZUS ÉS A HELYI KÖZÖSSÉG VISZONYÁNAK EGY LEHETSÉGES ÁLTALÁNOS MODELLJE

Amennyiben a fentiekben tárgyalt konkrét érdekcsoportokat általánosabb társadalmi kategóriák eseteinek tekintjük, felvázolható a kastélydiskurzus különböző összetevői és az azok mögött álló szereplők közötti kapcsolatok egy általános és reményeink szerint más helyzetekre is alkalmazható modellje. Az alábbi ábrán ezt próbáltuk vizualizálni. Eszerint tehát a pozitív diskurzust forgalmazók három típusa különböztethető meg, melyek mögött eltérő motivációk állnak. Beszélhetünk a kastély fennállásában egzisztenciálisan érdekelt csoportokról (akikkel a kastély tulajdonosai gazdasági együttműködésben állnak), ideológiai motivációjú csoportokról, amelyek a „nagydiskurzussal” azonosulva tartják fontosnak a kastély létét és fennállását, valamint érzelmi motivációjú csoportokról, amelyek a család egykori vagy jelenlegi tagjaival ápolta érzelmi viszonyuknak köszönhetően kastélypártiak. A másik oldalon, a kastélyhoz negatívan viszonyulók körében elvileg ugyanilyen, csak ellentétes előjelű motivációjú csoportok találhatóak. Bár esetünkben elsősorban a kastély restitúciójában egzisztenciálisan ellenérdekelt csoportokat találtunk (munkájukat elvesztők, kilakoltatás által fenyegetettek, gazdasági-hatalmi ellenérdekeltek), illetve egyetlen negatív affektív megnyilvánulást, elképzelhető, hogy más esetekben a kastélyellenes nagydiskurzus is nagyobb jelentőséggel bír (például egy etnikailag megosztottabb közösségben).

KÖVETKEZTETÉSEK

Elemzésünk fő mondanivalója tehát az, hogy a helyi közösségeknek a kastélyokkal szembeni viszonyulását és ennek köszönhetően az azok sorsával kapcsolatos segítő vagy gátló magatartását meghatározza két, tőlük függetlenül létrejött, általános diskurzus, melyek közül az egyik pozitívan, a másik negatívan viszonyul a kastélyok restitúciójának és revitalizációjának folyamatához. Ezek az erős, normatív diskurzusok meghatározzák a kastélyokkal kapcsolatban levő helyi közösségek kastéllyal kapcsolatos beszédmódjait is, ám ezek mellett a kastélyoknak és azok tu-

lajdonosainak konkrét viszonya a helyi közösséget alkotó társadalmi csoportokkal és intézményekkel szintén befolyásolja a velük szembeni attitűdöt, esetenként pedig felül is írják a nagydiskurzusok nyújtotta viszonyulási mintákat. Így megkülönböztethetők a Kastély által egzisztenciálisan, ideológiailag vagy érzelmileg pozitívan érintett csoportok, amelyek a közvéleményt a Kastélyal szemben kedvező irányba befolyásolják, illetve a másik oldalon ugyanilyen jellegű, de ellentétes irányú motivációjú csoportok, amelyek a közömbös többségben a Kastélyal szemben ellenséges viszonyulást keltenek és erősítenek. A kastélyal kapcsolatos bármilyen revitalizációs terv szempontjából érdemes tehát ezeket a csoportokat konkrétan beazonosítani, és velük szemben sajátos stratégiákat alkalmazni. Bár az, hogy esetenként mi lenne a megfelelő sajátos stratégia, természetesen a fentiek mellett is nehezen megmondható.

És végül érdemes visszatérnünk elemzésünk és modellünk általánosíthatóságának kérdéséhez. Nyilvánvaló, hogy e modell legfeljebb az itt elemzethez nagymértékben hasonló helyzetekre alkalmazható, azaz olyan esetekre, amelyekben viszonylag jó állapotban levő, azaz használható műemléképületeket a leszármazottak/örökösök visszaigényeltek, a magántulajdonba került épületbe a tulajdonos család is visszatért, vagy legalábbis huzamosabb ideig benne tartózkodik, és amelyekhez kapcsolódóan valamilyen gazdasági tevékenység is folyik. Az erdélyi kastélyok és kúriák nagy számához viszonyítva azonban az ilyen helyzetek meglehetősen ritkák. Degradáltságuk foka, tulajdonjogi helyzetük és az őket körülvevő helyi közösségek jellege szerint az épített örökség esetei olyannyira változatosak, hogy megőrzésük társadalmi feltételeinek megértéséhez további kutatások sora volna szükséges.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Ájgel Ágnes és ts.i (2016). *Kastély Erdélyben – Stratégia 2016–2025*. Pont Csoport, Kolozsvár.
2. Chirikure, Shadreck–Pwiti, Gilbert (2008). Community Involvement in Archaeology and Cultural Heritage Management, *Current Anthropology* Volume 49, Number 3, June 2008, pp. 467–485.
3. Csinta Samu (2015). *Erdély újranemesítői – Arisztokraták honfoglalása*. Heti Válasz Kiadó, Budapest.
4. Pendlebury, John–Townshend, Tim–Gilroy, Rose (2004). The Conservation of English Cultural Built Heritage: A Force for Social Inclusion? *International Journal of Heritage Studies* Vol. 10, No. 1, March 2004, pp. 11–31.
5. Yung, Esther H. K.–Chan, Edwin H. W. (2011). Problem Issues of Public Participation in Built-Heritage Conservation: Two Controversial Cases in Hong Kong. *Habitat International* 35 (2011) 457–466.

ET

RECENZÍÓK 4

A. Gergely András

**Társas világok, viselkedésrepertoárok,
antropogén együttthadások
Pászka Imre új kötetéről¹**

Előző markáns művében a szociológus/társadalommorfológus Pászka Imre a narratív történetformák, a megélt életek történetének „kisbetűs” elbeszélését körülvevő szociálpszichológiai és történet-szociológiai folyamatok elemi természetrajzát építette monografikus konstrukcióba, melyben jelezte: a társadalom olyan képződmény/fogalom, mely „ellenképződményekből és ellenfogalmakból áll, ilyen az alany és társadalom, egyén és társadalom, mindezek ugyanazon érme két oldalát jelentik, amit 'társadalomvilágának' is nevezhetünk. Az egyén élettörténete lényegében a szocializált egyén társadalmi lényegiségének része, amely kollektív történetbe és az emberiség történetébe ágyazott. Megélt életének története mégsem a nagybetűs történelem, hanem az, amely mindebből és társas világának szövetéből a fejekben, a gondolatfolyamatokban épül fel, ahogyan egy csoport egyénei a megosztott és közös tapasztalataikat elbeszélésekben, mítoszokban, történetekben kifejezik, kinyilvánítják, kidolgozzák és közvetítik. Az életről szóló folyamatos párbeszéd lényegében a tapasztalatok, a benyomások, az élmények, a vélemények cseréje a kortársak között a jelenről, a jelenvaló múlttól s az esetleges jövőről. Ezekben a dialógusokban jelenik meg az egyén viszonya a világhoz, amelyben él, kísérik mozgását a szociális térben és a történelmi időben. A folyamat belső és külső körülményeinek összejátszása bonyolult, többnyire 'sem megfigyelni, sem megfilmesíteni' nem lehet – az élettörténeti elbeszélésekből tárulhat fel”.²

Új könyvében, mely várhatóan ugyanúgy több kiadást megél majd, mint az előző, az emberi magatartás, cselekvés/viselkedés repertoárjának körülhatárolt, történetileg változó, de sokszor ismétlődő mintázatának verzióival foglalkozik, az intézményesülés, az emberi cselekvés, a viselkedésminták természet- és társadalom meghatározta dimenzióival, a közösségi-gazdálkodási együttthadások kiváltotta válsághelyzetekkel, továbbá az ezekre történetileg adott köznapi reakciókkal keres inherens összefüggéseket, vagy még mélyebben: dialógusokat az egyén társas környezetéről. Ezek között első helyre, a kötet anyagának nagyobbik felébe, az antropogén (azaz ember alkotta környezeti, társadalom befolyásolta természeti) tünemények fejlődés- és változásrajzába illeszti ezek tudományos interpretációinak, forráselemző kutatási eredményeinek alapos építményét, hogy rákeressen a történő történelem és a megelőző korok társadalmi vergődés- és alkalmazkodástendenciáinak lényegére, az adaptálódni képes ember természetrajzára és a természet szabta emberi alaprajzokra is.

-
- 1 Pászka Imre: *A társas világ környezeti. Történet- és tudásszociológiai tanulmányok*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2016., 262 oldal.
  - 2 Pászka Imre: *Narratív történetformák. A megélt szociológia nézőpontjából*. Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009, 554 oldal.

A kötet két nagyobb feléből az első ezeket a (saját minősítem szerint társadalommorfológiai, azaz alak- és jelentéstudományi) leágazásokat követi végig, a második nagyobb blokkban viszont az emberi létállapotok, életminták, életutak és életvilágok közösségi-kommunikatív leírására, elbeszélés módok lehetséges tudományfilozófiájára összpontosít. „Az antropológiai belátások ellenére látnunk kell, hogy társadalmak és gazdaságaik hibrid konfigurációk, amelyek formálásában számos tényező (vallás, hagyomány, eszmék, politika, ökológiai környezet stb.) játszik közre. Tény, hogy az ember alkotta társadalmak csak az utópiákban eszményiek, a valóságban történelmi-kulturális kötöttségeik vannak” (173. old.) – írja e második nagy egység előzményeként, de az első nagy egység végén, a tőkegazdaság és társadalmi viselkedéstudományok fejezetei közötti átvezetésben. Valamely konvencionálisabb társadalomvizsgálódási modellben az első részt a természet emberi leigázásával és az ember /mint antropológiai tünemény/ természeti tüneményekhez kapcsolódó nehézkes (de folytonos) adaptálódásával lehetne vázolni, (hogy ne mondjak „társadalmi felépítmény” alapjául szolgáló gazdasági-életviteli alapot mindjárt), s a második nagy egység viszont magukról a reprezentálható felépítményekről, sőt társadalmi gondolkodásban meggyökerezett konstrukciókról kialakított visszképet, a kutató egyén ráébredését, sőt rádöbbenését tükrözi arra, mi minden tűnik alapvetően másnak, ha a megfigyelt szociális világ megfigyelői attitűdtől is függő konstruktumait elemezzük. Ekként bánik Pászka az első nagy, rendszeralkotó és korszakosan is új értelmezési egység forrásaival, historikus lenyomatokkal, könyvtári és levéltári forrásanyaggal, korábbi társadalomfilozófusok, közgazdászok, világgazdaság vagy egyetemes történelem korszakos elemzőinek adatbázisával is *Az antropogén-természeti tényezők együtthatása* fejezetben és a valóság rekonstrukcióját mint saját módszertani aspektusát ismertető részben. Mondhatni: kérdez, kutat, konstatál, elemez, értelmez, összefüggésrendbe állít, verifikál, újrakérdez, újrapárol... S így kapunk tőle olyan összképet, melyet csak a legkiválóbb s legnagyobb korszakalkotó elmék vázoltak eddig. Ezt a kompendiumot pedig Pászka épp arra használja, hogy magára a kutató tekintetere, a pillantásával átfogható horizontra, de azonbelül a történő történelem csoportjaira, egyéneire és környezetükkel szimbiózisban/konfliktusosan élők reflektáló köreire kérdezzen rá, hisz ők mindig is csak átélhették, elszenvedhették, maximum elpanaszolhatták a velük megesett életvilágot és mikrohistóriát.

A szerző saját szavaival: „A kutató az, aki egy másik modell szerint tárgyiasíthatja megfigyeléseit, tehát nem úgy, vagy abban a formában, s azzal a relevanciasúlyozással, ahogy az alany elbeszélte. A fenomenológiai perspektívában, tehát az alany és kutató 'kortársak', csakhogy az imént jelzett értelemben kettőjük viszonya aszimmetrikus. A kérdésnek ez az aspektusa több mint bonyolult, megértése viszont szükségessé teszi a kutató-alany dialógushelyzetben elfoglalt szerepeik tisztázását, amelyet az 'én-te' reláció mentén vázolunk fel. Megjegyzendő: az én-te reláció nem statikus, folyamatszerű...” (207. old.).

A folyamatszerűség magán a teljes művön belül is kulcsfogalom, a sodrás és értelmezési keret kölcsönviszonyának, a belátás hullámainak és partjainak interakcióira érzékeny értelmezési tartomány. Ennek alapképletét több verzióban is fölleljük a korpuszban, de kifejtett változatát a társadalomkutató önreflexív attitűdje révén teszi érzékletessé a szerző. Miután a könyv meghatározó (új, az elméleti blokknál frissebb) fejlődéstörténeti fejezeteiben Pászka a társadalomtörténész szemüvegén tekinti át az evolúciós perspektívák és narratívák érzékletes verzióit, magáról a társadalomkutató kutatásmetodikájáról szóló fejezete már önellentmondásig hangolja a nar-

ratív interpretációk kikötéseit. „A beszélgetéselemzések azt mutatják, hogy a beszélgetés folyamán az interakcióban lévő felek közötti reflexív viszony mellett szokásviszonyok is fennállnak, amelyek a beszédaktusokat egységbe fogják. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az emberek részt vesznek beszélgetésekben, hanem arról, hogy bármely beszélgetés többet tartalmaz, mint amit a beszélgető felek feltételeznek. A szociolingvisztikának a kommunikáció folyamatában való alkalmazása tehát azt feltételezi, hogy társas beszédcselekvés nem egyszerűen meghallgatást igényel, nemcsak információátvitel, hanem a beszélgetők a ’jelentés kibontakozó spiráljában’ merülnek el, vagyis az egyszerű jelentéshordozó megnyilvánulásuktól haladnak a bonyolultabbak, összetettebbek felé” (202. old.).

Pászka a „társas világ környezeteiről” ír könyvet, jogosan kérdezi tehát, kik és mi szerint társas ez, milyen tudástörténeti és hermeneutikai befogadás-szertartás előzi meg vagy veszi körül a közlő, a befogadó, értelmező és jelentéstulajdonító aktust magában a társadalomtudományi kutatásban, s kivel beszél/beszélheti meg mindezt a metodikai dilemmát.

Mint összegzi: „Adatbázisunkat írásban rögzített szövegek képezik, többségükben narratív jellegűek, amelyek az emberektől függő és tőlük független látott, illetve hallott környezeti eseményeket történetekbe ágyazva beszélnek el. Az ilyen és hasonló típusú dokumentumok sajátosságairól korábban hosszabban értekeztünk, itt csupán ismételtlen arra utalhatunk, hogy minden ember által írásban és szóban elbeszélte eseménytörténet (Webernél cselekvés) szubjektív, szándékolt, motivált. Vagyis a valóság reflektált kifejezése, és nem maga a nyers valóság, hanem az a valóság, amelyről képet alkot a megfigyelő, ahogyan azt látta/látja/láttatja. A kvantumelméletből is közismert, hogy a megfigyelő és megfigyelt tárgy viszonya nem semleges. Heisenberg és Born előtt jóval, Dilthey már értekezett arról a hermeneutikai problémáról, hogy mi minden befolyásolja a megfigyelő és megfigyelt viszonyát; újabban Luhmann aktualizálta Mannheim Károly tudásszociológiai látéletét, és megfontolandónak vélte a megfigyelő megfigyelését is. /.../ Bármely tudományos kutatásnak az időjárás, járvány, közbiztonság múltbeli szenvedésnarratíváit kétségtelen konceptualizálnia kell, előfeltevéseit az adatbázis ismeretében fogalmi-elméleti keretekbe kell illeszteni, mely kijelöli a téma feldolgozásának szándékolt menetét. Azonban mindez nem jelentheti azt, hogy az ismert, elfogadott konvencionális paradigmák egyetemes sémáiba kényszerítjük a tényanyagot. Nem állítjuk azt, hogy az említett sémák használhatatlannak, csupán arra utalunk, amikor az együttathatás fogalmába néhány térben és időben változó tényezőt bevonunk, akkor a tényezők társadalmi-kulturális kötöttségei döntik el, mi az, ami a konvencionális sémákat követ, általánosításokra nyit rést, és mi az, ami lokális, partikuláris, egyedi. Az életvilág, a természet és társadalom világának egysége, amint arra a fentebbiek során is utaltunk, egyetemes, mert minden létező emberi szerveződés létfeltételének az alapja/kerete. Az emberi lét cselekvésorientációja alapvetően alkalmazkodás, a szerveződési formái és annak tartalmai tágabb és szűkebb értelemben is az adaptáció módozatait jelenítik meg. Nem véletlen, hogy a múltban a környezet kihívásaira adott válaszok különbözőek voltak...” (16–17. old.).

Az életvilág, a társadalmilag felépített valóságképzetek, az írott szövegek és az élőbeszéd narratív sajátosságai alapján, hermeneutikai pozícióra építve fejt ki, hogy „a diskurzus írásban rögzített formája ’lehet’ a Ricoeur által javasolt értelmező tudomány tárgya, mert csak az írott szöveg garancia arra, hogy a dialógus univerzális lehet, hiszen hozzáférhető mindenki számára, mindenütt és mindenkor, aki érdeklődést mutat iránta. Ricoeur, miután tisztázta, hogy mi a szöveg, mi az élőbeszéd és az írott szöveg közötti különbség, miközben mindkettőt szövegnek,

a diskurzus (megnyilatkozás) módjának tekinti, az írott szöveget jelöli meg az értelmező tudomány tárgyának, mivel Max Weber is 'ésszerűen vezérelt magatartásként definiálta ezt a tárgyat'. A kérdés továbbá az, hogy vajon az 'ésszerűen vezérelt magatartás' kiegészíti-e azt, amit Ricoeur 'olvashatóság jellegnek' nevez. A következő lépésben, tehát, a diskurzus fentebb vázolt négy kritériumát – időbeliség, diskurzusesemény, világ, kommunikációs jellemzők – az 'ésszerűen vezérelt cselekvés' fogalmára vonatkoztatja, amit szintén egy négyes tagolásban old meg..." (184–185. old.).

Anélkül, hogy a magam kontúrjaival össze akarnám zavarni a Pászka föltárta, jól áttekinthető és sokrétűen mély struktúra erővonalait, csupán arra fókuszálok, amit a Szerző az „antropológiai állandó” kapcsán foglal tézisbe. Itt is, mint a kötetben végig, „a konceptuális társadalomtudomány alapozási kísérletében, az eszmék és az életmód egymásra vonatkoztatásakor”, Peter Winch eredendően Max Weberre épülő szabályvezérelt cselekvéstulajdonításáról, Gadamer erre reflektáló okfejtéseiről, a (társadalmi kontextusnak) tulajdonított jelentőségről van szó, minthogy „ez teszi lehetővé, hogy megértsük a jelentését annak, amit az emberek tettek, tesznek és mondanak”, továbbá a lehetőséget, amiről Weber mint „ésszerűen (racionálisan) vezérelt cselekvés, viselkedés elve és a diskurzus közötti kapcsolatról, és diszkurzív és nem diszkurzív eszmékről beszél”. Az ehhez kapcsolt ricoeur-i és austini beszédaktus-elmélet azon felismerése, hogy a beszédaktus típusai cselekvéstípusok, már átvezet a hermeneutikát módszernek tekintő eljárásokhoz és interpretációkhoz, a metodológiának a szövegre és a szövegértelmezésre vonatkozó módszertani rendjéhez, amely „új eljárást nyit meg a *magyarázat és megértés* viszonyában”. Ugyanis „Gadamer javaslata az volt, hogy a megértés és az értelmezés egymást feltételezik, nincs megértés értelmezés nélkül. Ricoeur, láthatóan, nem helyettesíti az értelmezést a 'magyarázattal', hanem a magyarázatot bevonja az értelmezés előterébe, s új feladatot szán neki. A hagyományos elgondolásban Ricoeur itt elsősorban Diltheyre utal, akinél magyarázat és az értelmezés egymást kizárták, mivel a magyarázatot a természettudós módjára, míg az értelmezést a történész eljárás módjára vonatkoztatta. A 19. század végén a valamely szöveggel kapcsolatos magatartást a 'magyarázat' és az 'értelmezés' terminussal összegezték. Dilthey a természettudományoktól átvett és a pozitivizmus által történettudományokra alkalmazott érthetőségi modellt magyarázatnak nevezte. Az értelmezést pedig a megértés pszichológiából származtatott formájának tekintette, s abban a szellemtudományok alapvető, egyetlen magatartását látta, amely által megvonható a különbség a szellemtudományok és a természettudományok között. Ugyanakkor Diltheyre vezethető vissza a hermeneutika belső kettéosztottsága, mely szerint a megért–értelmez kettősében a megértés az alap, azonban a megértést a lélektanra, míg az értelmezést a tárgyiasult formákra való vonatkoztatással pszichologizálta. Már pedig a megértés–értelmezés tudományosság igénye éppen a depeszichologizálást sürgette” (190–191. old.).

A könyv egészében Pászka alig tesz mást, mint a legeltérőbb interpretációk földidézésével maga is interpretálja a társadalmi képződményeket, beleértve a gazdaságot, történelmet, kreatív képzeletet, imaginatív életvilágot, konstruktív megoldási és adaptációs rutinokat, megismerés-tudományi képleteket, elbeszélésmódokat – mint ezt a nyolcvanas években bekövetkezett antropológiai értelmezésfolyamat értelmezői is teszik. Az ember és társas környezetének, életvilágának és kölcsönös függésrendjeinek megismerése azonban a cselekvésmoделlek és tanult mintázatok sok huzallal behálózott rendszerében képes „társadalmi környezetet” teremteni, ezért ezek belátását és megértését is az emberszabású létfeltételek, („ember okozta”) természeti

események fogalmi-elméleteinek kijelölésével kell illesznie a kutató pillantásának. „A megoldandó feladat nem a különböző szakterületek európai léptékű ismerethalmazainak egymás mellé szerkesztésének módjában rejlik, hanem a téma tartalmi sokszínűségét egységbe fogó, irányító fogalmi-elméleti séma megalapozásában”, a diskurzusok és distanciák földelésében, a szociológia tudományának és kockázatbelátási rugalmasságának (*Risk and Culture*) képességében inkább. Mégpedig a valóságkonstrukciók dimenziójában elsőként. „A klímaváltozás tudatosodásával párhuzamosan több oldalról is bírálóat éri a szociológia klasszikusainak nyomdokain haladó vonulatát, amely a korai ipari forradalom ideológiája mentén továbbra is a természeti környezet meghódítását, leigázását tekinti a társadalmiasulás kritériumának”, mivel „...a szociológia nem volt 'teoretikusan felkészülve', a témát 'szinte kezdettől fogva a természettudományoknak adta át, igyekezett is megszabadulni tőle, a társadalmat és annak részeit, illetve a társadalmon belüli perspektívákat részesítette előnyben” (idézi Luhmannt). Ennek révén ugyanis „a szociológia helyett jó részt a társadalmi kommunikáció tematizálja az ökológiai közbeszédet. Az utóbbi évtized kockázatdiskurzusaiban s a reflexív szociológia modernizációs elméleteiben (Beck, Lash, Giddens) az ökológia, a klímaváltozás fogalma, definíciója körüli viták a politika, a gazdaság 'új' munkamegosztására, a kulturális beágyazottságra és a témában zajló diskurzusok 'inszenárió' értelmében vett konstruált jellemzőire hívják fel a figyelmet. A reflexív szociológia belátásában az a természet, amire a különböző 'kulturális mintákból' kiindulva hivatkoznak, 'már nem létezik'. S 'ami van (...), az különböző társadalmiasult formája a természetnek', amelyet tudományos világszemlélet alakított ki, és amelyben a 'klímakutatók absztrakt modelljei határozzák meg a mindennapi cselekvéseket'. Az összehasonlító antropológia (*Science studies*) radikálisabban fogalmaz: 'azok a szociológiák, amelyek csak a társadalmi köré épülnek, amelyek talán csak azáltal maradnak fenn, hogy a 'hatalom' és a 'legitimitás' szavakat ismételtetik, /zavaróak/, mert a szociológusok sem a tárgyak tartalmával, sem a nyelvek világával nem tudnak megbirkózni, pedig mégiscsak ezek hozzák létre a társadalmat'. A tárgyak tartalma és a nyelvek világa ebben a megközelítésben, a duális világlátás meghaladását sürgeti, vagyis azt, hogy a természet és társadalom nem két ellentétes transzcendencia, hanem egy és ugyanaz, a kettő között a közvetítések gyakorlata által a 'társadalom minden egyes állapotának megfelel a természet egy-egy állapota'...” (9–10. old.). Ebből fakad tehát a kérdés (Bruno Latour és Ulrich Beck megfontolásai nyomán), hogy „mennyiben tartható továbbra is az a szociológiai beállítódás, amely 'mindent társadalmi kérdéssé redukál', és figyelmen kívül hagyja a természet–társadalom kölcsönhatásának 'is-is jellegét'. Az ilyen és hasonló belátás aktuális perspektívából vetődik fel, amely az emberi világot most már nem csupán kulturális hatásösszefüggéseiben próbálja értelmezni”, hanem a hatások kiegyenlítődése, a következmények természetrombolásra és valóságalkotásra kiható verziói újrafogalmazzák az alapvető paradigmákat (11. old.).

Ez a „latour-iánus” és „beckista” interpretáció különösen kihívó a szerzői alapállás bázisán: Ulrich Beck észrevételei „az angolszász diskurzus- és kultúraelméletek valóságkonstrukcióját bírálják, amelyek a laikusok ismereteit hangsúlyozva, az aktor- és intézményi tényezőknek tulajdonítanak elsőbbséget. Ezekben ugyanis, a 'természetrombolás' materiális és szimbolikus tartalma 'cselekvéscentrikus' irányt vett, ami 'diskurzív szerkezetátalakításban' nyilvánul meg: létrehoznak, formálnak és megváltoztatnak 'kognitív struktúrákat', 'elbeszélésmodelleket', 'tabukat', így a 'valóság a cselekvés célja és produktuma lesz', miáltal a 'valóság' felépítésében egy 'kétértelműség' válik dominánssá” (11. old.). Ezért immár a világalakító víziók és a cselekvé-

sek aktor- vagy intézményelmélete olyan kognitív tudáskonstrukcióvá lesz, melynek kérdésfelvetése redukálódik (Becket idézve): „hogyan (re)produkáljuk diskurzív eszközökkel a 'valóságot' önmagában. A válaszok aszerint különböznek, hogy 'több vagy kevesebb valóság van birtokukban'”. Pászka itt rámutat Beck s mögötte Mary Douglas és Aron Wildavsky veszélykultúra-fogalmára, „mely szerint *'nem volt lényeges különbség az őskor és a fejlett civilizációk veszélyei között'*”. A kérdés ilyenén megközelítése Beck szerint „*rávilágít egy szociológiára (annak hibájára), amely mindent társadalmi kérdésre redukál, és figyelmen kívül hagyja a kockázatok immaterialitását (társadalmi inszcenárió) és a materiális jellegét (fizikai változás, pusztítás) is-is jellegét'*”. Ezzel azonban „láthatóan az ökológiai diskurzus konstruktivista vonulata, a természetrombolás mentén kibontakozó 'világmegváltó' tudáskonstrukciókban lehorgonyzott. Valóságképe konstruált, így a duális világkép meghaladását célzó 'is-is' relációt Beck a 'valóság' egy újabb fogalmával semlegesíti. A valóság 'önmaga', mint megjegyzi, ember(ek) cselekvése, cselekvési struktúrák, cselekvési rutinok, észlelési minták stb. összeszővődéseiben valósul meg, illetve alakul át. Következésképpen az emberi cselekvésen kívül eső valóságot – materiális és szimbolikus értelemben egyaránt – nehéz elképzelni. Ha ez így van, akkor a valóság 'önmagában' nem létezik, csak azáltal, ha az ember létrehozza, megalkotja, valamilyen materiális és immateriális formában megjeleníti. Más szóval a diskurzív szerkezetátalakításnak is a valóságot valamiből, valamiért létre kell hoznia. Beck is a valóságot társas világgal azonosítja, s a valóság 'önmaga' ebből felépített, megalkotott. Valóságfogalmában a természet, a társas valóság létének fizikai-tárgyi feltételei csupán mint (természet-)rombolás objektuma van jelen. A nehézség ott kezdődik, hogyha ragaszkodunk a valóság egy olyan megközelítéséhez, ahol a valóság önmagában a cselekvés értelmében vett valóság, társadalmilag felépített, és a természet csak az adottság értelmében vett valóság, akkor eltávolodunk annak beismerésétől, hogy a természet akárcsak az ember az ökoszisztéma cselekvő része. A kérdés tehát az, hogyha felszámoljuk a természet és társadalom dualizmusát, s elismerjük a kettő kölcsönhatását, akkor továbbra is a társas cselekvés, a társas interakció, a célracionális cselekvés stb. fogalmi alkalmasak-e az emberi és nem emberi viszonyok megértő értelmezésében?” (10–12. old.)

Pászka egész könyve valahol az univerzális, mélyen és szélesen historikus, ugyanakkor állandó változandóságában is roppant nehezen megragadható folyamatszerűségek, ciklusok, értelmezések és narratívák lankái közötti evickelés. Sikeres, sőt látványos vadvízi kaland ez, melyben a zuhatagok és kövek hullámvetése nemcsak adaptációs stratégiát kíván meg a mindenkori társadalmi aktoroktól, hanem magától az értelmező pillantásától, az elbeszélő narrációjától is. Ugyanis a történetmondást a beszédeseményeken át vezeti, a tudomány paradigmáit a megérthetőségek mellett a szóbelivé tétel és elemezhetőség tesztjének is aláveti „az antropológiai állandót” keresve. „A beszédesemények tehát azoknak a szimbolikus formáknak a rendszere, amely által a közösségek és tagjaik értelmezik és teremtik történelmüket. A beszéd egyetemes és sajátos funkciói nem a roppant változatosság tagadását jelentik, hanem azt, hogy miközben partikuláris értelemben kulturálisan meghatározott szabályokat követ, általános értelemben mindenütt és mindenhol életre kel és szimbólumokban ölt alakot. A tapasztalatok konstrukciós jellege a nyelvből mint szimbólumalkotó és -hordozó antropológiai állandóból származik. Vagyis a nyelv emberi lényünk, létünk lényege, amely kommunikatív cselekvésben alakult ki, az tartja fenn, alapjában az emberré válás, az antroposzociogenézis alapja. A nyelv szimbólumfunkciója teremt rendet a körülöttünk lévő összevisszaságban, a szimbólum a rendet jelentéssel ruházza fel. Más

szóval: a szimbólumok a jelentés keresés eszközei vagy termékei, amelyek értékekkel és érzelmekkel terheltek. Röviden: maga a rend, amely szimbólumokban jut kifejezésre, kulturálisan szabályozott emberi konstrukció. Azonban a szimbólumok nem dolgokat, hanem a fogalmakat jelentik, vagyis Ernst Cassirer megfogalmazásában a szimbólum az, ami telítetté válik jelentéssel. A szavak pedig a fogalmakat érintő viselkedésre készítetnek bennünket. Egy szimbólumnak közösségi jelentése van, amelyet kommunikálni lehet, ezek a jelentések az adott társadalom kultúrájában és a hagyományában gyökereznek, s a társadalom egységének és differenciálódásának mértéke szerint változnak. A kultúra és a hagyomány befogadása változó, így a szimbólum jelentése használatának itt és most kontextusától meghatározott, konkrét helyzetben nyeri jelentését, sőt a szimbólum jelentése minden használattal változik és gazdagodik. Ami számunkra fontos, hogy a szimbólumok az egyéni és közösségi cselekedeteket, viselkedéseket formálják, s a szimbólumokat maguk a hagyományok, a történelmi, a nyelvi és a szociális szükségletek alakítják, amelyek minden társadalomban kontextusfüggők. Következésképpen, a szimbólum és használatának módja szociokulturálisan meghatározott. A társadalomtudományok, függetlenül attól, hogy 'szöveg alapúnak' vagy egyébnek nevezzük, továbbra is hermeneutikai alapokon képzelhetők el" (203–205. old.).

Nem redukálni, csupán a szövegfolyamból kiemelt cseppnyi mintákat látható „keretbe” rakni próbálom, mikor a megismerés, értelmezés, általánosítás, specifikálás mint beszédcselekvési megoldás sikerét értékelem Pászka munkájában. Ez szükségképpen el kell, hogy gondolkodtasson bennünket, amikor annak képzetével élünk, hogy társadalomtudományt művelünk, megértést termelünk, megismerő rutinokkal élünk. Ez a szerzői hermeneutikai pozíció a Ricoeur aspektusban is „több mint kétséges, hiszen a beszéd etnográfiaja, mint láttuk, a mindennapi beszédcselekvés egyszerűbb formáit próbálta fogalmilag rögzíteni, s az összetettebb formákat nem érintette, ennek ellenére közelebb visz Ricoeur szemantikai belátásainak hermeneutikai alkalmazásához. A spontaneitás, önkényesség mellett azonban a személyiség egész státusát áthatja, átszövi a környezetéhez való verbális és nem verbális igazodás, megfelelés. Függetlenül attól, hogy egy szerencsésebb vagy egy szerencsétlenebb embercsoporthoz tartozunk, a csoport elvárásokat támaszt, igazodási mintákat nyújt, amelyek óhatatlanul megjelennek közléseinkben, abban, ahogyan a szavakat használjuk, amelyek végeredményben személyiségünk egészének értékelésére utaló jelek. Más szóval: a nyelv funkciója a nyelvet használók szándékaiban és hatásaiban, a szándékolt és nem szándékolt beszédcselekvésben érhető tetten, amit két nyelvi adottságban jelölnek meg: a szemantikaiban és a szintaktikaiban. A szemantika kulcsa a hogyan értés, a szintaxis pedig a logikai és nyelvtani műveletekkel foglalkozik...” (203. old.).

Pászka Imre beszédcselekvése kiadós értelmezési feladat, s mint szemantikai állandót ezután már megkerülhetetlenül figyelembe kell vennünk, ha társas világ(ok) környezetének elemzésébe fognánk a jövőben. A kötet végére emelt Dimitrie Gusti-tanulmány ennek már részben mintája, példája is, de perszonalisra szűkíti a tudományos életvilágok funkcionális működésrendjébe illeszkedő kutató komplex szociálpszichológiai-tudománytörténeti, hermeneutikai oeuvre-jét. Erre a sorsra determinált Pászka új könyve is – mint jelenkori társas világunk be-szédeseménye a majdani sorsesemények meghatározó részévé válhat, jó eséllyel.

Kustán Magyari Attila

Maffiaállam Magyarországon és a nagyvilágban – A Magyar Polip 3. recenzója

A magyar állam működését, állami szintre emelt korrupcióját leíró „posztkommunista maffiaállam” fogalom köré épülő *Magyar Polip* sorozat harmadik kötetéhez ért 2015-ben. A Noran Libro gondozásában kiadott *Magyar Polip 3. – A posztkommunista maffiaállam* kötet az előzőknél vaskosabb és tartalmát tekintve gazdagabb mű: közel 600 oldalon, több, külföldi példákat is ismertető tanulmánnyal tesz kísérletet a jelen magyar állam és hasonló politikai berendezkedések leírására.

Magyar Bálint szociológus, a Szabad Demokraták Szövetségének egyik alapítója és korábbi elnöke még 2001-ben, az első Orbán-kormány alatt megfogalmazta¹ a mostani tanulmánykötet gerincéül szolgáló tézist: maffiaállam az, amikor egy politikai vállalkozás maffiaként kezd működni. A Népszabadságnak adott 2013-as interjúban Magyar úgy fogalmaz: a 2001-ben *szervezett felvilágnak* elnevezett berendezkedés „leginkább a posztszovjet köztársaságokéra hasonlít, azzal a különbséggel, hogy azokban az országokban egyenes vonalú volt a fejlődés a posztkommunista maffiaállam irányába. Azok jellemzői, hogy az egykori titkosszolgálati elit és az egykori pártelit bizonyos részei kerültek domináns pozícióba az új hatalmi elit kialakulásánál. Magyarországon ez kerülő úton történt, és más összetételű az új uralmi elit is.” Hozzáteszi: a jelen államot a második világháború előtti vagy utáni diktatúrákhoz hasonlítani hibás analógia, ez egy önálló új rendszer. A 2016-ban Kolozsváron szervezett könyvismertetőn Magyar úgy fogalmaz: „nem az történik meg, hogy a gazdasági élet szereplője keres meg egy politikust (...), hanem főnről, a közhatalmi pozícióból adódóan alakítanak egy forgatókönyvet, amellyel védelmi pénzt szednek. Gyakorlatilag a független egzisztenciákat besorolják egy patrónus-kliens rendszerbe, ugyanígy a tulajdonnal rendelkezőket is – lényegében a maffiaállamnál nem arról van szó, hogy az oligarchák foglalják el az államot, tehát nem *state capture*-ről beszélünk, hanem *oligarch capture*-ről beszélhetünk, a maffiaállam fogja el az oligarchákat és sorolja be maga alá, rendezi be.”

Mi egy bankrablás egy bankalapításhoz képest? Mi egy törvényszegés és törvényhozáshoz képest? Az idézett kérdésekkel Magyar Bálint *A maffiaállam mint a bűnöző állam egyik típusa* című tanulmányában operál Brechtől a magyar állam működéséig jutva el, amelyben a törvényszegés apróságnak számít egy törvényhozáshoz képest, lévén, hogy a bűnözés a törvényhozáshoz szintjére emeltetett. Írásában az elmúlt évek állami korrupciós ügyleteinek eklatáns példái-nak leírásával és fogalmak, típusok bevezetésével írja le a jelenlegi magyar állam működését.

Mint rámutat, nemcsak állami bűnözés létezik, hanem bűnöző állam is, amely „rendszeresen, tudatosan és kártékonyan sérti, csorbítja saját állampolgárai alapvető jogait”. Ahogy fogalmaz, szoros a közbeszerzésekből, pályázatokból élő gazdasági társaságok és civil társadalmi szer-

¹ http://nol.hu/belfold/a_donteshozok_a_keresztapahoz_vannak_bekotve__simicska__nyerges__habony-1431223

vezetek összefonódása az állammal, a kormányzattal. Több fogalommal operál: ilyen a *bűnöző állam*, amelynek központi projektjét emberiség elleni bűncselekmények képezik, az *elnyomó állam*, amelynek központi projektjét állampolgárok vagy azok csoportjai alapvető emberi jogai érvényesítésének szisztematikus megtagadása jellemzi, a *korrupt állam*, amelyben az államvezető, rokonai és a hozzájuk kötődő személyek javára történő szisztematikus fosztogatás jellemző, illetve a *gondatlan állam*, amely elmulasztja enyhíteni azokat a szenvedéseket, melyek ügyében lépéseket tehetne.

A maffiaállam esetében a *polipbüro* bűncselekményeket elkövető bűnszervezet – írja Magyar. Ez egy-két tucat személyből áll, akikre állnak a bűnszervezet kritériumai: „három vagy több személy”, „hosszabb időre szervezett, összehangoltan működő csoport”, van hierarchiája, a résztvevőknek egymást erősítő hatásuk van, többek között bűncselekmények elkövetése a céljuk, az ehhez szükséges feladatokat felosztják, megbízást adnak a bűnszervezeten kívüli személyeknek.

Magyar a bűnszervezetben elkövetett tulajdonfosztás több példáját írja le, így például a pénznyerő automaták és kaszinókoncessziók magyarországi történetét bemutatva. Az állam első lépésben 2011 szeptemberében megemelte az automaták működtetési adóját, és kötelezte a szerveralapú gépekre történő cserét. Ezt követően egy hónappal később már a játékgépek hatvan százalékától megszabadultak az üzemeltetők, a következő év során 22 000-ról kétezerre csökkent a „félkarú rablók” száma. 2012 októberében a kaszinók kivételével betiltják Magyarországon a pénznyerő automatákat, a játéktermeket és elektronikus kaszinókat – mindezt azzal legitimálva, hogy a leghátrányosabb helyzetben élők játékgépekbe „dobálják a pénzüket”, illetve nemzetbiztonsági kockázatokról is beszélnek. Harmadik lépésben a kaszinók újra működtethetnek pénznyerőket. Novemberben ismét módosul a törvény, a nemzetgazdasági miniszter ekkortól – kiemelt díj ellenében – koncessziós szerződéseket köthet játékkaszinók üzemeltetésére „megbízhatónak tartott” felekkel, pályázati eljárástól mentesítve. Fontos még, hogy a felek levonhatják az játékadójukból a koncessziós díjat, ezzel pedig az Orbánhoz közeli Andy Vajna Las Vegas Casinója jár nagyon jól. A szerencse még nem fordul meg: Vajna 2014-ben a fővárosban 11 kaszinókoncesszióból ötöt kap meg. Eközben a koncessziós díjat már nemcsak levonhatják a játékadóból, hanem áfamentessé is teszi azt a törvénykezés. Hetedik lépésben bejönnek a képbe a külföldi cégek, akik két szereplő – Andy Vajna és Szima Gábor – közreműködésével léphetnek be ebbe az iparágba az országban – ráadásul a koncessziós díjat már nemcsak az engedély birtokosa, hanem egy harmadik fél is kifizetheti, így akár offshore cégek is. A sor folytatódik: a kaszinóadózások átláthatatlanná válnak, önbevalláson alapulnak, mert a Nemzeti Adó- és Vámhivatal nem lát rá a játékgépekre. Magyar rámutat: szándékos bűncselekmény történt, amellyel tetemes károkat okoztak, összehangolva a legkülönbözőbb hatalmi ágakat a törvényhozástól a végrehajtásig, magánszemélyekkel együtt.

Magyar Bálint többféle bűnszervezeti cselekménytípusot kínál. Először a bűnszervezeti cselekmény által okozott kár jellegét veszi figyelembe az állami vagy magánkárosultak szerint bontva, másodsor a bűnszervezeti cselekmény láncolatosságát véve figyelembe – elkülönítve egylépcsős (két fél közt lezajló, egy ügyletre kiterjedő korrupciós tranzakció) és többlépcsős (különböző hatalmi ágak együttműködését igénybe vevő) cselekményt. Harmadszor a bűnszervezeti cselekményben megjelenő korrupciós tranzakciók lebonyolításának intézményi háttérémentén tipizál, elkülönítve az egy intézményen belüli és az intézményközi cselekményeket.

Negyedszer a közreműködő intézmények autoritásának kiterjedését vizsgálva tipizál, lokális, országos, illetve lokális és országos intézmények közreműködését különítve el. Ötödször a közreműködő intézmények típusát vizsgálja hatalmi ágak szerint, különválasztva a törvényhozást, a végrehajtást, az igazságszolgáltatást, illetve mindezek kombinációját. Hatodszor a bünszerkezeti cselekménnyel elkövetett bűncselekmény vagy bűncselekmények törvényi tényállásai mentén különít el típusokat.

A szemlézett vastkos könyv hat részből áll és harminc tanulmányból. Az első rész a maffiaállam közjogi leépítésére koncentrál. Fleck Zoltán jogász, szociológus *Hogy jövünk ebből ki?* írásában „a döglött polip eltakarításának” mikéntjeit taglalja, az alkotmányos struktúrával, a közjogi berendezkedéssel kapcsolatos dilemmákat sorakoztatva fel. A szöveg többek között a demokratikus fordulat, demokratikus konszolidáció, a maffiaállam képviselőinek semlegesítése, a büntetőjogi felelősségre vonás és egyéb, a szerző szerint sem a közeljövőben esedékes, megteendő lépések lehetőségeit részletezi. Gadó Gábor jogász, ügyvéd *Lesz-e holnap?* című írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy az orbáni kormányzás számára nem léteznek azok az értékek, amelyek az Európai Unióban megkérdőjelezhetetlennek számítanak. Meglátása szerint nem elégséges a jogi infrastruktúra javítása, a dolgok nem térnek vissza maguktól „a normális kerékvágásba”, az igény egy alkotmányos jogállamra a civil elkötelezettség függvénye, és a demokratikus ellenzéknek is elkötelezettnek kell lennie. Lattmann Tamás jogász a *Jogállami vissza- vagy újrarendeződés – a magyar „alkotmányossági rekonstrukció” módjai* című szövegben úgy ír, amennyiben ellenzékbe szorul a jelenlegi kormány, lehetőség nyílhat az állam közjogi rendszerének újragondolására, miután Magyarországon nem pusztán új alkotmány született, hanem egy olyan Alaptörvény, amely „a kormányzat későbbi, módszeres emberi jogsértéseinek biztosított keretet és jogalapot”. Ezt követően az alkotmányossági rekonstrukció lehetőségeit taglalja a szerző.

Az alkotmányozás és alkotmányosság helyreállításának kérdése elsősorban politikai természetű kérdés – írja *Alkotmányosság a politikai fordulat idején* című szövegében Somody Bernadette alkotmányjogász. Mint rámutat, az alkotmány módosítása nem egy politikai rendszerrel való szakítás, míg az alkotmányozás egy korábbival szakítva „új politikai rendet alapoz meg.” *Kutyából nem lesz szalonna, az Alaptörvényből sem lesz új alkotmány* című írásában Szabó Máté Dániel jogász mindenekelőtt leszögezi: az Alaptörvény nem alkotmány, amennyiben pedig ezt elfogadjuk, akkor a rajta nyugvó közjogi rendszer lecserélése során nem dilemma, hogy a szabályok megsérthetők-e. A továbbiakban egy új alkotmány mikéntjeit taglalja írásában. Szüdi János jogász tézise szerint a parlamenti választások korábbi tétjeivel szemben a 2018-ban esedékes választások eltérnek majd. *Nincs visszaút* című szövege szerint a különbség az eddigi és a következő választások között, hogy egyetlen győztes ellenzéki erő sem vezetheti majd az országot, hiszen nem valósíthatja meg politikai elképzeléseit. A jogász két alternatívát vázol fel: a győztes vagy kiegyezik a vesztes Fidesz–KDNP-vel, vagy megváltoztatja az állami berendezkedést.

A kötet második része alkotmányos rendszerkérdéseket vázol fel. Kerekes Zsuzsa alkotmányjogász *A maffiaállam „parlamentje”* című tanulmányában úgy fogalmaz, „Magyarországnak nincs parlamentje”, az Országgyűlés egy kulissza lett, a minisztériumok és az egykori jogállam többi közhatalmi szervéhez hasonlóan. Mint rávilágít: az első Orbán-kormány már „leszázalékolta” a parlamentet, a második Orbán-kormány alatt pedig, a kétharmados parlamenti többség mellett elhárultak a közjogi akadályok az alkotmányos rendszer átalakítása elől.

Közpénzek és magánzsebek című írásában Katona Tamás egyetemi tanár leszögezi: Magyarországon erősen problematikus az államháztartás átláthatósága, a kormányzatot nem érdekli a szabályok betartása, csak amennyiben nemzetközi szankciókkal fenyegetik. Mint részletezi, a kormány gazdaságpolitikai céljainak rendelte alá az állami pénzügyeket, és komolyan vették az információs monopólium fenntartását, nemcsak a pénzügyi, de a teljes statisztikai információs rendszer esetében. Az új helyzetben ugyanakkor „túszul ejtették az államot” egy klientúra kiépítésével – világít rá. Részletes írásában azt is kifejti, milyen következményekkel járt mindez. Szabó János szociológus *Az orbáni hatalompolitika konfrontativitása és erőszak-alkalmazása* című tanulmányában az autokrácia, a konfrontativitás és erőszakalkalmazás „gátlástalan kibontakozása” irányába tett lépéseket részletezi. Mint kifejti, az orbáni világképben minden előrelépés alapját a konfliktus jelzi, a társadalomban központi szerepet kap az erő, „a politikus alapvető jellemzője a küzdőképesség”, a sikert az eredményes harc hozza el.

A politikai rendszer más alrendszeivel szemben nem változott a kormányzati rendszer a 2010-es állapotokhoz képest – állítja Szentpéteri Nagy Richárd politológus, alkotmányjogász. *A magyar kormányzati rendszer* című szövegében arra mutat rá, Magyarország kormányformája a közép-európai posztkommunista országok tipikus kormányformájával vehető össze, a „kvázi-parlamentáris modellel”, természetesen a maga jellegzetességeivel együtt. Írásában a magyar kormányt és hatalommegosztást, az Alaptörvényt, a hatalmi funkciókat, a magyar állam sajátosságait ismerteti.

A kötet harmadik részében, a *Bank- és brókerügyekben* Király Júlia közgazdász, egyetemi oktató azt vizsgálja, hogyan változott a magyarországi bankszektor tulajdonosi struktúrája. *A bankszektor átalakítása 2010-?* című írásában előbb a válság előtti állapotokat vizsgálja meg, majd az állami beavatkozással történő struktúraátalakítást. *Brókercsődök – állami bűnök* című írásában Brückner Gergely gazdasági újságíró a 2015 februárja és áprilisa közötti „brókerbotrányok” címszó köré épült eseménysorozatot összegzi, azokat a „globális léptékben is óriási” visszaéléseket, amelyek során a Buda-Cash Brókerház, a Hungária Értékpapír és a Questor-csoport bedőlt.

A kötet negyedik része a családi hálókra, azaz „poligarchákra”, oligarchákra és strómanokra hívja fel a figyelmet. Bozóki András *A Párttól a Családig: hatalmi rendszerek és befolyási modellek* című írása három rendszert vázol fel. A kommunista rendszert formalizált, hierarchikus befolyási modellként ismerteti, amelyben párt és állam összefonódik, a „kevesek körét formális nomenklatura-listák rögzítik”. A demokratikus rendszer plurális, autonómiákra épülő befolyási modell, amelyben a hatalommegosztás elve és a párhuzamos hierarchiák több-kevesebb egyensúlyt biztosítanak. A maffiaállam, ez a „hibrid rezsím” egycentrumú, informális befolyási modellben működik, a tekintélyelvű politikai rendszerek egyik aleseteként, amely megengedőbb, közvettebb, informálisabb és „plurálisabb”. A szöveg részletezi azokat a politikai befolyási köröket, amelyek a magyarországi hibrid rezsímben léteznek.

Egészpályás letámadás – Egyre jobban teljesít az Orbán Co. című tanulmányában Magyar Krisztián újságíró arra mutat rá, hogy a rendszer az eddigi gyakorlathoz képest hatékonyabban hoz létre és emel fel oligarchákat és strómanokat, több tucat „udvari beszállító” dolgozik Orbán rendszere alá. Állítását közvetlen példákkal támasztja alá. Brückner Gergely gazdasági újságíró *„Lajos már ki van fizetve”* című írásában az ún. Orbán–Simicska-háborút részletezi, az Orbán Viktor miniszterelnök és Simicska Lajos üzletember, a Fidesz korábbi pénztárosa, az Adó- és

Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal elnöke közötti viszályt. Pulai Andrásnak, a Publicus Intézet ügyvezetője és stratégiai igazgatójának *A nagy kaszinóbiznisz* című írása a szerencsejáték-piac újraszétosztását taglalja, amelyet a kötetben fellelhető tanulmányában Magyar Bálint kilenc lépésben ír le. Pulai úgy ír, a szektort a „polip” rendezte át és tagozta be a politikai család érdekkörébe.

A *Maffiaállam, társadalom, ideológia* című ötödik rész első tanulmányában Madlovics Bálint közgazdászhallgató *A maffiaállam paravánjai* címmel az „információs diktatúra” néven ismertté vált fedőideológiát ismerteti. Mint írja, a fogalom olyan ideologizáló kommunikációs paneleket jelöl, amelyek paravánként szolgálnak a rendszer számára. Az elmúlt évek közismert kormányzati kommunikációs paneljeit mutatja ki, hogy az „információs diktatúra” módszere meglehetősen erős eszköze a magyar kormánynak. Lakner Zoltán politológus, szociálpolitikus *Értelmezések és értetlenség. Versengő rendszermagyarázatok* című írásában azokat a magyarázatokat vette górcső alá, amelyek a maffiaállam terminológiája mellett választ akarnak adni az Orbán-rendszer jellegére. Lakner rámutat: apológéták és kritikusok közt nincs vita arról, hogy 2010 után valami „új jött létre”, ennek leírásai azonban szerteágazók. *Munkaalapú társadalom* című írásában Zolnay János szociológus, szociálpolitikus a címben idézőjelben jegyzett fogalom bevezetését magyarázza. Mint rávilágít, a 2011 utáni kiterjesztett közfoglalkoztatási rendszer „a kiszolgáltatott és jogfosztott státusz elfogadásáért kínál valamiféle biztonságot” még akkor is, ha minimális munkavállalói jogokat rögzít. A tanulmány a közmunka előzményeit is taglalja. Petőcz György közgazdász, újságíró *Polip és ideológia* című írása arra a vitára kíván válaszolni, amely szerint a „magyar polip” vagy „maffiaállam” fogalmának bevezetése egyrészt nem létezőnek tartja az Orbán-rendszerben az ideológiát mint olyant, másrészt az ideológiai dimenzió nélküli leírás nem tud rendszerleplezővé válni. Az Orbán-rendszer működőképességét, a másodszeri kétharmados megválasztás okait vizsgálja *Az Orbán-kormány és a társadalom tranzakcióanalízise – A maffiaállam megvéd az önállóságtól* című írásában Sebestyén Eszter. A pszicholingvista lélektani okokat hív segítségül arra jutva, hogy Orbán hatalma „a néplélek és a társadalmi sajátosságok figyelembevételével, racionálisan épült fel” azzal a céllal, hogy „egyszerre uralkodhasson és szerezhessen”. Krémer Balázs szociológus, szociálpolitikus *Tabuk szövevénye – és a tabuk vákuumaiba betüremkedő maffiaállam* című szövege egyfajta számvetés, mint a szerző írja, „a saját korunk és generációnk tabuairól, elhallgatásairól, mellébeszéléseiről”, amelyek véleménye szerint szerepet játszottak a maffiaállam létrejöttében. Mint rámutat: bár a rendszerváltó elitek a demokrácia és piacgazdaság „fentről lefelé történő építkezését” álmodták meg, ez megrekedt a legfelső szinteknél.

A hatodik, *Nemzetközi kitekintés* rész első tanulmánya az oroszországi helyzetet ismerteti. Rácz András hadtörténész, biztonságpolitikai elemző *Oroszország, a befejez(het)etlen maffiaállam* című írásában vizsgálja az állam központi hatalmát, figyelembe véve viszonyát az oligarchákkal is, az állam és korrupció közötti kapcsolatot, illetve az államhatalom és a politikai ellenzék viszonyát. Felvázolja a korrupció helyzetét a Szovjetunióban, majd a jelicini Oroszországot, eljutva Vlagyimir Putyinig. Rávilágít: a maffiaállami modell nem teljesen illik Oroszországra, egyrészt mert a putyini rendszer nem uralja a teljes országot, területi szempontból, másrészt mert a korrupció nem gyengíti az orosz állam mint adminisztratív szervezet hatékonyságát.

Vidos Tibor korábbi SZDSZ-ügyvezetőtitkár és lobbicég-igazgató, távközlési vállalatok szabályozással és kormányzati kapcsolatokkal foglalkozó felső vezetési tagja. A szakember *Monte-*

negró, az egyemberes ország című szövege Milo Djukanovics montenegrói miniszterelnök személyét ismerteti, hiszen „talán nincs egyetlen másik ország, amelynek létrejötte és jelene ennyire egyetlen személytől függene”. Személye összefonódik a cigarettacsempészettel, amely az olasz ügyészség szerint olyan hatékonyan működött, hogy volt év, amikor a montenegrói GDP felét kitevette. Az ország ma sem az átláthatóságról és tiszta kormányzásról ismert. *Belarusz és Ukrajna: kormányzás vagy demokrácia* címmel a Kelet-Európa posztsovjét átalakulását kutató Jarábik Balázs rámutat: a fehéroroszország köztársasági elnök, Lukasenka rendszere abban hasonlít Orbánéra, hogy mindketten az egykori állam nosztalgiájára játszottak rá, káderpolitikájukban és gazdaságpolitikájukban a lojalitásra építettek. Ukrajnában „van demokrácia, de nincs kormányzás”, az országot vezető oligarchák pedig ott folytatnák, ahol Majdan előtt félbeszakadtak a folyamatok. Jarábik úgy véli, sem Fehéroroszország, sem Ukrajna nem maffiaállam. Magyarai Nándor László kulturális antropológus *A közéleti korrupció román modellje* című tanulmányában azt a romániai jelenséget vázolja fel, amely nem pusztán az ügyintézés és adminisztratív intézményrendszer szintjén él, és nem csupán a politikai hatalommal való visszaélést jelenti, hanem a klienturális viszonyokat, az ennek megfelelő mentalitásokat és politikai kultúrát jellemzi. Meglátása szerint a román állam nem annyira következetesen korrump, mint amilyennek látszik. Vidos Tibor *Macedónia, a határtalan ország* című írása a kétmillióes Macedónia országvezetésének korrupcióhoz való viszonyát ismerteti, rámutatva, bár az országban indultak büntetőeljárások korrupciós vádak miatt, ezek különösebb következmények nélkül maradtak. A Gruevszki-kormány rendszerét több pontban összegezi. *Tunézia, egy maffiaszerűen működő család uralma az állam felett* című tanulmányában Pataki Pál tanár, diplomata felvázolja, az országban a nyolcvanas évekre már kifejlődött a kliensrendszer és korrupció, Ben Ali elnöksége pedig rendőrállammá változtatta Tunéziát, miközben a családja anyagi jóléthez jutott. A látszatot, hogy alkotmányosan működő államot tartanak fenn, megtartották, a korrupció azonban virágzott. Vásárhelyi Júlia újságíró, szerkesztő *Az olasz maffia ma – a feudalizmusból a globalizációba* című írása a jelenkori olasz maffiaszervezetek működését összegezi, amelyek forgalma az ország GDP-jének körülbelül hét-nyolc százalékát teszi ki.

A. GERGELY András, PhD, a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT) elnöke, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Központ Politikai Tudományok Intézete, címzetes egyetemi tanár (ELTE TÁTK). Kutatási területei: politikai antropológia, etnicitás, kisebbségek, városantropológia. E-mail: andrasgergelya@gmail.com.

DÁNIEL Botond, szociológus, óraadó tanár a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében. Doktori címét a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerezte. Kutatási területei: nonprofit háttérű szociális szervezetek; friss diplomások munkaerőpiacon való elhelyezkedése, karrierútjai; szociális munkások életpályája. E-mail: danielbotond@gmail.com.

HADAS Miklós, DSc, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. Érdeklődési területei: társadalmi nemek szociológiája, szociológiaelmélet, történeti férfikutatások, a kultúra szociológiája. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu.

KUSTÁN MAGYARI Attila, a BBTE kulturális antropológia szakos hallgatója, újságíró. E-mail: miacimem@gmail.com.

KISS Csenge Bernadett, szociológus, 2015-ben diplomázott alapképzésen, jelenleg a BBTE *Közintézetek és nem kormányzati szervezetek vezetésében alkalmazott szociológia* magiszteri program diákja. Érdeklődési területek: humán erőforrás-menedzsment, „burnout” jelenség a szervezetekben. E-mail: csenge_kiss_92@yahoo.com.

KISS Dénes, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munkaképző Kar oktatója. Kutatási területei: vidéki társadalom, vidéki elit, mezőgazdaság. E-mail: kissdenes2000@yahoo.com.

LÁSZLÓ (BODROGI) Éva, egyetemi adjunktus, a kolozsvári BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének oktatója. Kutatási területei: erőszak, kihasználás, gyermek- és áldozatvédelem, munkahelyi mentálhigiéné. E-mail: laszlo_bodrogi_eva@yahoo.com.

MESZESÁN Péter, tájépítésmérnök (Budapesti Corvinus Egyetem, 2016). Jelenleg a Pagony Táj- és Kertépítész Iroda (2015–) és az Ars Topia Alapítvány munkatársa (2015–). Érdeklődési területe: közösségfejlesztés, a táji szintű együttműködések. E-mail: p.meszesan@gmail.com.

PÁSZTOR Gyöngyi, szociológus, a kolozsvári BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének adjunktusa. Kutatási területei: városszociológia, valamint a turizmus szociológiája. E-mail: gyongyipasztor@gmail.com.

PÉTER László, PhD, szociológus, a kolozsvári BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének adjunktusa. Kutatási területei: a sport-, politika- és társadalmi problémák szociológiája. E-mail: peter.laszlo@socasis.ubbcluj.ro.

SIKLÓSI Rozália, geográfus, humánökológus, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet szakmai munkatársa. Korábban az ELTE Humánökológia mesterszak, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, az Agri Kulti szervezésében megvalósult társadalmi-gazdasági erőforrás-térképzésekben és vidékfejlesztési kutatásokban vett részt Magyarország különböző tájain. Érdeklődési területek: társadalmi felzárkóztató programok, helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések a Kárpát-medencében, ökológiai gazdálkodás. E-mail: siklosi.rozalia@gmail.com.

SZUROMI Orsolya, geográfus, humánökológus. Az elmúlt öt évben több vidékfejlesztési témájú kutatómunkában is részt vett főként az ELTE Humánökológia mesterszak, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, az Agri Kulti Kft., illetve a Nemzetstratégiai Kutatóintézet szervezésében Magyarországon, illetve a Felvidék és Erdély magyarlakta területein. Érdeklődési területek: helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések a Kárpát-medencében, natúrparkok alakulása Magyarországon. E-mail: szuromi.orsi@gmail.com.